

valóság

A TARTALOMBÓL

Lakatos Gyula: Antiszociális-e az árutermelő piacgazdaság és tudomány-e a modern közgazdaságtan?

Erős Vilmos: A magyar történetírás a dualizmus korában

Deák Dániel: Bibó István és Daniel Cohn-Bendit társadalomképének összehasonlítása

Jordán Gyula: A kínai föderalizmus kérdéséhez

Dragon Zoltán: A sárkány elveszejtése

Ujvári Hedvig: Jókai és a pesti német nyelvű sajtó kapcsolata a kiegyezést követő évtizedben

Szigetvári Krisztián: A Primo de Rivera-diktatúra (1923–1930) ideológiájának tükröződése a korszak tankönyveiben (2. rész)

KÜLFÖLDI FOLYÓIRATOKBÓL

2
0
1
2

2

valóság

A Tudományos Ismeretterjesztő
Társulat havi folyóirata

2012. február; LV. évfolyam 2. szám

Szerkesztőség
1088 Budapest,
Bródy Sándor u. 16.
Postacím:
1428 Budapest, Pf. 51
Telefon: 327-8965
Fax: 327-8969
E-mail: valosag@mail.datanet.hu
Internet: www.valosagonline.hu

Kiadja
a Tudományos Ismeretterjesztő
Társulat
Felelős kiadó
Piróth Eszter igazgató
1088 Budapest,
Bródy Sándor u. 16.

Nyomás
Infopress Group Hungary Zrt.
Felelős vezető
Lakatos Imre
vezérigazgató

Index: 25 865

ISSN 0324-7228

Támogatónk:

Nemzeti Kulturális Alap,
Nemzeti Erőforrás
Minisztérium.

Nemzeti
Kulturális
Alap

Szerkesztőbizottság
Benkő Samu
Bogár László
D. Molnár István
Harmati István
Kapronczay Károly
Pomogáts Béla
Simon Tamás
Tardy János
Tellér Gyula
Vigh Károly elnök
Zoltán Zoltán

Főszerkesztő
Tőkéczi László

Szerkesztők
Cseresnyés Márk
Kengyel Péter
Kucsera Tamás Gergely

Szerkesztőségi irodavezető:
Szalai Zsuzsanna

Antiszociális-e az árutermelő piacgazdaság és tudomány-e a modern közgazdaságtan?¹

„Maguk közgazdászok annyira tudatlanok...
állandóan olyasmiről beszélnek, amiről nem tudnak semmit.”
(Michael McLlland)²

Keynes az árutermelő piacgazdaság ellentmondásának tekintette, hogy társadalmi, egyéni szükségletek kielégítésére szerveződnek a tőkés vállalkozások, de alkalmatlanok üzleti „küldetésük” deklarált teljesítésére: a társadalmi, emberi szükségletek kielégítésére.

Bírálták is a gazdasági-pénzügyi érdekcsoportok, hiszen ő, mint a 20. századi árutermelő piacgazdaság elméleti „vezére” fogalmazott meg ilyen kritikus nyilatkozatot: világgóssá tette egyúttal, hogy tudományos gondolkodóként nem csak tudásban, erkölcsileg is felette áll az üzleti világ szereplőinek és haszonélvezőinek.³

A 20. század első harmadához képest nagyot változott a világ. **Keynes megérzése** és bírálata, a mai, globális kapitalizmus kialakítása következtében, **sok százmillió ember személyes tapasztalatává vált.** Az üzleti világ gyakorlata igazolja: **ez az árutermelő piacgazdaság** nem csak a társadalmi, emberi szükségletek optimális kielégítésére alkalmatlan, hanem vészes tünetei vannak a vállalati-állami gazdaságpolitika globális csődjének: **nem csak a társadalmi szükségletek kielégítésére válik alkalmatlanná, hanem antiszociális gazdasági rendszerré alakul.** A kérdés ma már szinte nem is úgy jelenik meg, hogy milyen emberi, társadalmi szükségleteknek kellene megfelelnie az árutermelő piacgazdaságnak, hanem éppen ellenkezőleg, **milyen, növekvő társadalmi, közösségi áldozatok, költségek árán lehet még életben tartani egy újabb, világméretű „ultima ratio” lehetőségének elkerülésével?** Milyen természeti, ökológiai megújítást „igényelhet”, követelhet a globális, árutermelő piacgazdaság a közösségektől (minden ellenszolgáltatás nélkül, tehát ingyen), hogy alacsony gazdasági és még rosszabb társadalmi hatékonyságát képes legyen fenntartani, privilégiumait, hatalmát a közösségek költségén megőrizni? Aránytalanul nagy természeti-ökológiai, társadalmi károkozások, ökológiai és társadalmi rombolás révén tudja csak „fenntarthatóságát” biztosítani. Ha a gazdasági növekedés fenntarthatóságának ára, hogy folytatódjék a természeti környezet és a társadalom pusztítása, ez a trend nem „csak egy öngyilkos”, hanem egy globális környezetpusztító gazdasági civilizáció tragikus „műve” lehet.

(Ha az árutermelő piacgazdaság nem alkalmas az egyéni és közösségi szükségletek kielégítésére, akkor mire alkalmas?) Keynes gondolata az árutermelő piacgazdaság szerény „képeiségeit” illetően a mostani gazdasági, társadalmi válság tükrében még nagyobb hatással kellene, hogy legyen a tudományos életben, a közgondolkodásban. A hitelválságnak nevezett pénzügyi spekulációk bizonyítják, hogy a hitelezés elsődleges célja az adósok szekularizálása és nem a gazdasági-társadalmi szükségletekkel összefüggő, pénzintézeti szolgáltatás, a közösségi és egyéni szükségletek kielégítésére. Ezt a válságot még nem sikerült a tudós közgazdászoknak elfogadhatóan megmagyarázni, elfogadtatni sem. Az idegen, személyi-családi jövedelmek, vagyonok „rekvirálásának”, szervezett, spekulatív

technikái kívül vannak a közgazdaságtudomány határain. Bajorországi szakértő mondta egy televízió műsorban: ***a hitelválságban keresik azt a pénzt, ami soha sem létezett, de most valakinek vissza kell fizetni.***

A kormányok „erőlködnek”, hogy még a piaci „rendszer” logikája által értelmezhető, jogállami, alkotmányos stb. szabályok figyelembe vételével, ***a domináns, privilegizált gazdasági hatalom oldaláról elfogadható megoldásokat*** kutassanak fel, a pénzügyi és gazdasági válság szociális következményeinek mérséklésére. A szóba jöhető megoldásoknak a közösség, a társadalom viseli az elviselhetetlenné növekvő terheit. Az adott gazdasági-társadalmi viszonyok tiszteletben tartására nem sok esély mutatkozik. A magyarországi, 2011-es központi állami költségvetés bevételi oldala jól mutatja a nemzetközi gyakorlatot az EU tagországaiban: a gazdálkodó szervezetek befizetése alig éri el a teljes központi költségvetés 10, azaz tíz százalékát. (Már csak azt kellene tudni, mely méretű vállalkozások milyen eloszlásban fizetik az ilyen arányú összeget.)⁴

A vállalatok a romló minőségű tömegcikkre agresszív értékesítésével (marketing) a természeti erőforrások mértéktelen pocskolását folytatják, ***rossz színvonalú használati értéket „sózna rá” a fogyasztókra. A levegő szennyezése intézményes árucikké vált.*** Az elektronikai iparág, a kutatás-fejlesztés nagy állami költségével (a hadiipari kutatás-fejlesztés gyakorlatához hasonlóan) állít elő olyan hardvereket, amelyek felhasználása szellemi és kulturális értelemben „elhanyagolhatóak”, s gyakran káros szennyező iparnak tekinthető: ebbe a kategóriába tartozik a filmipar, a tömegkommunikáció, a könyvkiadás nagy része és sajnálatos módon, az iskolai oktatás-nevelés, tartalmilag is.

A kényszerfogyasztásra és luxusfogyasztásra épülő üzleti erőszak, amelynek célja a magas haszon, a gazdasági és a politikai hatalom monopolizálása, befészkelte magát az informális személyes kapcsolatok világába, ami a közösségek erkölcsi rombolásához vezetett. Az erkölcsi romlásnak, rombolásnak klasszikus „helyszínei” a „forszírozott” etnikai konfliktusok, illetve annak vélhetően irányított, veszélyes formái, az iskolai és utcai erőszak, a szervezett bűnözés „kulturájának” asszimilációja a személyes, informális kapcsolatokban.

Az agressziót politikusok úgy értelmezik, mint az egyének és a gazdasági szervezetek önvédelmi reflexét, túlélésének szindrómáját, és nem, mint társadalmi anomáliát. Szó volt megélhetési bűnözésről. Már beszélnek hajléktalan-bűnözésről. Terjeszkedik az antiszociális, pusztító értékrend és magatartás, olykor „intézményesített, állami”, államközi keretek között. A költség nélküli, vagy kis költséggel, áthárított költséggel megszerzett, erőszakos profitmaximalizálás (deviancia, idegen javak elsajátítása) lassan-lassan, a közösséget veszélyeztető bűnözés színönimájává válhat.

A leegyszerűsített piaci-gazdasági morál, dekadens kultúra és gondolkodásmód (megszedem magam, kaszálok stb.) rátelepednek a társadalmi kisközösségek, a magánélet területeire: alacsony költséggel, lehetőleg munka nélkül, kevés ráfordítással nagy nyereséghez hozzá jutni. ***Nincs elvi különbség az iskoláskori, terjedő gyermekkori deviáns magatartás, általában a gazdasági bűnözés, a nagy monopóliumok, gazdasági szervezetek antiszociális piacgazdasági tevékenysége között, aminek alapját az erőfölényük képezi. Legalábbis az elvi különbségek elenyészőek.***

(Giddens tudománya: a szegénység felelősségéről) A liberalizmus modern felfogásából adódik, hogy minden piaci, gazdasági stb. liberalizáció a monopóliumok, a gazdasági és politikai erőfölényt, hatalmat birtokló rétegeket kedvezményezi. A szegénységben élők számára az emberi jogok, a szabadság, egyenlőség nem jelent mást, mint „írott malasz-

tot.” *Giddensnél a gyógyír, ha a vesztes, elszegényedett, kiszolgáltatott „polgárok összeszedik” magukat, és erősítik az egyéni felelősségtudatot saját sorsuk iránt, közben nem feledkezve meg a közösség iránt viselt felelősségükről, adózási kötelezettségeikről sem!* A londoni, futtatott iskolaigazgató, Giddens és politikai követőinek koncepcióját az egyéni felelősségről, joggal nevezik a kispolgári, opportunistá cinizmus 21. századi, eddig példa nélküli formájának!

Giddens eklektikus, szocialista, szociáldemokrata, hol liberális, globalizációs apologetikája szerint, magát a nacionalizmust és a vallási fundamentalizmust a globalizáció hívta életre!⁵ Sőt, a nemzeti kultúrák, néprajzi szokások sem mások, mint hivatkozás, ideológia, aminek „életben tartása és terjesztése” a nemzeti ellenállás kiemelt szereplőinek, a helyi „hatalmasságoknak” áll érdekében. Ebből az is következhetne, hogy a nemzeti forradalmakat, szabadságharcokat, függetlenségi mozgalmakat, honvédő háborúkat is csak kitárlták, vagy ha „csőkevényes” formában egykor mégis léteztek, romantikus, nacionalista „formatervezéssel” túldimenzionálták. *Ha igaza lenne, akkor az is igaz, hogy a helyi, nemzeti, történelmi kultúráknak nincs és nem is volt az újglobalizáció előtt ontológiai értelemben vett léte*, legalábbis a mai megnyilvánulási formáiban nem.

A nemzeti kultúrák sem rendelkeznek „valós egzisztenciával”, társadalmi, történelmi gyökerekkel, csak a lokális, nemzetinek nevezett közösségek „találták ki”, majd tetemesen felmagasztalták, (heroizálták) a jogos, nemes, az emberiség jövőjét helyesen és tudatosan alakító globális hatalom küldetésével szemben annak akadályozására.

Az újglobalizáció⁶ főszereplői, tőkésvállalatok, az államhatalmak által támogatott „tudásipar”, sztártudósok közvetítésével erőfeszítéseket tesznek, hogy elhitessék, *az új globalizáció* a 20–21. század eredeti, különös jelensége, ami *az emberiség fennmaradásának, biztonságának, társadalmi jólétének, a világméretű betegségek, járványok leküzdésének küldetésével terjeszkedik*. A küldetés eredményessége, sikere érdekében a nemzetállamok hagyományos érdekszféráit, kulturális hagyományait, pejoratív jelzővel „fundamentalizmusnak” nevezett nemzeti, ideológiai ellenállását kompromittálni kell, mint az emberiség „globális boldogulásának” akadályát. Pedig a globalizáció ugyanolyan valóság, mint a nemzetállamok léte, legalábbis tudományos értelemben!

A tudományosnak látszó, „tudáspiaci” érvekkel finoman hangolt, lejárato gondolkodásmód a globalizáció gyakorlatának igazolására, a régmúlt történelemben gyökerezik. Legalább kétezer éves múltra vezethető vissza. Ugyanúgy, mint a nemzetek önbecsülése és kultúrája. Nagyon nehéz – mindig is az volt – közöttük a kooperációt előnyben részesíteni a konfrontáció helyett.

A tudományt, de a legtöbb esetben a politikát sem célszerű (szélsőséges esetek kivételével) a tudósok és politikusok személyével azonosítani. Magyarországon sokan úgy gondolják, helytelenül, hogy aki politikával vagy tudománnyal foglalkozik, egyúttal tudós, illetve politikus is. Ennek oka, hogy Magyarországon, történelmi idők óta sem a politikát, sem a tudományt nem tudjuk a személyektől elválasztva elképzelni. Ezért nem tudunk, csak nagyon ritkán, tárgyilagosan értékelni politikai vagy tudományos teljesítményt: a munka, *a tevékenység közösségi hasznosságának megítélése helyett a személyt keressük, és meg is találjuk, akit el tudunk utasítani, vagy kedvelni tudunk, privát előítéleteink szerint*. Amint régen, így van ez most is. E minden téren megnyilvánuló baj ellen, azért hogy megváltozzon ez a beállítódás, sokan küzdöttek, sikertelenül.

Giddens⁷ történelemértelmezését és gyakorlati, politikai tanácsait abban az esetben kellene érdemben megfontolni (tudományos teljesítményként számított értéke ugyanis maximum konvencionális publikáció), ha az újglobalizáció fentebb vázolt problémái-

ra valamilyen globális útmutatást tudna adni. Olyan iránytűt, ami az újglobalizációhoz kooperatív irányelvekkel szolgálna lokálisan, azaz a nemzetgazdaságok számára, azok gazdasági és a politikai vezetőinek.

A korábbi, szociális partnerek, munkaadó, munkavállaló és az állam ellenségekké válnak az egymásra utaltság helyett, ahol a monopóliumhelyzetben és erőfölényben lévő szervezetek gyakorlatilag figyelmen kívül hagyhatják a minimális emberi jogokat, az emberi méltóságot (helyenként az állami törvényhozás közreműködésével): a profit növelésére szánhatják létező eszközeiket. Miközben a politikusok a nevelés, oktatás tekintélyének, az emberi értékrendre történő alapozásnak a helyreállításával foglalkoznak (pl. az egész napos iskolai nevelés, tanítás bevezetése), az üzleti világ zavartalanul alakítja saját „nevelési potenciálját”, tökéletesíti a dolgozó ember irányításával, „megregulázásával” kapcsolatos technikáit. Erre két példát említünk meg a külföldi sajtó közleményei, értékelései alapján.

(A coach-biznisz: az erőszakmenedzsment) Menedzser tréning, köpködő lámákkal a vállalati gazdaság szervezéshez nélkülözhetetlen „csoportszellem” erősítésére. Három (menedzser) csoportnak, egyenként három-három lámával kell elérni egy megadott utat a közeli erdőben, majd az állatokkal együtt kell átkelni egy hídon. A feladat abban áll, hogy a lámák igen csökönyös állatok, és ha túl közel futnak egymáshoz, köpködni kezdenek. Egyik csoportnak sem volt könnyű dolga közös fellépéssel meggyőzni őket, hogy egy irányba tartsanak.⁸ A tréning abból a meggyőződésből fakad, hogy az emberek, a munkatársak irányítását majd az ilyen gyakorlatok, az emberi jogok iránt érzékenyebbé, hatékonyabbá tudják tenni?

Másik menedzser tréning kutyákkal, a csoportszellem erősítésére. A „coach dogs” elnevezésű gyakorlaton kutyák szolgálnak a menedzsereknek, edzőtársként. A résztvevők többnyire középvezetők, póráz nélkül kell arra rávenniük a kutyákat, hogy egy akadálypályán kövessék őket. A tréning vállalati költsége 10 000 euró, menedzserenként.⁹ Magyarországon is már több vállalkozás foglalkozik a szociális partnerek, a munkavállalók, alkalmazottak „dresszírozásának” ezzel a tudományával, feltételezhetően jelentős haszonnal, a menedzserek és saját „életminőségük” javára.

„Bövílget” tehát a **gazdasági terrorizmus**, és ahogyan korábban jellemeztük: a gazdasági kannibalizmus eszköztára.

*(A „tökéletes”, a „szabad” árutermelő piacgazdaság és az idealizált „jogállam”) A gazdaság tudósai, a közszereplőket vállaló „média sztárok” – közgazdászok, politológusok, elemzők – J. Carter amerikai elnök egykori tanácsadója, **H. Henderson** megfogalmazásában: „csupa sületlenségeket beszélnek, mindig újra és újra, semmitmondó statisztikai illúziókról: a munkanélküliség átlagos mértéke, az infláció átlagos mértéke, és a való világ csupa ilyen idióta módon való megközelítése. Ha ebben az országban [az Amerikai Egyesült Államokról van szó], a munkanélküliek száma mondjuk 8%, ebből még nem derül ki, hogy a fiatal feketék 40%-a munkanélküli. Az sem, hogy ebbe a 8%-ba nem számolják bele azokat, akik előtte nem dolgoztak (pl. a háztartásbelieket), hogy ugyanakkor helyileg különbségek lehetnek az adatok között, a millwaukee-i 14%-tól a floridai 3%-ig. Ezek a statisztikák semmit nem érnek. Átlagos termelékenység, átlagos akármí... Az egész olyan bizonytalan és értelmetlen. A közgazdászok zavarban kéne, hogy legyenek. Egyáltalán nem tudósok, csak úgy tesznek, mintha. Mintha mondtam volna már, hogy a közgazdaságtudomány az agysérülés egyik fajtája. És ezt komolyan gondolom. Nézze csak*

meg azokat a nagyon jó képességű diákokat, akik egy átlagos közgazdasági tanfolyamról értelmileg nyomorékon kerülnek ki!” [...] „Most már annyi tudományos szempontból érte kemény kritika a közgazdaságtudományt, hogy tényleg nem merném tudománynak nevezni. Minden más tudomány tisztában van vele, hogy a közgazdaság nem tudomány. Egyszerűen egy ostoba fejtörő játék, amely sajnos nagyon veszélyessé válhat nagy hatalmú politikusok kezében, akiknek ez a legfontosabb eszköze ahhoz, hogy bekötött szemmel vezessenek minket a szakadékba, a teljes megsemmisülésbe.”

H. Henderson szerint: „**A közgazdaságtudomány számításon kívül hagyja a lét alapvető létrehozóját és fenntartóját, a természetet, de az embert és a társadalmi lét komplexitását is: továbbá a mennyiségileg nem meghatározható társadalmi úrfolyamokat és emberi problémákat.** Van szerepe a közgazdaságnak, természetesen, de ez nagyon is korlátozott a társadalom egészének fenntartásában. **Akkor értelmezték helyesen a közgazdaságot, amikor egyszerűen könyvelést jelentett.** A közgazdaság akkor vétett, amikor gyakorlatba hozta ezt az egyfajta imperializmust, és megpróbálta úgy kiterjeszteni, hogy mindenre rá lehessen húzni. És ez nagy bűn. Sokdimenziós világegyetemben élünk, a természetes világnak annyi dimenziója van, hogy a gondolat, hogy egyetlen tudományos séma összefoglalhatja e világegyetem minden dimenzióját, vagy akár csak az emberi tevékenységet – interakciókat állatokkal, növényekkel, a bioszférával, más emberi teremtményekkel – ez tényleg bűn. A büszkeségünk bűne.”

„Ami a GDP-t illeti, az nyilvánvaló, hogy Simon Kuznets, aki az egyik kitalálója volt, soha nem akarta, hogy a GDP az általános jólét mércéje legyen. Amikor közgazdaságot tanítottam, észrevettem, hogy a legtöbb közgazdász, némi ital után egy éjszakai bárban, közli az emberrel: rengeteg minden nem stimmel a GDP-vel, és hogy ők sem tudják, miért a GDP az általános jólét mércéje. Én akkor azt kérdeztem: ha mind olyan hozzáértő emberek vagytok (a legtöbb közgazdász tipikusan nem nő), miért nem írtok egy kiáltványt, és rakatjátok be az újságba, mondván: a GDP nem jó értékmérő, mi közgazdászok mondjuk ezt nektek! És a válasz persze mindig olyasmi, hogy mindünknek megvan a maga dolga, nem akarjuk meghúzni a vészharangot, az összes statisztikát, amit használunk, ennek alapján írták, és eldobhatnánk az összes tankönyvet, amit megvetetünk a diákokkal, és így tovább. Ez az „identitás” és „biztonságérzet” című játék, amelyekben minden emberi teremtmény részt vesz.” [...] „Ha részletekbe megyünk, hogy mi rossz a GDP-ben... Azt mindenki tudja, hogy csak a legfelső réteget veszi számításba, a közgazdaság legszembetűnőbb részét, a készpénzzel operáló, „hivatalos” részét. Nem figyel a legalapvetőbb emberi tevékenységre, az új élet létrehozására, háztartásra, társadalmi és önkéntes munkára... Az ilyen munkavégzés a hagyományos közgazdaságtudományban egyáltalán nem számít. Nem szeretek az emberi tevékenységről és interakcióról csak, mint „gazdasági tevékenységről” beszélni.”¹⁰

Egyetemi hallgató kérdezte előadás után: a közgazdaságtudomány szerint, amit most tanul, pontosabban tanítanak neki, **a társadalom a nemzetgazdaság veszteséges ágazata, ezért az árutermelő piacgazdaság „fel akarja a társadalmat számolni”?** A piacgazdaság tökéletesen működne, ha lenne a vállalkozóknak még több és minőségileg még jobb, társadalmi költségen jól kiképzett, ingyen munkás, ingyen egészséggondozás, ingyen oktatás a gazdaság, a vállalatok jelenlegi és változó igényeihez történő alkalmazkodás szerint, csökkenne a „magasan megállapított” minimálbér, emelkedne „az alacsony személyi jövedelemadó” és „az alacsony forgalmi adó”? Megnyugtató, hogy a szervezett tudományos, gazdasági „képzés” ellenére akadnak még komolyan gondolkodó fiatal emberek.

Sokszor hangzik el a sajtó propagandájában, politikusok nyilatkozataiban, hogy **a gaz-**

dasági növekedés a gyógyír „milliók segélykiáltásaira”: a GDP növekedése. Olyan valótlanág ez, ami távol áll a tisztességes tudományos gondolkodástól, cáfolni is szégyen, a tudományra nézve. Valótlanág, mert a pénztőke és a tárgyi tőke létezésének lényege a felhalmozódása. Azt lehetne felszínesen gondolni, hogy a tőke felhalmozásával a munka iránti keresletnek is növekednie kell. Egyáltalán nem így van. Mivel a bér munkát a forgóeszközök között számolják el, ebből fizetik a munkaerőt, a munka iránti kereslet ellentétes mozgású a tőke akkumulációjával. Minél nagyobb a tőke felhalmozása, növekedése, a munka vásárlására fordított rész annál kisebb. A teljes tőkemennyiség növekedésével növekszik ugyan a forgótőke abszolút összege, az állandó tőkéhez viszonyított aránya azonban egyre kisebb. A bér nagysága a munkanélküliek szaporodásától és fogyásától függ, aminek arányait mindig a profit lehetőségei szabják meg. A profit nagysága az értéktöbblet nagyságától függ: a fizetetlen munkának a megfizetett munkához való viszonyától. Az egyik csak a másik rovására növekedhet.

Minél nagyobb a tőke felhalmozása (a fizetetlen munka akkumulációja), a munkavállalói populáció helyzete annál rosszabb: **a tőke felhalmozásának, a korlátlan szabadpiacon a nyomor felhalmozódása felel meg.** A tőke akkumulációjának a nyomor, a kínzó munka, szolgátság, tudatlanság, erkölcsi züllés az ellenpólusa. **A tőkefelhalmozás ellentétes a megfizetett munka mennyiségének növekedésével.** Ahhoz, hogy ezeknek az „előítéleteknek”, amelyeket a modern gazdaságtudomány magában foglal, hitele legyen az emberek előtt, szükség van rá, hogy elzárjuk tőlük a tudományos gondolkodás értékes forrásait és szurrogátumokkal, hamis ideákkal tömjük tele a fejüket. Többek között azzal, amit a szocializmus idejéből megőriztek emlékezetükben, hogy elosztani csak annyit lehet, amennyit megtermelünk! Van, aki elhiszi, akkor legyen „jól tájékozott”: lux perpetua luceat ei!

(*Szellemi elsötétülés*) A *Business Week* (USA) 2008. szeptember 19-i számában Foster, M. tanulmányt írt¹¹ a világgazdaság stratégiai problémáiról, 2020-ig terjedő „szükségleteiről”, más szóval, milyen követelések vannak a társadalmi környezettel szemben, a kizsákmányolás¹² mai szintjének fenntarthatósága érdekében. 2020-ig a világgazdaság emberi tőke szükséglete, a magasán kvalifikált munkaerőt iránt, 3,5 milliárd fő. Ehhez a „befektetést” 12 év alatt [s ez már csak 9!] kellene elvégezni, ideális esetben!

Ennyi ingyenes, kvalifikált emberi tőkejuttatásra, „ajándékban”, externális, tehát társadalmi költséggel előállított humán tőkére van igény a fejlesztésekhez, üzemeltetéshez és a gazdasági növekedéshez. (Magyarul rosszul hangzó, „tudásmunkásoknak” nevezik őket.)

Foster azt állítja, hogy az USA-ban, 14 millió szakképzett vezetőállású munkavállalóra lenne szükség a gazdasági és a közszférában. Tehát a jelenlegiek nagyobb része alkalmatlan arra, amit csinál, persze nálunk is, csak kevesebben vagyunk. Mennyire alkalmasak és mire, a politikai területen „tébőláboló” tudásmunkások, ha a gazdaságban ilyen „szomorú” a helyzet?!

A korábbi számításaink szerint, ha feltételezzük, hogy ezt az emberi tőkét kedvezményesen, 15 millió forint per fő költséggel, Magyarországon hoznánk létre, akkor 1750 évig kellene a teljes GDP-nket erre költeni (ötvenkétezer milliárd ötszáz milliárd forintot), az állami költségvetés bevételeit tekintve pedig, 2009-es központi, állami, költségvetési, bevételi főösszeggel számítva (8300 milliárd), kb. 5900 évre lenne szükség. Ha más országoknál mért oktatási-nevelési költségekkel számolnánk, rosszabb lenne a helyzet. Ugyanis jóval drágább a kvalifikált humántőke létrehozása. Ha a 2009-ben a magyar fel-

sőoktatásra fordított központi költségvetési tételből kellene ennyi emberi tőkét előállítani, ez a folyamat kb. 141 000 évig tartana (száznegyvenegyezer évet venne igénybe).

Idézzünk néhány gazdaságpolitikai tanulmányból, ami a mai társadalomtudomány szemmel látható alkalmatlanságát bizonyítja a feladat nagyságához mérve. Már a feladatok meghatározásánál is látszik, hogy **azoknak kellene „megváltaniuk” ezt a gazdaságot, akik a válságát előidézték.** Tehetséges fiatalok megszerzése. Tehetségstratégia kialakítása, háború a tehetségekért (war for talent), Human Capital Management integrált formáinak (?) kialakítása. „Inspiráló” retorikával, vonzó hasonlatokkal, metaforákkal mobilizálni kell az emberi tehetséget, képességeket, ki kell alakítani a munkatársak tudatát az ő fontosságukról a vállalatnál. A munkatársak lássák életük értelmét a vállalati célokban. Az alacsony béreket ellensúlyozni kell a jövőképpel, (?) az alkalmazotti lét azon előnyeivel, hogy felelőssége korlátozott... Stb. Értelmes, normálisan gondolkodó emberek számára elképesztő mondatok ezek!

És még nem beszéltünk arról, hogy ezt a rengeteg embert mire, milyen intézményi környezetben kellene nevelni és oktatni. Kik fogják őket oktatni?¹³

Sokan, kitartoán „siratják” Magyarországon az oktatásból zárolt, elvont pénzt, közben egyetlen józan hangot sem hallani, hogy vegyük számba lehetőségeinket, a rendelkezésünkre álló eszközöket, határozzuk meg a céljainkat az oktatás szintjein. Nem lehet látni mást, mint amit a társadalom egyéb területein: **szemben állókat, egymás ellen háborúzó magán- és csoportérdekeket, a piaci gondolkodás korlátolt, járványszerűen elterjedt következményeinek tüneteit.** Amikor kitekintünk Párizsnál, Moszkvánál, Isztambulnál kevesebb lakosú országunkból, azt látjuk, hogy párbeszéd zajlik, és minimumjövő latolgatás. Próbálják meghatározni a jövő lehetőség irányait, a folyamatok hatásait és felkészülni a holnap kihívásaira, s ehhez a feladathoz az eszközrendszert összeállítani.

Büszkén és hősiesen rohanunk, éles vagy „puha” retorikával, a finanszírozási szakadéka. Ha a felsőoktatás számaikat nézzük, a több mint 70 felsőoktatási intézménnyel, amelyekben 105 településen folytatnak „oktatást”, az előző, városokról szóló példánál maradva, ezeknek a nagyvárosoknak a kerületeiben, arányosan, minimum 3,5 egyetemnek vagy főiskolának kellene működnie, ezen kívül még 1,5-2 helyszínt kellene találniuk az elhelyezésükre. **Elképesztő a pazarlás, aminél elképesztőbb csak a felelőtlenség, ahogyan hozzá viszonyulunk! Még ekkor nem is volt szó ennek a gigantikus oktatási „bazárnak” a tartalmi tevékenységéről, színvonaláról!**

Fenntartjuk ezt a rendszert egy olyan országban ahol 100 milliárdokat költöttünk autópályákra, ahol a Kelet-Európában legjobban szervezett városközi autóbusz-hálózatot rendelkezünk. Az egyes felsőoktatási intézményeket érintő kérdésekben, a politikai pártok könnyes szemmel borulnak egymás vállára, és sorolják az okokat, mi történik a térséggel egy intézmény összevonás kapcsán, amit akár egyhangú határozattal is próbálnak megakadályozni. (Miközben sem lehetőségük, sem pedig hatáskörük sincs hozzá.) Tudományról beszélnek és térségi kiürülésről, miközben az intézmények egy részének az akkreditációhoz szükséges minősített oktatói háttere is hiányzik. Valamilyen racionális lépésre, megoldásra csak válsághelyzetben lenne lehetőségünk, vagy erre is képtelenek vagyunk?

(Az oktatás bürokratizálása, a kritikai gazdaságtan hiánya) A hatvanas évek diákmozgalmaikat követően a „fejlett” Nyugaton, a fiatal, középiskolát végzett munkanélküliek számának növekedésével, **az egyetemet „karnevalizálták”, bürokratizált „agitprop” színházzá alakították, hogy az ifjúság tömegeit egyetemi, főiskolai szellemi „gettókban”, a mun-**

kanélküli státusz alternatívájaként, fizikailag és mentálisan is megfelelő ellenőrzés alatt tudják tartani. A tudásalapú társadalom, a tanulásához való alkotmányos jog, ún. kiművelt emberfők ideológiájával zajlott.

Létrehozták az egyetemeken a „megismerés” audiovizuálisan tálalt **„tömegorgiáját”, szellemi diktatúrát, feláldozva az egyéni, alkotó gondolkodást.** Az oktatás bürokratikus szervezett, de tartalmát tekintve is **„szellemi inkvizícióvá”, potenciális munkanélküliek „gyűjtőhelyévé” alakult: növekvő mértékben a társadalom, a családok soha meg nem térülő költségére.**

1982-ben, a Kölni Egyetem Közgazdaságtudományi Karának falára óriás betűkkel ki volt írva: *„Diese Wissenschaft verbergt die ganze Menschheit unter die Erde”,* magyarul: ez a tudomány az egész emberiséget a sírba viszi!¹⁴

A liberalizmusa politikai ideológiáját már akkor, sőt, egyesek szerint már jóval korábban is, messze túlhaladta az idő, más, korszerűsített eszmeiség híján még ma is szellemi kábítószerként alkalmazják nem kompetens társadalmi rétegek számára. A XX. század eleje óta nem lehet találni korrekt, tudományos értelmezést a neoliberalizmusra. A probléma történetiségének illusztrálására álljon itt a következő idézet: **„E tekintetben a fogalmak igen zavarosak, mert a liberalizmus etikettjét igen gyakran használták fel kivált a praktikus politikusok mindenfelé arra, hogy különböző, éppen nem liberális dugárukat csempésszenek a közéletbe. Ma már ott tartunk, hogy röviddel ezelőtt egy előkelő állásban lévő professzor vallotta be, hogy ő a liberalizmusról a Brockhaus Lexikonból csak annyit tud, hogy az egy spanyol politikai párt volt, amely a múlt század első felében az ún. szervilis párttal küzdött a hatalomért. A magukat liberálisnak vallott államférfiak és politikusok is hozzájárultak a fogalomzavar növeléséhez. Gyökerük kétségtelenül a fizikailag erősebb túlsúlyában keresendő. Stabilizált, mintegy megkövesült ökológiai van dolgunk.”**¹⁵

Nem csak a liberális gazdaságpolitikai, társadalompolitikai doktrínákkal vagyunk így, hanem tudományosnak eladott „vezéreszmék” sokaságával, amelyek jelentős része kiüresedett szavak dömpingje lett. Nem mondunk újat, amikor utalunk arra a jelenségre, hogy a XIX. század liberalizmusa, szép elméletek és lángelmék teremtetője, már a XX. század elején „haldoklóban” volt, mint politikai „vezéreszme”.

A vezető nagyhatalmak „gondolata” a terjeszkedés lett, hitvallása a liberális Angliának, Németországnak, Oroszországnak, Franciaországnak és természetesen az Amerikai Egyesült Államoknak. **Cobden, John Bright, Gladstone, Deák Ferenc** széles kört átfogó szándékozó kereskedelmi és politikai felfogása helyett uralkodóvá vált **Chamberlain, Rhodes, MacKinley, Roosevel, II. Vilmos és Bülon** gondolkodása. Belőlük már hiányzott a szolidaritás, a szociális „érzékenység” morális értékorientáció, ami az erőszakmentes társadalmi szolidaritás alappillére. Minden a rideg számításra múlik: **számítás, hideg éleslátás a külpolitikában, az ész, a haszon kormányozza a tevékenységet.** Pusztán egy földrajzi terület nem nagyon vonzotta a globalizációt. Izgatta azonban a kereskedelem és a kereskedelmi verseny, mint a XX. század uralkodó politikai gondolata. Nem csak a területszerző hatalom vonzotta a hódítót, amire évszázadokkal korábban, önmagában büszke lehetett az uralkodó! **Fontosabbá vált, a terület földrajzi elhelyezkedése, nyersanyag kincsei. Megszerzésük nem csak ügyességgel, bátorsággal, kitartással, taktikával és pénzzel, hanem erőszakkal is megengedhető.**¹⁶

Nem lenne ezért sem érdemtelen, ha a közgazdaságtan néhány axiómájával foglalkoznánk, hogy érthetővé váljon, **miért a legolcsóbb termelési tényező a természeti és a társadalmi környezet, az ember, miközben az emberi élet és a természeti környezet leg-**

veszélyesebb rombolói finanszíroznak ökológiai garázdálkodást igazoló mozgalmakat és kutatásokat. Legalább a következő, néhány, majdnem szentírásnak tekintett közgazdaságtudományi tételek, mondhatnám úgy is, **közhelyek** felülvizsgálatára lenne szükség, egy önmagára és a közösségre tartozásra érzékeny értelmiségi társaságnak.

– **Az élőmunka költségei és a munkaerő költsége** között a vállalat-gazdaságtan nem tesz különbséget, a gyakorlat pedig nem is vesz erről tudomást. **A profit és a gazdasági kannibalizmus „homogenizálódott”.** A vállalati könyvekben a forgóeszközök között a munkabérral és járulékaival számolnak, hasonlóan az energia- és anyagköltségekhez. **A munkaköltségek különbségnélkülivé váltak, elnevezésükben különböztetik meg az üzemeltetési és anyagjellegű költségektől. Az ember és munkája a Föld mélyében fellelhető, ingyen rendelkezésre álló pl. kőolaj kategóriájába lett sorolva, csak a „hozzáférést” kell biztosítani. Hasonlóan az emberi munkához: az állam és a közösség biztosítja a „nyersanyagot”, ingyen.**

– Ezzel szemben „fejlesztik és tanítják” a „humán erőforrás gazdaságtanát”, **ami mindennel foglalkozik a fenti lényeges kérdésen kívül,** beleértve a tudásalapú termelés feltételeinek vizsgálatát. Függetlenül attól, hogy veszteséges befektetés az oktatás-nevelés abban a tekintetben is, amikor az aktív korúak halálózása nagyon magas.

– „Tudományos” elemzések sokasága foglalkozik azzal, hogy a munkabér magában foglalja az emberi tőke megtérülését. Nem zavaró ez a propaganda a társadalomtudományban, a közgazdaságtudományban, mint az sem zavarja a nézet és támogatót, hogy az **EU Fehér Könyve az egyik legsúlyosabb és legfontosabb problémaként fejezi ki a humántőke-befektetések megtérülésének hiányát és gazdasági-politikai szükségszerűségét.**

– Az állami költségvetés kényszerűségből, az EU-ban mindenütt, próbálja ezeket a költségeket a lakosságra áthárítani, a közösségi (állami) finanszírozását leépíteni, az adóbevételeket pedig ködös, a jözansággal nem vádolható közgazdász-ideológusok által megfogalmazott gazdasági növekedés céljaira fordítani.

– Tanulmányok sokasága foglalkozik azzal, hogy a gyermeknevelés, **az oktatás stb. nem tőkebefektetés a családok részéről, hanem fogyasztás, tehát öröm forrása a taníttatás, nevelés.** Sőt, a „szociális állam nyomorúságával”, a társadalom nyomorúságával foglalkozó intézményeket igyekeznek „népszerű” intézkedéseknek feltüntetni. (Pl. a „krízisalap” forrásának igénybe vétele a rászorulóknak részéről.)

– Az állami intézmények által „értékadónak” tekintett hazai, közgazdasági szakemberek állítják, hogy az emberi tőkebefektetés nem tőkebefektetés, hanem „vagyongyarapítás”, a magánszemély vagyona, és nem tőke.

– Ebben az összefüggésben az sem okoz a tudományban zavart, hogy a gazdasági jog, **a munkajog nem tud megbirkózni az emberi tőke tulajdonjogi problémájával.**

– „Az ún. függő vagy nem önálló munkatevékenységnek – mint a mások és a saját szükségletének kielégítése egyik eszközének – a jogi adaptációja éppen a státuszmentes társadalmak jogrendjében vált problematikusává. A totalitárius államberendezkedés lebontásával a jognak ugyanis merőben új elvnek – a szerződés elvének – megfelelően kell minősítenie a más részére végzett munkatevékenység alapján kialakított jogi kapcsolatot... ahhoz, hogy állami szinten is általános rendező elvvé válhasson szükséges, hogy a jogrend közel azonos hatalmi egyenlőséget teremtsen a résztvevők között. A más részére végzett munkatevékenység jogi minősítése azért okozott nehézséget, mert ebben a kapcsolatban nincs olyan tényező, amely a piaci forgalomban, dologi formában megtestesülő áruként jelenne meg. Ez utóbbi esetben ugyanis a munkatevékenység közvetlenül azt a

célt szolgálja, hogy az adott termék vagy egyéb dologi szolgáltatás által az azt bérbeadó és az azt kapó fél szükségletei általa nyerjenek kielégítést. Ebben a folyamatban tehát nem általában a munkatevékenység, hanem egy meghatározott konkrét cél vagy eredmény megvalósulása az emberek közötti viszony hordozója.

– A munkaerőnek, a mai tudományos felfogás szerint, ellentétben Schultz (USA) és más komolyan vehető gazdasági szakember elismert munkásságának tudományos eredményeivel, **nincs piacon eladható „dologi” értéke, mégis értékesíthető?** Értékesíthetőségének alapja a piac által nem elismert humántőke befektetések összes költsége, amit a munkáltató nem fizet meg. Ezért az egész jogrend tagadja ennek a dologi értékének a realitását. Az állam pedig a jogszabályokkal tudatosan hátrányos helyzetet tart fenn a humántőke befektető, a társadalom kárára, a munkavállaló sérelmére, a munkáltató javára, anyagi és hatalmi előnyére.

– **A humántőke dologi értékére, annak „hiányára, tagadására” épülő, a jogtechnikai meghatározásának lehetetlenségére való hivatkozás nem más, mint a joghátrány fenntartásának tudatos, tudományos eszközökkel történő igazolására (legitimálására, elfogadtatására) való törekvés.** Ebben az értelemben alkotmányellenes a munkaviszony szabályozása, a joghátránnyal járó anyagi hátrány fenntartása a jogegyenlőségre történő virtuális hivatkozásokkal. Úgy gondolom, hogy a humántőke dologi értékét az általa megtermelt profithoz viszonyítva lehet egzakt módon meghatározni, ezt azonban a differenciált profithoz való hozzájárulásként a befektetett humántőke nagyságából lehet levezetni, amennyiben ontológiailag a humántőke a gazdasági folyamatok tőketényezője. (Más kérdés, hogy ezt elismeri a jogrend vagy nem: de objektív adottságnak vehető.) E nélkül ugyanis értelmezhetetlen az ember munkavégző képességének eredete! A munkaviszony „de facto” tőkeviszonnyá alakul át a humántőke szerepének felértékelődésével (igaz, mindig is az volt), és nem helyettesíthető ennek a viszonynak a racionális leírása, értelmezése a „szociális partnerség” (= a tőkeviszonyban betöltött meghatározó funkció-ról való lemondás!) elnevezésű korábbi ideológiával.¹⁷

– A tudományos közéletet nálunk sem irritálja, hogy egyrésztől **az amerikai Galbrath a modern ipari bér munkást néhány részletkérdésben látja különbözőnek az ókori rabszolgától.** Ugyanott, az Amerikai Egyesült Államokban, Th. Schultz, Nobel-díjat kapott az emberi tőke elméletének fejlesztéséért, amiben szó sem volt a „humán erőforrásokról” és hasonló, félrevezető, megtévesztő módon ködösítő, „tudományos prostitúcióról”.

– A nyolcvanas évektől kezdve a közgazdaságtudományi doktrínák inkább a közvélemény **dezinformálására** jók, mint a gazdaság működésének megértésére. Egyes vélemények szerint **a tudás a munka melléktermékeként jelenik meg:** magyarul, az ún. okos gépek mellé okos emberek kellenek. Paradox, hogy az okos gépeket fel kell szerelni okos munkással, az okos munkás tudása pedig, mint az emberi tőke része, úgy jelenik meg, mint a termelés mellékterméke, a vállalkozások számára ingyen biztosított isteni áldás.

– Anomália, hogy az egészség megóvása, az emberi tőke karbantartásának költségei állítólag ugyanúgy a bérköltségekben van „elrejtve”, mint az emberi tőkebefektetések amortizációja. Az egészségügyi szolgáltatás eredménye **az egészség, állítólag, önmagában nem eladható termék, de** a humántőke későbbi felhasználhatósága során keletkező **és eladható termékben realizálódik.**¹⁸

– Ennek a termékmennyiségnek a költségei az egészségügyi szolgáltatás társadalmi költségeiben jelennek meg, így hasonlóan a többi humántőke befektetés költségeihez, externális költségek a felhasználó vállalati gazdaság szempontjából. Ebben az

értelemben a humántőke előállításának költségei, az oktatás-nevelés és ennek járulékos költségei és az egészségügyi „karbantartás” költségei társadalmi költségek, **ingyenes (ráadásul önkéntes) társadalmi és állami szociális szolgáltatás a vállalati gazdaságoknak.** Pontosabban nem is szolgáltatás, hanem ingyenes juttatás, bár **nevezhetjük térítésmentes „adománynak” is,** (bár a rászorultság feltételei az adományozásnak nem mutathatóak ki) mivel a vállalati gazdaságok a legkisebb mértékben sem fizetik meg ennek a „szolgáltatásnak” a költségeit. **Éppen ezért tekinthetjük az egészségügyet is szociális juttatásnak.** A gyógyításnak az eredményéből, **az egészségből** a beteg számára **semmilyen közvetlen haszon (gazdasági és nem morális értelemben) nem származik,** csupán közvetett haszna lehet, nevezetesen, hogy az egészség birtokában ismét megjelenhet árujával a munkaerőpiacon, a szokásos humántőke üzemeltetési díjáért, a munkabérért.

– Az oktatásban, előbb azonban a tudományos kutatásban foglalkozni kell: a tőkepiac, a humántőke és tudástőke, mint tőkejószerző tőkepiaci jellemzői, a humántőke árujellege, az árujelleg sajátosságai, az emberi munkaképesség, mint legfontosabb termelési tényező árujellegének speciális ellentmondásai a tárgyi, árujószerzőkhöz viszonyítva, a humántőke, mint áru értékének és árának ellentmondásai, a piaci értékesítés során, a humántőke használati értéke által közvetített többletérték kérdéseivel.

(Az ember, mint „erőforrás” a „munka világában”) **Theodore W. Schultz** Nobel-díj kiüntetése, a XX. század hetvenes éveitől annak a felfogásnak az elismerését jelentette a gazdaság és a politikai élet szereplői részéről, **hogy az oktatás, nevelés költségei a humántőke befektetések költségeivel azonosak.** Erőfeszítések történtek a világ tudományos kutatásokkal foglalkozó intézményeiben, hogy az emberi tőkebefektetéseknek a megtérülési, hatékonysági mutatóit modellezni tudják, az alkalmazás, a gyakorlatban való hasznosíthatóság kevés esélyével. (Csak néhány reprezentánsát említjük meg lábjegyzetben ennek a kutató munkának.¹⁹⁾

A tudományos kutatások az oktatás-nevelés társadalmi költségeit vizsgálták:

- a beruházási döntések költségeinek és hozamának,
- egyéni és vállalati megtérülésének,
- a piaci egyensúlyra gyakorolt hatásának,
- a termelékenység növekedésének,
- az egyéni és vállalati haszon maximalizálásának,
- oktatási-nevelési költségek valamint a bérek, jövedelmek variabilitásának,
- a tapasztalati tudás piaci értékének becslése²⁰ szempontjából stb.

Az emberitőke-elmélet úgy látszott, választ ad a közgazdasági elemzések néhány, korábban megoldatlan problémáira. Az egyébként alapvető értékeket tekintve jelentős, tudományos törekvéseknek a legnagyobb hiányossága, hogy olyan, a felsorolásban megfogalmazott gazdasági folyamatokat próbáltak egzakt, matematikai módszerekkel modellezni, formalizálni, amelyek **elméletileg tisztázatlanok, ezért gyakorlati alkalmazásuk lehetősége nem megfelelő.**²¹

Amikor egy vállalkozás mérlegét vizsgáljuk, nyilvánvaló, hogy vagyonában megjelennek:

- a természeti erőforrások (bizonyos mértékig),
- a tőke javak,

de nem jelenik meg a tőketényezők között egyébként a legfontosabbnak tartott (egyúttal a legértékesebb): az emberi tőkeberuházás, pedig ez is éppúgy, mint a többi termelési tényező, „mintegy” a vállalat vagyonaként (tőkéjeként) működik és profitál anélkül, hogy

vagyonömege a vállalat vagyonmérlegében szerepelne. Az emberi tőke „használata” ugyanakkor a vállalati vagyonmérlegben való nyilvántartás nélkül, a vállalat vagyonának gyarapításához járul hozzá.

Az emberi tőkét, a vállalati költségek sorában a *munkabér és járulékai alapján, a folyóráfordításokban veszik figyelembe*: a humántőkét a vállalatok használják, alkalmazzák, amit a társadalom, mint tőkevagyon „ingyen”, a bér és járulékai mértékében meghatározható *üzemeltetési költség ellenében* rendelkezésükre bocsát.

A gépek, állóeszközök esetében az amortizáció, a pótlás költsége, a karbantartási költségek elkülönülnek egymástól. A humántőke használata ebben a vonatkozásban eltérő gyakorlatot mutat. A humántőkét a felhasználó, a vállalat egyszeri ráfordítás nélkül, lényegében térítésmentesen veszi használatba. Ezért úgy tűnik, mintha *az emberi tőke nem tőkeként venne részt a vállalati gazdálkodásban*.

Nemzetgazdasági szinten a humántőke-befektetés társadalmi költségeinek egzakt és korrekt számbavételére egyrészt azért is szükség lehet, hogy tudni lehessen, a beruházott érték, az emberi tőkebefektetések milyen nagyságú költségei nem térülnek meg a beruházó, a társadalom, az állam számára.

Másrészt azért lehet szükséges, mert a humántőke befektetések állami költségvetési kiadásai az emberi tőke újratermeléséhez kevésnek bizonyulnak, a ráfordítások a családokra, egyénekre hárulnak át, amelyek szintén egyre szűkebb, korlátozottabb forrásként jönnek számításba.

A Columbia Egyetem egykori tanára²², aki részt vett New-York városi önkormányzatának munkájában is, politikai pályafutásának tanulságai között említette, hogy száz ember közül egy-kettő képes a politikai alapelveket ésszerűen megfogalmazni, amelyeket tudatosan követni szeretne. Kettő-hárman pedig kevesen voltak hozzá, hogy a testületi döntéseket tervezhető ésszerűséggel kellően befolyásolhatnák.

Ez a jelenség a vélemények zűrzavarából is látható a közéletben, az egész társadalomban. Aki egy ügy kapcsán individualista, később másik vagy ugyanabban a kérdésben végtelenen elkötelezett kollektivistának mutatja magát. Aki az egyik nap erős, központosított kormányzást követelt, a másik nap a szerződések szabadságának liberális kiterjesztését követelte. (Nem ritka a történelemben, hogy valakik még délután félnégykor elkötelezett, cselekvő hívei voltak egy romboló politika rendnek, négykor, fél órával később pedig már a szabadság, egyenlőség és testvériség rendjének elkötelezett híveiként értékesítették magukat! Csak példa kedvéért: a II. világháborút követően, az NDK területén élő 16 millió emberből egyetlen nemzeti-szocialista sem akadt! Hogyan lehet ilyen körülményekre tekintettel erkölcsi értékekre nevelni a fiatalokat, erkölcsi alapon a felnőttekkel elítéltetni a morális posványt, amibe az ilyen közösségek süllyedtek, olykor a hasonló történelmi átalakulásokat a nemzeti ünnepek szent oltárára helyezve?)

Akik az igazságra hivatkoztak, nem tudták megfogalmazni, mit értenek társadalmi igazságosságon.²³ A *társadalmi igazságosság* a műveletlen, a tudatlanság sötétségébe zárt tömegek „fogyasztására” termelt propaganda lejáratott eszköze lett. (Magyarországon még ma is a jogi ügyletekkel bajlódó miniszteriumot „igazságügyi” jelzővel látjuk el, egyedülálló líraisággal.)

Összezavarodnak fogalmaink²⁴, tartalmukról a gazdaságpolitikai, politikai döntések előkészítésében és meghozatalában nincs világos képünk, üres közhelyként, megszokásból használjuk a korábban értelmes szavakat. Ilyen szellemi, kulturális légkörben megfogalmazott szociális programok végrehajtása is nehezen ellenőrizhető, általában nem is megvalósíthatóak, a felelősségi viszonyok pedig nem határozhatóak meg.

Aki ma baloldalinak népszerűsítette magát, holnap jobboldali döntésekben vesz részt. Jobboldaliak és demokraták, nemzeti érzésektől fűtve, nemzeti elkötelezettség hangoztatásával, nemzetközi monopóliumok hatalmának letelepedését készítették elő a gazdaságban, a monopolhelyzetek, magyarországi agráripari, élelmiszeripari trösztök felszámolásának ideológiájával.

(Feladatok, amelyek igénylik a politikai kiegyezést)

– A népesség csökkenése dinamikusán vidéken fog lezajlani. Először az értelmiség, majd az egész magyar társadalom szembekerül a lakosságpótlás szükségyszerűségével.

– A felerősített nemzeti érzelmek – nagyon valószínű – nem teszik lehetővé a más országokból történő lakosság és munkaerő-pótlást.

– Ha nem jön létre kiegyezés, akkor a vesztes megint az előregedő, magatehetetlen, **érdekérvényesítésre nem képes vidék** lesz.

– Ha létrejön a megegyezés egy racionális és természetes társadalompolitikai és gazdaságpolitikai stratégia körül, és ezt középtávon el lehet fogadtatni, akkor **Magyarország lehet az első Európában, amely szabályozott keretek között egészíti ki lakosságát.**

– A vidék már középtávon sem valószínű, hogy a munkaerőpótlás forrása lehet.

– **A romák (de sajnos, nem csak a roma népesség, a többségi társadalom egyre növekvő hányada) térségi „gettósodása”,** és tragikussá váló társadalmi helyzetük megoldatlansága egészségügyi problémákat hoz a vidék társadalmába. Tétélezzük fel, hogy a városokba belezsúfolt gazdaság megoldja majd a munkaerő (humán erőforrás) várható hiányát. Pl. a városokba olcsó munkaerő (török, pakisztáni) áramlik be. **A vidék meg ott marad a gerontológiai és roma problémával. Az agrárgazdaság modernizációja, a liberalizált nemzetközi kereskedelem további munkaerőt zár ki a termelésből, az adórendszer módosítása pedig szűkíti a kistermelők lehetőségeit.**

(Szórjuk a borsót a falra, vagy vádbeszéd a természeti és társadalmi környezet rombolása ellen?) Akkor lehet az ésszerűség szabályai szerint határozni a környezetre veszélyeket tartalmazó üzem ügyében is, ha tisztában vagyunk, **mi a természet, aminek kárt okozhatunk,** vagy éppen meg kell hogy őrizzük állapotát anélkül, hogy saját létfeltételeinket, környezetünket romba döntenék.

Sokat tudunk a természeti környezet és az emberi munka kölcsönhatásairól, az **épített környezet káros következményeiről, ökológiai károkról, de keveset tanultunk belőle.** Mégsem igazolható, hogy **ami mesterségesen az ember által épül a természetben, nem természetes.** Az embernek adva van választási lehetősége, hogy rombolja, vagy a „természetessel”, létfeltételeink megóvásával összhangban építse környezetét. Sajnos, a mai gazdasági gyakorlat egyáltalán nem számol ezzel (sem) komolyan vehetően.

A természet rendjébe történő beavatkozásaink éppúgy lehetnek természetesek, mint természetellenesek. Természetesek, amikor az ember létének, fennmaradásának feltételeivel összhangban vannak. Természetellenes pedig, ami ezeknek a létfeltételeknek a hanyatlását, pusztulását idézi elő.²⁵ Hivatkozhatunk, a példa kedvéért, a társadalom egészségi állapotának, természeti, társadalmi környezetének rombolásában fellelhető, szemmel látható, vitathatatlan okozati összefüggésekre. (Budapesten, az elmúlt hat év alatt, ötszörösére nőtt a légszennyezéssel magyarázott daganatos betegségek száma.)

A természetes létfeltételekbe történő tudatos beavatkozás több, nem szándékolt kö-

vetkezmenyt is szülhet, mint amennyivel előre számolni tudtunk. Előre nem látható következménnyel találkozunk *létfeltételeink javítását célzó beavatkozásaink után is, mint amennyi változtatást tudatosan megterveztünk.* Az emberi társadalmakban, az „*érdek konfliktusokban*” aratott részleges, *a társadalom egyes csoportjaira nézve „sikeres, gazdaságilag hasznos” eredményességnek kevés köze lehet a társadalom és az átalakított természeti környezet közötti „normális” kapcsolat létrehozásához, „fenntarthatóságához”, ami egyidejűleg a teljes közösség, a faj önfenntartását is garantálhatná.*

Az ember gazdasági tevékenységének haszna, nyeresége adott gazdasági ágazatban aránytalan károkat eredményez létfeltételeinek globális rendszerében, ami a gazdasági eredményesség ágazati igazolhatósága ellenére nem javítja, hanem rontja a társadalom és a természet közötti együttélés (szimbiózis) feltételeit.²⁶ *Így a partikuláris haszon és a globális károkozás nem az ember fennmaradásának, hanem pusztulásának rémképét vetítheti előre.* Ha nem látjuk, és nem látatjuk az egyéni előnyök és a közösségi haszon közötti ok-okozati, de minimum korrelációs természetű kapcsolatokat, tevékenységünk következményeinek mind az egyéni, mind a közösségi haszna esetlegesnek, kiszámíthatatlannak fog tűnni, *ami bizonytalanságot idéz elő az egyéni és a közösségi cél, haszon összeegyeztethetőségében.*

A racionális kormányzás alapelve (ebben az összefüggésben) azon a szemléleten alapul, hogy egyes ésszerű, céltudatos emberi tevékenységek, amelyek részlegesen hasznosak az egyének és a társadalom számára, ne eredményezhessenek olyan természeti és társadalmi környezeti változásokat, amelyek az ember, az emberi társadalom létfeltételeit semmisíthetik meg. A környezeti rombolással előállított gazdasági „haszon” biztosíthat a társadalom egésze és egyes rétegei számára ideiglenes előnyöket. Azonban olyan természetellenes folyamatokat indítanak el, amelyek a globális emberi létet, következményképpen a partikuláris haszonszemléleten alapuló gazdálkodás felbomlását, megsemmisülését is okozzák. *Ha erre igen a felelős társadalom válasza, akkor el kell fogadni az emberiség faji jellemzőjeként, hogy önpusztító, „szuicid” lény, ami a biológiai önfenntartás ösztönének is ellentmond. Lehetséges, hogy az emberi szellem olyan végtelen mértékben korlátolt, akár genetikailag is, hogy alkalmatlan ezeknek a veszélyeknek a felmérésére?*

A „*korlátolt*” *centralizmus* gazdasági és állami-politikai irányítási eszményeihez, gyakorlatához képest még mindig a *neoliberalizmus* gondolatkörére, „hatásmechanizmusaira” szeretnének sokan támaszkodni, amikor beavatkozásra készülnek az emberi vagy a természeti környezetünkbe. Ez sokszor úgy érzékelhető, hogy ha már olyan esendőnek tartjuk tevékenységünk irányításának tudományos eszközeit, olyan megbízhatatlannak látjuk a dolgoknak az emberi ésszerűség által történő befolyásolását, *bízzuk a felelősséget és döntéseink igazolásának ódiúmát az érdekek, a piac spontán szabályozó erejére.* Ez is természetes lehetőség. Akkor mutatja meg azonban végtelen korlátjait, amikor a piaci mozgások „ön szabályozása” szemmel láthatóan közösségi károkhoz, *antiszociális következményekhez vezet. A piaci érdekek abszolutizálása már-már erkölcsileg tarthatatlan hivatkozási alappá válik a gazdasági, politikai döntésekben.*

Valójában *lehetetlen-e a tudományos gondolkodás, a természettudományok és a mai társadalomtudományok eredményei láttán egy konzisztens kormányzati stratégia kidolgozása,* ami ha nem is helyettesítené, de kiegészítve korrigálhatná a piac abszolutizálásából fakadó, esetenként visszafordíthatatlan károkat? Vagy pedig a tudományos ésszerűség bármikor elérhető eszközeinek háttérbe szorításáról kell megbizonyosodnunk, az egyoldalú, részlegesen és globálisan egyaránt káros piaci monopolérdekek érvénye-

sítésének kormányzati gyakorlatában? Ha ez így lenne, akkor sincs reális alternatívája a 18. században már megbukott, de mindig újjászületett lehetőségünknek, a felvilágosodás morális és racionális tisztaságra törekvő végső eszközünknek, az „ultima ratio” egyetlen ellenpólusának.

(Az oktatást és az egészségmegőrzést összehangoltan lenne szükséges alakítani.²⁷) Minden ésszerű, vállalati befektetés a gazdasági kockázatok elemzésével és megértésével kezdődik. Kivételt képeznek az emberi tőkébe történő, különösen nagy volumenű befektetések, az oktatás, a nevelés, ami ugyanakkor hasonló kockázatokkal kísért, mint bármilyen más gazdasági haszonnal számoló vállalati szintű beruházás. A különbség, hogy **időben és ráfordításban mérve az emberi tőkebefektetés a legnagyobb értékű, folyamatos társadalmi tőkebefektetés.** Kockázata is nagyobb, mint más gazdasági befektetéseké, ami abból adódik, hogy a kockázati tényezők megvalósulása nem csak megnehezíti, hanem lehetetlenné teheti a humántőke hasznosítását, társadalmi és magán haszonnal járó értékesítését: átmenetileg, rövid időszakra, tartósan vagy véglegesen, visszafordíthatatlanul. A legszembetűnőbb kockázatok az átmeneti munkanélküliség, a lakosság magas szintű „inaktivitása”, nem utolsósorban a különböző betegségek, egészség-károsodások okozta veszteségek, amelyek időtartama és súlyossága szerint az emberi tőke egyéni és társadalmi haszna elmarad.

Az emberi tőkébe való befektetés **kétféle költséggel** számol, amelyek a gazdasági kockázat részévé válnak: az egyik a **közösségi, az államilag biztosított**, a másik pedig **egyéni**, a magánszemélyek által vállalt, vállalható költségek. A hazai gyakorlattól sem idegen már az a gondolkodásmód, hogy a tőketényezőket a gazdasági, **fenntartható növekedés** érdekében a kiszámítható kockázatoktól meg kell védeni, ami a **biztosítók filozófiájában és praxisában kiterjed a humántőke biztosítás különböző formáira, az élet- és balesetbiztosítás, nyugdíjbiztosítás, az egészségbiztosítás problémakörére.**²⁸

A jelenlegi gyakorlat, a termelés tárgyi és „emberi tőke” tényezőinek differenciált értékelése, a komparativitás, (összehasonlíthatóság) összemérhetőség hiánya a tőkés társadalom hajnalán alakult ki, és így is maradt napjainkig. A munkaerő „előállítási” költsége a kultúra, a tudás fejlődésével nagyobb részben társadalmi költség maradt, felhasználásából származó nyeresége a magánszférába került.²⁹ Mára ezek a befektetések olyan hatalmas költséget jelentenek, hogy a munkaerő újratermelését veszélyeztetik. Ennek tulajdoníthatóak a közoktatás valamennyi szintjén tapasztalt és tervezett finanszírozási reformtörekvések és a velük járó és vállalt társadalmi, politikai konfliktusok.

Ahhoz, hogy ennek a problémának, ellentmondásnak még inkább a mélyére ássunk, át kell tekintenünk, hogy **milyen munkaerőre van szükség ma és milyenre volt szükség 150-200 évvel ezelőtt a tőkés gazdaság és piac kialakulása, növekedése idején.** A közgazdaságtan klasszikusai erről hatalmas anyagot gyűjtöttek össze.

A 19. század elején (még Angliában is) gyakori volt a gyermekmunka. A magyar mezőgazdaságban, a 20. század 30-as és 40-es éveiben is ismert volt a „kiscseléd” rendszere, ami gyermekmunka volt. Ezek a gyermekek nem jártak, vagy „ráérő idejükben” jártak iskolába.³⁰

A 19. században s a 20. század elején az úgynevezett „egyszerű emberek” iskolázottsága szinte kivételnek számított. Az iskoláztatás is, ha egyáltalán volt, megszakadt tízéves kor körül (4-6 elemi iskolai osztály szintjén). Ez a tömegiskolázottság megfelelt kora műveltségi, technikai és társadalmi színvonalának. **A munkaerőben, abban az időszakban, nem halmozódtak fel akkora értékek, társadalmi munkabefektetések,** mint napja-

inkban. Még lehetséges volt, hogy az állami költségvetés az oktatást bizonyos mértékig finanszírozza.

A cselédsors hamar pénzkeresetre kényszerítette a fiatalokúakat és a családokat. Gyakori volt az étkezés nélküli munkanapkezdés. Az amerikaiak néger-rabszolgasága a magyarországi gyakorlattól annyiban különbözött, hogy „gazdájuk” ott megvette a rabszolgát (ma úgy fogalmaznánk, hogy egyszeri, befektetés jellegű ráfordítással járt), tehát **az eleven munkaerőnek, az embernek, mint természetes személynek a tulajdonosa lett.** Európában a gazdasági kényszer – az éhezés és nélkülözés – kényszerítette üzemekbe, a nagybirtokokra, püspöki uradalmakra a munkaerőt, **nem képezte ugyan a tulajdonjog, a birtoklás tárgyát, de a munkáltató majdnem korlátlan használati és rendelkezési joggal bírt felette, mintha saját tulajdona lenne.**³¹ Az emberek képességeinek kifejlesztése, a képzés, a tanulás lehetősége keveseknek adatott meg, sok tehetséget el is veszített az ország.³²

A modern kor technikája, gazdasága azonban kevésbé „tűri meg” az iskolázatlanságot, hosszabb ideig kell az „agy és a test megművelésével” foglalkozni. **Egy ember, amikor napjainkban a gazdasági, termelési folyamatba lép, mint főszereplő, olyan nagy értéket hordoz, mint 4-5 személygépkocsi, vagy egy autóbusz.** Érthető, hiszen a gépek, az elektrotechnika és elektronika, vagy a vegyipar és biológia jelentős alapismereteket, jártasságot követel attól, aki alkalmazni akarja, vagy éppen kezelni tudja az adott aggregátumot. Ezeknek a képességeknek a megszerzése előzetesen nagy költséggel járó beruházásokat igényel az „emberi tőkébe”, jelentősen felértékeli a gazdaságban az embernek, mint munkaerőnek a szerepét.

Amikor a mai gazdaság működését, az emberi tőke értékelését vizsgáljuk és összehasonlítjuk az egy évszázaddal korábbi helyzettel, amikor elemezzük a modern **adózás és elszámolás kialakulását, feltűnik, hogy ezek alap gondolata jelentősen nem változott, sőt egyes akkori elképzelések mára dogmává merevültek, a mai korszak atavizmusává váltak.** Az emberi tőke szerepét érintő szemléletnek, gazdasági és társadalmi értékelési gyakorlatnak a **gyökerei az adózás alapelveihez (miért kell, és mire kell fordítani) vezetnek el,** amelyet szerzte a világon minden piacosított gazdaságban, társadalomban alkalmaznak (vagy kerülnék ki).

Amíg a gazdaság munkaerő szükségletének, az emberi tőkebefektetéseknek a finanszírozását az állam és a társadalom valamilyen arányban megosztva finanszírozni tudta, **nem került napirendre az oktatás, nevelés, egészségügy finanszírozási rendjének „piaci alapokra való átalakítása”.**

Az állam és így a költségvetés átlagosan 40-45%-ban vett eddig részt az oktatás, az új nemzedék oktatási és nevelési ráfordításaiban, míg a családok részesedése 55-60%-os.³³

A folyamat, a humántőke befektetések finanszírozásának lényege, hogy az állam elvonja az állampolgárok jövedelmének egy részét adó formájában, amelyet újra eloszt, egy részét az oktatásra, az új nemzedék képzésére fordítja. Nyilvánvaló, hogy **az állami bevételek csökkenésével az állami kiadásokat is csökkenteni kell,** ha már nincs lehetőség kiegészítő források igénybe vételére. Tekintetbe véve, hogy az állami költségvetés bevételeinek forrása meghatározó részben a személyi jövedelemadókból és a fogyasztási cikkek általános forgalmi adójából származik, nehezen képzelhető el, hogy az állami bevételek jelentősen növekedhetnének, sőt elérik a személyi jövedelem elvonás politikai határait. Ettől kezdve az államnak nincs más választása, mint bevétel növekedés híján csökkenti az állami szociális kiadásokat, az oktatásra fordítható összegeket vagy az egészségügyi ellátás finanszírozását mérsékeli.

Ha a lakosság többségének jövedelmi viszonyai hosszabb távon nem javulnak (hanem romlanak), nem képesek átvenni a költségek terheit sem, amelyekről az állam épen megszabadulni igyekszik.

Ebben a helyzetben nem csak az állami kiadások „reformja”, azaz az eddigi gyakorlatnak megfelelő szociális és egyéb kiadások csökkentése (egyed adófajták növelése) hozhat üdvözítő megoldást az állam társadalmi funkciói ellátásának fedezetére, hanem az állami bevételek sok tekintetben más, az új „gazdasági világrend”, a tudásalapú társadalom, a tudástőkén alapuló gazdasági növekedés jövőjének érdekében kialakítandó új rendszere.³⁴

Az új gazdaságfilozófiának, egy új gazdasági világrendnek, a jövő társadalmának és gazdasági szükségleteinek egyaránt megfelelő *állami jövedelempolitika „rendszereszközévé” válhat az emberi tőkebefektetések társadalmi hatékonyságának javítása*, a tudástőkébe történő tőkebefektetések megtérülésének intézményi, jogi és gazdasági feltételeinek kialakítása.

A humántőke befektetések piacosítását a tudományos elemzés szempontjából most is feltételeesen, fenntartásokkal lehet elfogadni, mint valóban piaci alapelvek szerint szervezett emberi tőkebefektetési gyakorlatot. Ennek oka, hogy a munkaerő-áru piaci áráért tudja a felhasználó a humántőke „rendszerbe állításának” jogát megszerezni anélkül, hogy a humántőkébe történő jelentős, előzetesen végrehajtott beruházás költségeit megtérítené.³⁵ Tudományos formába öntött doktrínák sokaságával igazoljuk ennek szükségszerűségét, a természet változtathatatlan törvényeihez hasonlítható elkerülhetetlenségét.³⁶

A második Nemzeti Fejlesztési Tervben a társadalom, az emberi tőke egészségi állapotának javítását, a fenntartható gazdasági növekedés előfeltételét, a prevenció jelentőségét fogalmaztuk meg, mint egyidejűleg az EU által támogatott prioritást.³⁷ Az emberi tényező, *az emberi tőke értékének* (felértékelődésének) növekedése vetette fel azt a súlyos problémát, miszerint mindaz, ami a korszerű egészségügyi szolgáltatásokhoz, kezeléshez szükséges lenne, társadalmi méretekben gazdaságilag nehezen vagy alig lehetséges. Ha az egészségügy világméretű válsága arra utal, hogy ez nem lehetséges, akkor az egyetlen szakmailag, gazdaságilag és etikailag is elfogadható *megoldás a megelőzés, a prevenció lenne*. Sajnos erre a társadalomnak nincs fogadókészsége. Széles körű oktatásra, nevelésre lenne szükség, hogy a prevenció szemlélete és gyakorlata Magyarországon elfoglalja a helyét a közéletben.

„*A WHO Európai Régiójának környezet-egészségügyi helyzete és szakmapolitikája a XXI. század kezdetén*” című jelentésben különösen kritikusnak találták, hogy bár területenként eltérő mértékben, de *a környezeti veszélyek miatti betegségteher továbbra is jelentős*. Általánosan elfogadott, hogy az egészségromlás és sérülés megelőzése jóval humánusabb és költséghatékonyabb, mint a betegségek kezelésére irányuló próbálkozás.³⁸ A szociális értékek és a gazdasági lehetőségek szempontjából a prevenció és a rehabilitáció járulhat hozzá a helyzet pozitív változtatásához.³⁹

Az emberi tőke értékének akkor van a gazdasági és politikai gyakorlatban jelentősége, ha az emberi tőke kumulált értékének védelmére a társadalom az emberi tőke számított értékével arányos (az összegzett befektetési költségekkel mérve, Magyarországon, kb. 90 000 milliárd forint, a foglalkoztatott népesség esetében kb. 43 000 milliárd forint) mértékű gondoskodásra, az emberi tőke arányos mértékű megóvására is készséget mutat.

Ennek a készségnek a jogi, biztosítási, egészségügyi, stb. rendszereit összehangoltan kellene alkalmazni, kialakítani.

Különbség van a természeti értékek, állatfajok (lásd a 2001. január 1-jén megjelent Magyar Számvetési Törvény módosítását, a tenyészállatok amortizációjáról) és az emberi

tőke értékének megóvására mutatott társadalmi hajlandóság között. A természeti értékek (eszmei tőkeértékek) esetében a természeti érték önmagában való létezésének a megóvásáról van szó, ami feltehetőleg ösztársadalmi érdek, és nem függ össze a használattal.

(Az emberi tőke és egészségi állapotának „piaci értékéről”) Már utaltunk rá, hogy a mai felfogás szerint az egészségnek nincs piaci értéke, nem ún. „eladható termék”, de van ára, a humántőke használati értékének, pl. a helyreállításával összefüggő költség, a gyógyítás vagy rehabilitáció árával, előállítási költségeivel (emberi tőke-befektetések költségei) jellemezhető.

A humántőke befektetések költségelemzése és elmélete alapján, józan értelemre hagyatkozva, nem az a kérdés, hogy mennyi pénz van az egészségmegóvás és rehabilitálás, mint a társadalom humántőke vagyona használati értékének megőrzésére, rehabilitálására, hanem az, hogy erre a társadalmi-gazdasági szempontból egyaránt meghatározó „vagyontömegre” mekkora fedezet szükséges a gazdasági vagyonszűkülés megakadályozására illetve minimalizálására. Ez természetesen gazdasági s egyúttal etikai kérdés is: nevezetesen arról kell döntenie a közösség számára elfogadható módon, hogy mekkora mértékű az a humántőke vagyonszűkülés, ami a közfelfogás szempontjából minimálisnak, elfogadhatónak tekinthető. Mi történik, amikor a közösség nem rendelkezik megfelelő eszközökkel egy elfogadott, elfogadható vagyonszűkülési mérték megakadályozására? Ez mindenképpen a természeti katasztrófa kategóriájába tartozik, amivel szemben a közösség kiszolgáltatott, védekezési képességgel nem rendelkezik.

A humántőke vagyonszűkülés egyik lehetséges minimalizálásra alkalmas módja a humántőke vagyon létrehozásának, a tőkebefektetéseknek az ésszerű tervezése illetve megvalósítása. Amennyiben ugyanis a tőkebefektetések logikája nincs összhangban a tőkefelhasználás szükségleteivel minőségi és mennyiségi értelemben egyaránt, ***szükségszerűen megnő már a befektetésekor várható veszteség mértéke.***

Biológiai értelemben a születések számának növekedése és a nevelés feltételeinek romlása, ami a közösség számára rendelkezésre álló eszközök hiányában jelentkezik, hasonlóan növekszik a várható halálozás mértéke, tehát a biológiai értelemben vett veszteség is. Ebbe a folyamatban a természetes kiválasztódásnak köszönhetően növekedhet az életképesebb egyedek száma is, a veszteségek viszont továbbra is magasak lehetnek. Ezzel azonban nem csak az „élő anyag”, hanem rendkívül nagy emberi ráfordítás, munka és nem utolsósorban „lélek” megy kárba.

Kérdés, hogy milyen mértékben alkalmazható ez a szemlélet a humántőke befektetések következtében létrejövő vagyonvesztéseire, illetve ennek szociológiai értelemben vett kompenzációja milyen formákat ölthet, van-e a társadalomban ennek a kiválasztódási logikának valamilyen analógiája? Egyelőre úgy tűnik, hogy a humántőkében felhalmozott hasznosítatlan vagyon nem okoz hasonló hatásokat, mivel a felhalmozott tőke vagyon a közösségi gazdasági tevékenységek társadalmilag szervezett formája miatt le van választva azoktól a hardver eszközöktől, ahol egyáltalán hasznosulhatna. ***Szerepének, a tudástőkének a növekedése a gazdaságban olyan tőkefajta súlyának növekedését jelenti, ami megköveteli a humántőke és a hardver eszközök tulajdonjogán alapuló kompromisszum létrejöttét, tehát új típusú kapcsolat kialakítását. Ez már egy komolyan vehető társadalmi konszenzus körvonalait jelöli meg.***

Másképpen nem képzelhető el a humántőke társadalmi befektetéseinek költségeivel létrehozott humántőke vagyonszűkülése, ***mivel a mai összekapcsolódási formákban nincs biztosítva az értékesítéssel összefüggő megtérülés***, a közösségi befektetésekre nézve. Így,

az amúgy tetszetősen hatékony, vállalati gazdaság közösségi hatékonysága rendkívül alacsony, hatalmas társadalmi entrópiával képes működni.

(H. Henderson: *Nincs élet a gazdaságon kívül?*) „Valaminek a fenntartása a gazdaságban mindig alábecsült jelenség, mert a közgazdászok általában az állandó mozgás törvényében hisznek, számukra valaminek a karbantartása vagy javítása értelmetlen dolog. Látja, ez az egyik oka annak, hogy a közgazdasági számítások használhatatlanok. Azt is tudnunk kell, hogy ennek az egész termelési folyamatnak a végterméke, mondjuk *ez a szép, fényes, új autó vagy egy művészi alkotás vagy akármi – csupa olyan energia, tevékenység és erőfeszítés eredménye, ami közgazdaságilag nem létezik.* A termelésnek nagyon hosszú láncolata van, amely nemcsak a gyárakat, munkásokat, munkabért és beruházásokat foglalja magába. Benne van a házi tűzhely mellett örökös összes asszony, aki a gyerekeket neveli... A termelés körforgásának nagyon sok láncszeme marad észrevétlen. Miért engedjük, hogy a közgazdászok azoknak tulajdonítsák a végterméket, akik a legközelebb vannak hozzá? Az ipari világban is „kasztrendszer” uralkodik. Azok a hősök, akik a legközelebb vannak a végtermékhez. Minél messzebb van az ember, akármilyen fontos is a láncszeme, ha észrevétlen, amit csinál, és nem fizetik meg, és ettől az ipar még nagyon sikeresnek tűnhet, és még nem is vettük bele az összes olyan árat és energiát, amit nem fizetnek meg.”⁴⁰

JEGYZETEK

- 1 „Magna pars vitae praeritit male agentibus, major nihil agentibus, tota aliud agentibus” – Seneca. (Az élet nagy része gonosz cselekedetekben telik el, még nagyobb része a semmittevésben, az egész élet pedig mellékes dolgokkal való foglalkozásban.)
- 2 Az angliai születésű Hazel Henderson az amerikai környezetvédő mozgalomban érett „alternatív” közgazdásszá, jövőkutatóvá, lapszerkesztővé, számos jó nevű kutatóhely munkatársává, J. Carter elnöki tanácsadójává. A vele készített interjú szövegéből idéztünk. (ALTER/INFO 1. sz.; ford.: Molnár Vera.)
- 3 Keynes és követőinek elméleti korlátait úgy is értelmezhetjük, hogy több gazdasági elmélettel próbálkozott a kapitalizmus a két világrendszer szembenállásának idején. Céljuk, feladatuk, hogy a szocialista világ vezéreszméivel szembe tudjanak állítani – saját használatra és a nemzetközi ideológiai háborúskodásra szolgáló – gazdasági, szociológiai „konceptciókat”. Ezeknek a jelentősége azonban a monolitikus világuralmi tendenciák (globalizáció) időszakában amortizálódtak, lejárt az idejük „szavatosságuk”, nincs mivel szemben védekezniük, ugyanakkor alkalmatlanok, hogy egy új gazdasági, társadalmi világrend szellemi alapjaivá válhassanak.
- 4 A hozzánk képest hatalmas, németországi gazdaságban hasonló a helyzet. A kilencvenes évek elején még a vállalatok fizették a központi költségvetésbe az összes bevételek 36 százalékát.
- 5 Ez is, természetesen, történelmietlen és hamis. Minden nagy világvallásnak – a buddhizmus kivételével – megvannak a fundamentalistái, amennyiben a kizárólagosságra tartanak igényt. A „fundamentalizmus” fogalma eredetileg a kereszténységben keletkezett és az USA-ban a protestánsok meghatározott csoportjára vonatkozik, a fogalom, eredetét tekintve is, ide vezet vissza. A fundamentalizmus (keresztény) az Egyesült Államokban keletkezett és ma is virágzik. Az USA nagy hatalmi státuszával a háttérben ez a csoport egyáltalán nem csak az úgynevezett televíziós prédikációkban mutat aktivitást. Az abortuszt végző orvosokat a fanatizált keresztények eltették láb alól, mint ahogyan az iszlám országokban a fanatizált muszlimok megkövezték őket. (*Die Welt*, 1999. január 12-i szám.)
- 6 A globalizáció alapelvei megtalálhatók már Manu (India) törvényeiben és tanításában is, több mint kétezer évvel ezelőtt.
- 7 Giddens-szel készített interjújában Aczél Endre szellemesen „gondolat-tanknak” (think-tank) nevezi szemtől-szemben a tudóst, és újságírói iróniával megjegyzi: ami pozitív a „harmadik útban”, azt a németországi szociáldemokrácia régóta képviseli. Nem ártana legalább utalnia erre a körülményre.

- 8 Hoffing I.: Mit dem Lama ins Kloster. *Frankfurter Allgemeine Zeitung*, 2008. május 28.
- 9 Molbach, A.: Die Exotenecke ist Vergangenheit. *Frankfurter Allgemeine Zeitung*, 2008. április 14.
- Nienhaus, L, Kraft, N.: Nicht ohne meinen Coach. *Frankfurter Allgemeine Zeitung*, 2008. május 14.
- 10 ALTER/INFO 1. sz.; ford.: Molnár Vera.
- 11 *Humánpolitikai Szemle*, 2008. 12. számában megjelent fordítás alapján (82–86. old.).
- 12 Si venia verbo mindazoktól, akik idegenkednek ettől a fogalomtól és demokratának, szabad polgárnak érzik magukat. Vegyék figyelembe, hogy a hozzájuk hasonló állampolgárok száma csökkenően van!
- 13 Nincs szó arról, mennyibe kerül a hatalmas korai halálozás ebben a folyamatban, s ezzel mit lehet kezdeni. A pótlás nyilvánvalóan sokba fog kerülni.
- 14 Később kiderítették, a feliratot nem az egyetemi hallgató punkok, hanem az egyik fiatal oktató készítette.
- 15 Dr. Gratz G., 1904. február 14-én a Társadalomtudományi Társaságban tartott előadása. In: *Huszedik Század*. V. évfolyam, 165–171. oldalról vett idézet.
- 16 A *Harpers Weekley* c. amerikai lap, 1901. január 17-i számában olvasható: „Nagyon sok körülmény – érzelmi és kereskedelmi – működik arra, hogy lehetetlenné tehesse Európá számára, Amerika haladásának és növekedésének komolyabb akadályozását. Rövid ideig akadályokat gördíthetnek az utunkba, de az Unió (USA) állandó terjeszkedését a világon egy nemzet akadályozhatja meg: önmaga.”
- 17 Kiss György: *A piac és az emberi tényező. A rendszerváltás hatása a munka világának szabályozására*. Budapest, Balassi Kiadó, 1995, 133. oldal.
- Ricardi, R.: *Kollektivgewalt und Individualwille bei der Gestaltung des Arbeitsverhältnisses*. München, 1967, 114. oldal.
- 18 Marx *Tőkéjét*, ahogyan nálunk homály fed, úgy fedezi fel a kritikus értelmiség az USA-ban és kerül be a publicisztika látókörébe is. Lásd: Wall Street's Dr. Doom, Roubini: Heed Karl Marx's Warning! – *Global Spin* – TIME.com [Hozzáférés: <http://globalspin.blogs.time.com/2011/08/16/dr-doom-warns-wall-street-and-washington-heed-karl-marxs-warning/>].
- 19 Petty, Smith, Thünen, Engel, Giffen, Marshall, Theodor W. Shultz: *Beruházás az emberi tőkébe*. KJK, 1983.
- Jacob Mincer: *Schooling, Experience, and Earnings*. Columbia UP, 1974.
- Gary S. Becker: *Human capital*. Univ. of Chicago Press, 1975. Stb.
- 20 Mincer-féle egyenlet.
- 21 Amikor az emberitőke-elméletben az oktatási és képzési költségeket az emberi tőkébe fektetett beruhásként értelmezzük, azt állítjuk, hogy a fizikai tőke javakhoz hasonlóan, az emberitőke-beruházás esetén is a tőke nagysága a tőke javak előállítására fordított kiadásokkal, a beruházás jövedelmezősége pedig költség-hasonon elemzéssel mérhető. Vagyis az elterjedt tőkeelméletet alkalmazhatjuk az emberi tőkére.
- 22 *Government or Human Evolution. Justice*. By Edmond Kelly. Longmans, Green and Co. London, New York and Bombay, 1900, 306. old.
- 23 Ma sincs ez teljesen másképp, pedig a világ sokat változott. Az Egyesült Államok gazdaságának a kibocsátása például, kilogrammban mérve ugyanannyi, mint 1953-ban volt, Alan Greenspan az USA jegybankja nemrég távozott elnöke szerint, 2000-re az viszont az értéke több mint az ezeregyszázszorosa.
- 24 Az Ókori Kína egyik legnagyobb gondolkodója, akit Európában Konfuciusus-ként ismernek (Kung Fu-ce), a hatalmas ország bajainak okát többek között abban látta, hogy nincsenek összhangban a fogalmak a valósággal.
- 25 Giddings, H.: *The principles of Sociology*. New York, 1896. 419. oldal.
- 26 Ebben a csatában az ember, bár joggal lehet büszke tudására és technológiai eredményeire, a természeti környezet „önfenntartása szempontjából” közömbös tényezőnek tekinthető.
- 27 Hasonló helyzet állhat tehát elő a gazdaság versenyképességének korlátjait illetően, mint amikor a nemzetgazdaság technikai felszereltsége, a rendszerváltást megelőzően, korlátjává vált gazdaságunk versenyképességének. Az emberi tőkevagyon karbantartása, gyógyítása, gondozása, az egészségügy és az egészséges életmód a szó legszigorúbb értelmében vett nemzetgazdasági ügy, hasonlóan a pontos műszerekhez, gépi eszközökhöz, amelyek karbantartása korántsem erkölcsi kérdés a vállalkozó, a számviteli szakértők, az emberi tőke felhasználója számára. Emberi tőkevagyonunk megromlott és romló egészségi (beleértve mentális és pszichikai állapotát is) állapota idézheti elő a tizenöt, húsz évvel korábbi időkhöz hasonló, hátrányos gazdasági helyzetet. A különbség, hogy most nem a hardver, a munka technikai felszereltségének színvonala lehet akadály a gazdaság hazai és nemzetközi versenyképességének, hanem az emberi tőke egészségi és szellemi állapota. Az egészségügyet, mint népegészségügyet tehát minden okkal globális kormányzati politikai prioritássá lenne szükséges tenni, legalábbis egyelőre, a stratégiai célok meghatározásában, és abban a horizontális kooperációs láncban, amelyet az EFK részletesen tárgyal, illetve hangsúlyoz. A felelősségi viszonyok horizontális megosztását és a népegészségügyet az emberi tőke hatékonyságának pilléreire állítani, átfogó, társadalompolitikai

- együttműködést és operatív ellenőrzést igényel a koordinációban, amire az egészségügyi ágazat egyedül nem is vállalkozhat.
- 28 Az Egészségügyi Világszervezet ún. Sachs-jelentése, arra a következtetésre jutott, hogy az egészségügybe való beruházások nemcsak emberéletek millióit mentik meg, hanem hatalmas gazdasági bevételeket eredményeznek. A tanulmány közelebről azzal számol, hogy 2015-ig az egészségügyi szektorba fektetett évi 66 milliárd dollár többletkiadás évente 360 milliárd dollár nyereséget hoz a nemzetgazdaságok számára. A kérdés nem az, hogy mennyit költünk a humántőke vagyon megővésére, hanem az, hogy mennyi az a veszteség évente, amit a gazdaság versenyképességének szükséges növelése elbír és amennyiért a társadalom a morális felelősséget is vállalja.
- 29 Ezt a felfogást és gyakorlatot az állami tulajdonon alapuló gazdálkodás is magáévá tette.
- 30 Ma még élnek annak a nemzedéknek a soraiból jó néhányan – igaz fogyatkozó számmal – akik látták, átélték a napszámos, az időszaki munkás, vagy a cseléd sorsát. Nagy íróink – pl. Móricz Zsigmond, Illyés Gyula, Féja Géza, Erdei Ferenc, stb. művei, ezeknek az embereknek a sorsát írják le.
- 31 Galbraith, a nagynevű amerikai közgazdász, ezt a helyzetet egyértelműen jellemezte, amikor azt írta, hogy a modern ipari munkásság különbözik a rabszolgaságtól, de nem sok tekintetben.
- 32 Jellemző, hogy olyan kiváló tehetségű tudós, mint Szilárd Leó, egész életén át nagyon „szerény” körülmények között élt.
- 33 Ezeknek a terheknek, költségeknek a súlyát nem nehéz elképzelni kb. 50-70 000 Ft nettó fizetésből.
- 34 Bár a reform fogalmának használata ebben a feladatban kissé pontatlanul hangzik, hiszen a magyarországi közgondolkodásban, a hétköznapi tudat szintjén is, azzal az értelmezési „árnyalattal” rendelkezik, miszerint olyan feladatok megoldására kell ismét vállalkoznunk, amelyek bizonyos reformokkal elodázhatóak.
- 35 Ennek a problémának a megoldását javasolva, 1996-ban az Európai Unió által kiadott, úgynevezett Fehér Könyv részletesen foglalkozik, az emberi tőke amortizációjának kontextusában.
- 36 Lásd: oszthatatlan költségek elmélete, a befektetett tőkének a munkabéren való megtérülése, a közteherviselés, amelyekkel a későbbiekben még részletesebben foglalkozunk.
- 37 Amikor arról gondolkodunk, hogy növekedjen a szülétskor várható élettartam, a betegségtől mentes életszakasz hossza és javuljon az életminőség, akkor tudnunk kell, hogy a feladat nagyrészt a mai értelemben vett egészségügyi szektoron kívülre esik, a környezet-egészségügyi tevékenység erősítését involválja.
- 38 IV. Európai Környezet és Egészség Miniszteri Konferencia, Budapest, 2004. június 23–25.
- 39 Miközben közvetlen kapcsolat áll fenn az egészség és a gazdaság között, az egészségügyi rendszer szintén hatással van a gazdaságra. Az egészségügyi szektornak gazdasági súlya van, már csak mérete miatt is. Mint az egyik legnagyobb szolgáltató ipar, a fejlett gazdaságok egyik legfontosabb ágazatát képviseli. Jelenleg az EU-15-ben a GDP 7%-át teszi ki, nagyobb, mint a pénzügyi szolgáltatásé vagy a kiskereskedelmi szektoré. Az EU-25 munkavállalóinak kb. 9%-át az egészségügyi és szociális ágazat alkalmazza. Hatalmas összhatása miatt az egészségügyi szektor termelékenységében és hatékonyságában fennálló trendek nagy hatást gyakorolnak az egész gazdaság teljesítmény mértékére.
- 40 Interjú Hazel Hendersonnal (ALTER/INFO 1. sz.; ford.: Molnár Vera).

A magyar történetírás a dualizmus korában¹

A dualizmus kori magyar történetírás² bemutatása előtt röviden ki kell térnünk reformkori historiográfiánkra is, mint ennek egyfajta előzményére.

A reformkori historiográfiánkra az a jellemző, hogy a történetírás szerepe alapvetően háttérbe szorult, hiszen a történetírók nagy része (illetve azok, akik ilyen szempontból potenciálisan szóba jöhetnek – például a centralisták) az aktív politikai tevékenységgel, sőt a harcokban való részvétellel voltak lefoglalva, így kevés idejük maradt a tudományos munkára. Kivétel persze ekkor is akadt, s közülük mindenekelőtt Horváth Mihály³ és Szalay László⁴ történetírói tevékenységére térnek ki. Mindkettőjüknek lehet egy közös jellemzője: nem számítanak még szakszerűen képzett történésznek (ez nem is volt lehetséges ekkor, hiszen a professzionális történetírás nálunk – mint látni fogjuk – csak a század második felében alakult ki), s történetírásuk több tekintetben a 19. század első felének francia és angol, inkább irodalmias történetírásához – Michelet, Mignet, Thierry, Carlyle – hasonlít, hiszen nagy szerepet játszottak itt is a forradalom, azaz 1848 és 1849 eseményei, s politikai hitvallásuk is a szabadság, a politikai liberalizmus eszménye volt.⁵

Horváth Mihály, mint ez közsímet, eredetileg pap, csanádi püspök volt, s az 1849-es Szemere-kormány vallás és közoktatási minisztere, ezért a szabadságharc bukása után emigrációba kényszerült s ott írta nevezetes magyar történeti összefoglalását is.

Horváth történetírói tevékenysége ennek alapján két fő periódusra osztható: az 1848 előtti időszak, amikor történetírásában egyes elemzők szerint⁶ szinte pozitivistá szempontokat érvényesít. Ezen azt szokták érteni, hogy nem kizárólag vagy elsősorban politikátörténeti, hanem sokkal inkább gazdaság- és társadalomtörténeti kérdésekkel foglalkozik. Azaz történetírása alapvetően művelődéstörténeti orientációjú. Horváth Mihály ilyen jellegű klasszikus munkái a pályadíjnyertes „Az ipar és a kereskedelem története az utóbbi három évszázadban Magyarországon”, vagy a „Vázolatok a magyar népiség történetéből”, illetve „Az 1514. évi pórlázadás története”.⁷ E feldolgozásokban Horváth nem nemesi szempontokat érvényesít – például a nem sokkal előtte alkotó Horvát Istvánnal szemben –, s nem a dicső nemzeti múlt iránti lelkesedést kívánja felkelteni. Szemlélete sokkal inkább realisztikus színezetű, hiszen például gazdaságtörténeti munkájában azt vizsgálja, hogy az ipar, a kereskedelem, a technikai fejlődés, a városiasodás – azaz a polgárosodás, a modernizáció, a civilizáció fejlődése – terén hogyan alakult fejlődésünk. Összehasonlítva ezt nevezetesen Nyugat-Európával, amelynek során kiderül, hogy nem élenjárók vagyunk ebben a tekintetben, sőt nagy a lemaradásunk. Ebből következően munkájának is ez az alapvető üzenete, azaz ez egyfajta felhívás, ösztönzés a modernizációra, a polgárosodás meggyorsítására, az ipar, a gazdaság, a kereskedelem, az urbanizáció fejlesztésére. (Meg kell jegyezni persze, hogy bizonyos nacionalista elemek itt is megtalálhatók: Horváth szerint ugyanis – s a tézis később még gyakran visszaköszön – az elmaradottságért nagyrészt a Habsburgok gyarmatosító politikája felelős, ezért egyik legfontosabb tennivaló a nemzeti függetlenség kivívása is.)

Ugyanez jellemző a népiségtörténeti műveire is, ugyanis itt sem politikátörténeti kérdésekkel, a nagy egyéniségek történetével foglalkozik, hanem a pozitívizmus számára oly kedves kollektív, általános, ismétlődő jelenségekkel, hiszen a magyar nép etnikai összetevőinek, az egyes nemzetiségek jellegzetességeinek, számarányának, asszimilációjának stb. vizsgálata már egy bizonyos kvantitatív megközelítést, vagy jelentős rokontudományi

– néprajzi, statisztikai, demográfiai, nyelvészeti – ismereteket feltételez. Az 1514. évi eseményekkel foglalkozó írás pedig (hasonlóan Eötvös ismeretes regényéhez⁸) már tárgyválasztásában is forradalmi: egyértelműen a parasztság, a jobbágyság helyzetének megoldatlanságára hívja fel történeti érvekkel a figyelmet, s így múltidcsőítés helyett éppen hogy kritikussá jellegű.

Hozzá kell tenni mindehhez azonban, hogy nagy változás/cezúra történik Horváth Mihály történétírói munkásságában a szabadságharc bukása után, az emigráció idején. Ekkor ugyanis – persze érthető okokból – sokkal inkább előtérbe kerülnek a közelmúlt és a jelen politikatörténeti kérdései. Ezek lényegében a reformkor és 1848/49 eseményeinek megörökítését jelentik, így a „Huszonöt év Magyarország történetéből”, továbbá „Az 1848/49-es függetlenségi harc története”.⁹ Itt a kollektív jelenségek vagy a gazdasági, társadalomtörténeti szempontok helyett szükségszerűen került előtérbe a politikai eseménytörténet, az egyes vezető személyek bemutatása és leírása (azaz a biográfia), valamint az ebből eredő, ítélkező, moralizáló magatartás pl. Kossuth esetében. Később pedig megemlíthetjük 6 kötetes magyar történeti szintézisét, amelynek vezérfonala a Habsburgokkal szembeni alkotmányos önállóság, egyáltalán az alkotmányos intézményrendszer története volt – ez azonban a nemesi alkotmánnyal volt egyenlő, s szükségképpen a nemesség történetét tolta előtérbe.¹⁰

Horváth Mihály mellett a 19. század egy másik (még mindig nem professzionális) történétírója a már említett Szalay László.¹¹ Szalay – amint ez természetesen közismert – a centralistáknak volt egyik vezető politikusa, így történelem és politika az ő tevékenységében is a lehető legszorosabban összetartozik, azaz a történelemmel való foglalkozás, a történelem kutatása számára is mindenekelőtt politikai nézeteinek mélyebb megalapozása miatt volt fontos. Szalay mintának a nagy nyugat-európai (csak részben liberális) történétírókat tartotta, így egyebek közt Guizot-t, Rankét, Thierst és Macaulay-t, róluk külön tanulmányokban emlékezett meg.¹² Legfontosabb történétírói vállalkozása a *Magyarország történetének összefoglalása*¹³, amelyben – alapvetően támaszkodva olvasmányélményeire, azaz például a forráskritika elsajátításának döntő jelentését felvető Rankéra – a kor európai színvonalának megfelelően használt számos (magyar és idegen nyelvű) elbeszélő, okleveles és akta-jellegű forrást, s a korábbi irodalom eredményeivel is behatóan szembesült. Horváth Mihállyal szemben szintézisének fő jellegzetessége az állami, alkotmányos kérdések középpontba állítása, ami persze nem jelent még módszeres intézménytörténetet. A centralista elveknek megfelelően Szalay egyik fő problémája a nemesi alkotmány és például a nemesség hatalmát biztosító nemesi vármegye kritikája, amely a központosító törekvések s így a polgárosodás talán legnagyobb akadályá. Szalay szemléletében ebből adódóan az állami centralizációt megvalósítani törekvők, például a Habsburgok lényegesen pozitívabb szerepet játszanak, mint Horváth Mihállynál. Nem véletlen, hogy eszméinek, történétírói példáinak előzményei közül Kollár Ferenc Ádámot¹⁴ tartotta talán a legtöbbre, akiről szintén közölt külön tanulmányt.¹⁵

A dualizmus kori magyar történétírás egyik legfontosabb hozadéka, hogy ekkor alakult ki ennek intézményrendszere. A folyamat lényeges elemei a *Századok* megindulása (1867)¹⁶, valamint a Magyar Történelmi Társulat¹⁷ megalakulása, szintén a kiegyezés évében. Ez utóbbi elődei a Dunántúli Történetkedvelők Társasága, valamint a Nagykőrösi Történetkedvelők Társasága¹⁸ már korábban, az ötvenes években megalakultak. Az intézményrendszer kiépülésének fontos eleme volt 1875-ben az Országos Levéltár¹⁹ felállítása (első vezetője Pauler Gyula), valamint a *Monumenta Germaniae Historica* mintájára még az ötvenes években megindított nagy forráskiadvány, a *Monumenta Hungariae Historica*²⁰

is. Ez utóbbi négy fő részből állt: a főként a 16–17. századi rendi országgyűlések iratait tartalmazó „Országgyűlési Emlékek”, illetve párja az „Erdélyi Országgyűlési Emlékek”, a diplomáciai iratokat magában foglaló „Diplomataria”, valamint a mindenekelőtt a 16–17. századi elbeszélő forrásokat tartalmazó „Scriptores” című sorozat volt. A *Monumenta Hungariae Historica* sorozaton kívül jelentős forráskiadvány volt a Thaly Kálmán által gondozott *Archivum Rákócianum*, a Knauz Nándor által istápoltt *Monumenta Ecclasiae Strigonenensis* vagy a Tagányi Károly gondozásában kiadott „Erdészeti Okmánytár” is.²¹ Dualizmuskori történetírásunk fejlődésében nagy szerepet játszott a segéd- és rokонтudományok ebben az időszakban végbement fejlődése. A segédtudományok közül a legfontosabbak ekkor a diplomatika (Fejérpataky László²²) és a genealógia (Nagy Iván: *Magyarország családai* című klasszikus műve²³), de jelentős a heraldika (Ivánfi Ede²⁴), az insignologia (a koronakutatók közül Ipolyi Arnold²⁵ nevét említhetjük), illetve a paleográfia és a numizmatika is.²⁶ A segédtudományok ügyén meg kell persze jegyeznünk, s ez a felsorolásból is kitűnik, hogy ennek művelése, intézményrendszere (a „szemináriumok”) hiányos volt, a legkiemelkedőbb közülük Fejérpataky László és Marczali Henrik diplomatikai és paleográfiai szemináriumi voltak.²⁷ A magyar történészek (maga a szakma is lényegében ekkor alakult ki) így elsősorban külföldön, leginkább a Sichel vezette „Institut für die österreichische Geschichtsforschung”-ban²⁸ sajátították el a kútfőkritika elemeit. Néhányan közülük (Marczali mindenekelőtt) megfordultak Berlin és Párizs hasonló intézményeiben is. A rokонтudományok, illetve társ- vagy társadalomtudományok szintén jelentős fejlődésen mentek keresztül ebben az időszakban. A történetírás szempontjából különösen jelentősnek tekinthetjük a néprajz (Hermann Ottó²⁹, Orbán Balázs, Kandra Kabos)³⁰, a földrajz és a kartográfia (Hunfalvy Pál, Lóczy Lajos, Kogutovicz Manó)³¹, a nyelvészet (Vámbéry Ármín³², Gombocz Zoltán, Melich János), a közgazdaság (Kautz Gyula, Beöthy Leó)³³, a szociológia (Jásziék, illetve a „Huszadik Század” köre³⁴), de az irodalomtudomány (Toldy Ferenc³⁵, Gyulai Pál, Beöthy Zsolt, Riedl Frigyes, Péterfy Jenő³⁶) vagy a filozófia (Alexander Bernát, Böhm Károly, Schmidt Jenő Henrik, Pauler Ákos³⁷), illetve a pszichológia (Ferenczi Sándor³⁸, Róheim Géza) eredményeit. Hozzátehetjük mindehhez az archeológia (Pulszky Ferenc, Rómer Flóris³⁹, ekkor indul folyóiratuk az „Archeológiai Értesítő”), az antropológia (Török Aurél, Jankó János, az előzővel közös szervezetük az „Országos Embertani és Régészeti Társulat”⁴⁰), valamint mondjuk a statisztika (Fényes Elek nyomán Keleti Károly)⁴¹ fejlődését is. A történetírás általános jellegének érzékeltetése szempontjából igen fontosak a nagy összefoglaló szintézisek, melyek közül a legjelentősebb a Szilágyi Sándor szerkesztésében 1896-ra megjelenő tízkötetes „A magyar nemzet története”⁴² (a szakma tolvajnyelvén a Millenáris Történet) volt, s ez tükrözi leginkább a korszak szemléletét is. Szerzői a kor legjelesebb történészei, Marczali Henrik, Fraknói Vilmos, Acsády Ignác, Angyal Dávid, Márki Sándor, Schönherr Gyula, Beksics Gusztáv.⁴³ A munka optimizmust, az ezeréves magyar birodalom megdönthetlenségének gondolatát sugározza. Alapvetők benne a nemzeti romantika (Erdély, protestantizmus, alkotmányosság), a politika és eseménytörténeti elemei, de bizonyos részeiben (különösen Marczali⁴⁴) megtalálhatók a modern társadalomtörténet szempontjai is.

Dualizmuskori történetírásunk összképéhez feltétlenül hozzátartozik a nagy port felvert vita Szekfü Gyula „A száműzött Rákóczi”(1913) című könyve körül.⁴⁵ A még pályája kezdetén álló ifjú történész a Thaly Kálmán vezette történetírói iskola kedvenc alakját „kezde ki” e művében, rámutatva Rákóczi emigrációs működésének addig nem publikus vagy mellékesnek tekintett részleteire. A könyvnek természetesen – mint Szekfü szinte minden munkájának – elsősorban aktuális vonatkozása volt, általában az emigrációs politikát,

konkrétan a Kossuth nevével fémjelzett nemzeti függetlenségi irányzat valóságtól elrugaszkodott ábrándjait, üres jelszavait pellengérezte ki. A könyvet durva támadások, parlamenti interpellációk érték Pethő Sándor, Ballagi Aladár, Polonyi Géza és mások részéről. A polgári radikálisok inkább megvédték, míg a „szakma” képviselői – Károlyi Árpád, Takáts Sándor, Angyal Dávid, Békefi Remig, Áldássy Antal, Domanovszky Sándor – a professzió szempontjából kifogástalannak minősítették, noha politikai üzenetével nem egyöntetűen értettek egyet. Szekfü e támadások hatására kezdte meg a „kismagyar”–„nagymagyar” lelkiakat szembenállásának egész történelmünkre való adaptálását.⁴⁶

A történetírás hivatalos irányzatai közül először az időben is elsőként kitapintható ún. „népies realista” iskolát emelném ki.⁴⁷ Ennek tagjai mindenekelőtt Ipolyi Arnold⁴⁸, Pesty Frigyes⁴⁹, Ráth Károly⁵⁰, Révész Imre, Szabó Károly, Nagy Iván voltak.⁵¹ Az irányzat – elnevezése egyébként R. Várkonyi Ágnes műszava – onnan kapta minősítését, hogy a nemzeti kultúra legfontosabb hordozójának és fenntartójának a „nép”-et, a parasztságot tartotta, s szerinte a történetírás feladata is főként a nép múltbeli, anyagi kultúrájának, művelődésének bemutatása. Az irodalmi műveken kívül nagy szerepet szántak az egyéb forrásoknak (személynevek, dűlőnevek), a néprajzzal, nyelvészettel, antropológiával való együttműködésnek, a nagy egyéniségek s a politikai eseménytörténet helyett a kollektív jelenségek vizsgálatának, a művelődéstörténeti kérdéseknek. Az iskola így több tekintetben a 19. századi nyugat-európai pozitívizmus, különösen Buckle téziseinek követője, alkalmazója volt.⁵² Eredményeik közül érdemes kiemelni a Pesty, Tagányi, Fraknoi és mások által tervezett, illetve részben meg is valósított vármegyei monográfiatorozatot⁵³, mely egy-egy megye történetének feldolgozását tűzte ki célul, de ebben a politikai eseménytörténet helyett inkább a földrajzi és néprajzi viszonyok bemutatásának, a népesedési, társadalmi és birtokviszonyoknak, a közigazgatási s egyházszerkezet leírásának stb. tulajdonított nagyobb jelentőséget. Az irányzat gyökerei így egészen Bél Mátyásig nyúlnak vissza, legtekintélyesebb folytatójaként viszont Mályusz Elemér népiségtörténeti iskoláját tekinthetjük.⁵⁴

A népies-realista iskola mellett dualizmuskori történetírásunk jelentős és jellemző irányzata a nemzeti romantikus irányzat⁵⁵ volt. Fő reprezentánsai mindenekelőtt az irodalmár Toldy Ferenc⁵⁶, Thaly Kálmán⁵⁷, Timón Ákos, bizonyos mértékben Szilágyi Sándor, Beksics Gusztáv, Grünwald Béla⁵⁸, Márki Sándor, Berzeviczy Albert valamint a Szekfüvita vehemens harcosai (Ballagi Aladár, Pethő Sándor, Kacziányi Géza⁵⁹) voltak, de a felfogás többé-kevésbé a korszak valamennyi történészén nyomot hagyott. Nem véletlen, hogy a periódus alapvető forráskiadványában, a *Monumenta Hungariae Historica*-ban is a 16–17. századi rendi országgyűlések, rendi függetlenségi mozgalmak játszották a vezető szerepet. A nemzeti romantikus iskola fő jellegzetessége az volt (jóllehet ezt teoretikusan soha nem fejtette ki, hiszen egyik fő gyengéje is a teoretikus kérdések iránti tökéletes közömbösség volt), hogy a történelem célja a múlt iránti lelkesedés felkeltése, s különös szerepet tulajdonított a nagy egyéniségeknek (hősöknek), valamint a politikai eseménytörténetnek. A felfogás kedvenc tézisei közé tartozott Erdély, a protestantizmus, a nemzeti és vallásszabadságért folytatott küzdelem, a 18. századi Habsburg ellenreformációra és gyarmatosításra zúdított ösztűz (Grünwald Béla⁶⁰), s így a 18. század hanyatlásként való megfestése, Kossuth szerepének idealizálása, az áruló Görgeyvel szemben, a kiegészítés elutasítása, vagy a korábbi időszakokból a magyar rendiség, a magyar parlamentarizmus kialakulásának már a 12. századra való tétele.

Az irányzat zászlóvivőjének Thaly Kálmánt tekinthetjük, aki mindenekelőtt a Rákóczi-korszak történetével foglalkozott (vö. „Archivum Rakóczianum”, „II. Rákóczi Ferenc fejedelem Ifjúsága”, „Bottyán János. II. Rákóczi Ferenc fejedelem vezénylő tábornoka”,

„Ocskay László”, „Társadalmi, művelődési és művészeti viszonyok II. Rákóczi Ferenc fejedelemsége alatt” című művei⁶¹), de az ő személyes ügyének tekinthető Rákóczi halmvainak hazahozatala is 1907-ben. Felfogása szerint Rákóczi már korai ifjúságától a nemzeti szabadság kivívására készült, s ennek megvalósításában csak a Habsburgokkal lepaktáló árulók (Ocskay) akadályozták meg. Thaly téziseinek igazolásához nem tekintette nélkülözhetetlennek az elsődleges forrásokat és a forráskritikát, ennek szellemében a Rákóczi idejére keltezett balladák, énekek és költemények tekintélyes részét saját kezűleg készítette.⁶²

A nemzeti romantikus iskolához köthető dualizmuskori történetírásunk egy másik kedvelt tézise, az ún. Szent Korona-tanának megfogalmazása, Timón Ákos tollából.⁶³ Timón nézete szerint ez a magyar nemzeti génusz veleszületett alkotása volt, mely már – jöllehet erre kevés történeti bizonyíték van – a vérszerződésben vagy a pusztaszeri gyűlésben, de pl. a királyi tanács, később a nemesi vármegyékben vagy a rendi országgyűlések intézményében is megnyilvánult, hogy tetőpontját és kodifikálását Werbőczy *Hármaskönyvében* találja meg. A magyar alkotmányfejlődés így unikum, egyedülálló jelenség Európában, s még Nyugat-Európát, Angliát és Franciaországot is megelőzi. Ennek az „extra Hungariam...” szemléletnek az ellensúlyozója az alkotmánytörténet terén Hajnik Imre volt, aki a hungarocentrikus szemlélettel szemben európai összefüggéseiben igyekezett bemutatni a jelzett fejlődést.⁶⁴

Dualizmuskori történetírásunk egy további jelentős irányzata az ún. gazdaság és társadalomtörténeti iskola⁶⁵ volt. Mint erről a korábbiakban már szó esett, folyóirata az Európában szinte egyedülálló, de mindenképpen az elsők között induló *Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle*⁶⁶ volt (1894–1906-ig működött), melynek fő munkatársai – az irányzat fő képviselői – Tagányi Károly, Takáts Sándor, Acsády Ignác voltak. A folyóirat (és így az iskola) jelentősége abban állt, hogy a Thalyék-féle nemzeti romantikus megközelítéssel (s így alapvetően politikai történettel) szemben sokkal inkább gazdaság- és társadalomtörténeti kérdésekkel foglalkoztak. A nemzeti történelem lényegét is egyfajta civilizáció- és művelődéstörténetként fogták fel, forrásbázisát kibővítették, s preferálták a rokontudományokkal (néprajz, nyelvészet, szociológia, közgazdaságtan, földrajz) való kooperációt. Takáts Sándor⁶⁷ mindenekelőtt művelődéstörténeti tanulmányaival tűnt ki (Rajzolatok a török kori magyar művelődésből, Kémvilág Magyarországon, Régi magyar asszonyok, Bajvívó magyarok).⁶⁸ A török korról kapcsolatos tanulmányainak sajátlagos (s főként a későbbi Szekfű Gyulától gyökeresen elütő) véleménye, hogy a török–magyar viszony nem is volt olyan ellenséges, s a két nép művelődésében sok közös vonás található. Tagányi Károly – egyebek mellett – a földközösség magyarországi történetét írta meg, de írt vármegyei monográfiát is⁶⁹, Acsády Ignác⁷⁰ pedig „A magyar jobbagység története” című munkájáról híres, melyet a polgári radikálisok is pártolól fogadtak és forgattak. De kutatásai kiterjedtek a 18. századi demográfiatörténetre (Magyarország népessége a Pragmatica Sanctio korában), a 16. századi pénzügyi viszonyok történetére is. Sőt ő írta a Millenáris Történetben ezen időszak történetét, s készített összefoglaló történeti munkát is, melyben – közeledve a nemzeti romantikusokhoz – a birodalmi szempontok játszottak koncepcióalkotó szerepet. A társadalom és művelődéstörténeti kutatásokhoz kapcsolódott Békefi Remig⁷¹ is, aki a budapesti egyetem első művelődéstörténeti tanszékét alapította. Itt mindenekelőtt a középkori iskolázási viszonyokat analizálta („A népoktatás története Magyarországon 1526-ig”), valamint egyháztörténeti kérdésekkel foglalkozott. (Vö. „A pilisi apátság története”, „A széki, cikádori apátság története” stb. című műveit.⁷²) Tanszékének majd Domanovszky Sándor lesz folytatója a két világháború közötti időszakban.

Külön kérdés, hogy jelentkezett-e a 19. századi európai történetírás nagy áramlatát jelentő pozitivizmus a dualizmuskori történetírásunkban. Pauler Gyula ugyanis két, a *Századokban* 1871-ben és 1873-ban megjelent cikkében⁷³ teoretikusan is megfogalmazza,

hogyan a Comte Ágost által szorgalmazott történettudomány szerint a kollektív, a tömegszerű és anyagi jelenségek vizsgálata, a civilizáció-történet és a progresszió fő alapjainak bemutatása az igazi történetíró feladata. Ehhez képest Pauler műveiben kevés köszön vissza a magasztos elvekből, hiszen fő művében („A magyar nemzet története az Árpád-házi királyok alatt”⁷⁴), bár alkalmaz társadalomtörténeti szempontokat, alapvetően a leíró politikatörténet, valamint bizonyos katolikus elfogultság dominál. Amennyiben a pozitívizmust a faktológiával azonosítjuk, mégis beszélhetünk ilyen jellegű törekvésekről. Legfontosabb követőit egy csírájában alakuló településtörténeti, történeti földrajzi iskolában fedezhetjük fel Teleki Józseftől kezdve Ortvy Tivadaron keresztül Csánki Dezsőig⁷⁵, a népies-realista iskola egyes képviselőiig, illetve mondjuk a Borovszky Samu által szerkesztett „Magyarország vármegyéi és városai” című sorozatig.⁷⁶

A hivatalos történetírói iskolák között, bár központja nem Magyarországon volt, fontos szerepet töltött be a főként Károlyi Árpád köré szerveződő bécsi magyar történetírói kör is.⁷⁷ Tagjai Károlyin kívül Thallóczy Lajos, Kállay Benjámín, Angyal Dávid, majd a fiatal Szekfű Gyula és Eckhart Ferenc voltak, de gyakran megfordult itt a korabeli történészek jelentős része.⁷⁸ Károlyi maga a Haus-, Hof und Staatsarchiv igazgatója lett végül, s „különítményé”-nek fő feladata a bécsi levéltár magyar vonatkozású anyagának kezelése, kutatása volt. (Ebből alakult később a Bécsi Magyar Történetkutató Intézet.) Az intézmény, illetve iskola jelentősége mégis inkább az volt, hogy képviselői látogathatták a bécsi egyetem előadásait (ennek tanárai ekkor pl. Dopsch, Redlich, Roscher, Inama Sternegg), s különösen a Sickel alapította „Institut für die österreichische Geschichtsforschung”⁷⁹ szemináriumait. Itt elsajátíthatták a rankei típusú, ún. „szakszerű”, professzionális történetírás fogásait – különösen a segédtudományokban való jártasság, a kútfőkritikai képzettség játszott fontos szerepet, de igen alapos alkotmány- és intézmény-, valamint gazdaság- és művelődéstörténeti képzettséget is szerezhettek. Politikai nézeteiben az iskola nagy vitákat folytatott az osztrák alkotmánytörténészekkel, melyek során reprezentánsai a magyar állami élet önállóságát védelmezték. Ezzel egyidejűleg nem voltak ellenségei a dualista berendezkedésnek, sőt hittek a Monarchia világtörténelmi szükségszerűségében, az osztrák és magyar érdekek egymásrataltségában, hiszen felfogásuk szerint a közös „pángermán” és „pánszláv” veszedelem ellen a Habsburgok történelmi alakulata nyújthatott igazán védelmet.

Fontosnak tekinthetjük a szóban forgó időszakban az egyháztörténeti stúdiumokat is, ezen a téren különösen Ipolyi Arnold, Rómer Flóris, Fraknói Vilmos⁸⁰, valamint mondjuk Karácsonyi János, Pokoly József, Zsilinszky Mihály és Zoványi Jenő⁸¹ kutatásai jelentősek. Közöttük természetesen alapvető választóvonalat húz a katolikus–protestáns ellentét, saját felekezetének szempontjait mindkét fél érvényesíti, már a témaválasztásában is. A legnagyobb talentumnak közülük talán a már máshol is említett Fraknói Vilmost tarthatjuk, aki a Millenáris Történet Hunyadiakkal kapcsolatos fejezetét, sőt elsőrangú Pázmány életrajzot is írt, Martinovics monográfiájában pedig elsődleges források segítségével tisztázta (persze nem célzatosság nélkül) a magyar jakobinusok vezére tevékenységének bécsi árnyoldalait. (Rómában magyar történetkutató intézetet is létesített.)⁸²

Meg lehet itt még említeni azt is, hogy az egyháztörténet mellett, a szakosodó, specializálódó történetírásnak számos egyéb ága (részint résztudománya) indult nagyarányú fejlődésnek ebben a korban. A korábban említettek mellett elég csak a hadtörténetre utalni, amelynek kiváló művelője a már szintén felidézett Takács Sándor, de például a még nem tárgyalt Salamon Ferenc⁸³ is, aki ráadásul ebben az időszakban indította meg a hadtörténeti kutatások máig vezető orgánumát, a „Hadtörténelmi Közlemények”-et. De ugyancsak ebben a korban indul meg nagyobb arányúan a mezőgazdaság-, vagy akár a településtörté-

net, illetve a történeti földrajz is. A mezőgazdaság-történet kitűnő művelője az egyéb (pl. a forráskiadás területén) is kiemelkedő Wenzel Gusztáv⁸⁴, de ide kapcsolódik a már említett Acsády, vagy általában a Magyar Gazdaságtörténeti Szemle köre is. Utóbbiak megkezdték többek között a középkori uradalmi, nagybirtokviszonyok feltárását, s részben ezt folytatta a még említendő Domanovszky-féle mezőgazdaság-történeti iskola, immár a koraujkori fejlődésre koncentrálván.

A településtörténeti kutatások közül (a már említett népies-realista iskola s a vármegei monográfiák, monográfia tervezete mellett) különösen is kiemelkedik Csánki Dezső monumentális munkája „A Magyarország történeti földrajza a Hunyadiak korában” című sokkötetes monográfia.⁸⁵ Ez részben folytatása, de inkább beteljesítése Teleki József korában megkezdett vállalkozásának, amelynek végül Fekete Nagy Antal készítette el utolsó kötetét 1941-ben, s előzménye és mintaképe Györffy György háború utáni, szintén monumentális vállalkozásának, amely viszont immár az Árpád-kort célozta meg.⁸⁶

Az egyes rész- és segéd tudományok közül meg lehet említeni azután a régészetet vagy akár a művészettörténetet, s olyan valóban speciális tudományzakok kialakulását, mint a ruszisztika, balkanisztika, de akár az italianisztika, a már részben érintett orientalisztika, így a japanisztika, indológia, turkológia, sőt az afrikanisztika is.⁸⁷ A régészet leginkább kiemelkedő képviselői (művelői Pulszky Ferenc, Ipolyi Arnold, Hampel József⁸⁸) s a tudományág alapvető szerepet játszott a honfoglalás kora komolyabb kutatásának megindulásában (pl. az itt talált népek számaránya, a honfoglalás kori magyarság társadalmá, életformája, nomád-félnomád kérdés stb. álltak kérdésfeltevéseik középpontjában.)

Az említettek egy részének – pl. Ipolyinak – igen jelentős hatása volt a kiterjedő művészettörténeti kutatásokra, de emellett joggal említhetjük pl. Fülep Lajos vagy akár Hauser Arnold nevét is⁸⁹, akik már egyenesen szellemtörténeti szempontokat érvényesítettek a századfordulón.

A ruszisztika és a balkanisztika hazai képviselői közül pedig említsük meg mondjuk Hodinka Antal⁹⁰ és Thallóczy Lajos nevét, az orientalisztikából pedig a világhírű Stein Aurél és Zerffi Gusztávét (bár mindkettőjüknél felvetődik a magyar tudományos élettel való közvetlen kapcsolat kétségessége)⁹¹, valamint az egyiptológus Mahler Edét⁹², akinek a kérdéskörben tartott előadásai igen nagy népszerűségnek örvendtek a pesti egyetemen.

Bizonyos fokig a történeti földrajzi, illetve a településtörténeti irányhoz kapcsolhatók az igen kiterjedt helytörténeti kutatások, amelyek részint összefüggnek a Borovszky-féle sorozattal is, de (a korviszonyokhoz mérve) meglehetősen magas színvonalú, ám mindenképpen roppant anyaggazdag, sokkötetes monográfiák készültek pl. Szeged (Reizner J.), Hódmezővásárhely (Szeremlei S.)⁹³, Miskolc, Kecskemét⁹⁴, Kolozsvár (Jakab E.)⁹⁵, Debrecen (Szücs I.)⁹⁶, vagy akár Szigetvár (Németh G.), később pedig Sopron (Házi J.), vagy Eperjes (Iványi B.) stb. történetéről.⁹⁷

Természetesen számos történészt nem lehet besorolni az említett irányzatokba (illetve egyes történészek [mint pl. Marczali] számos területen alkottak kiemelkedőt), de feltétlenül fel kell még idéznünk a korábbiakon kívül Márki Sándor, az ókortörténész Schwarcz Gyula⁹⁸, valamint Angyal Dávid⁹⁹, vagy éppen Erdélyi László¹⁰⁰ és Kerekes György¹⁰¹ neveit is.

Az egyik legismertebb közülük Márki Sándor¹⁰² volt, akit monumentális Dózsa és Rákóczi monográfiái tettek ismertté, de nagyhatású egyetemes történeti kurzusokat is tartott. Mindezek során bizonyos népi/népiségtörténeti szemlélet megfogalmazója volt, hiszen Dózsa monográfiája¹⁰³ egyfajta szociális politikai program is volt, ugyanakkor a turáni eszmék sem álltak tőle távol, hiszen a magyarság török eredetének, és a török–magyar kapcsolatok harcos képviselője volt a finnugristákkal szemben.¹⁰⁴

Dualizmuskori történetírásunkban kiemelném még az egyetemes történeti kutatások jelentőségét is, különösen Vámbéry Ármin (turkológia), Marczali Henrik¹⁰⁵ és a szintén zseniális Goldzieher Ignác¹⁰⁶ (orientalisztika) tünt ki e területeken.

A nem hivatalos irányzatok közül a legnagyobb hatása a Jászi-féle polgári radikális irányzatnak volt.¹⁰⁷ Jásziék, mint köztudott 1900-ban indították folyóiratukat, a *Huszadik Századot*, melynek vezető tanulmányát a polgári radikálisok egyik fő spiritus rectora, Herbert Spencer írta. (Jásziék jelentős szervezetei és intézményei még a Társadalomtudományi Társaság, vagy pl. a Galilei Kör, illetve részben a Vasárnap Társaság¹⁰⁸ voltak.) Az irányzathoz mindenekelőtt jogászok, közgazdászok, szociológusok, politikusok tartoztak, így Jászin kívül Pikler Gyula, Somló Bódog, Ágoston Péter, Kunfi Zsigmond, Varga Jenő vagy a később még részletesen említendő Szabó Ervin. Jásziék legfontosabb tudományos célkitűzése a modern magyar társadalomtudomány megeremtése volt. Úgy gondolták, hogy ennek fő instrumentuma a pozitívizmus eszméinek széleskörű alkalmazása lett volna. Ennek megfelelően Comte, Herbert Spencer, John Stuart Mill nézeteit követve a tudományos megközelítés fő céljának általános elméletek, törvényszerűségek megfogalmazását tartották, döntő terrénük a társadalom kutatása, az anyagi, mérhető jelenségek vizsgálata volt, amit aktuális politikai követelésekkel is összekötöttek (a társadalom demokratizálása, a szocializmus eszméinek bizonyos körű alkalmazása), s fő szövetségésüknek a szociológiát tekintették. Jászi tudományos tevékenységének egyik fő területe a történelem volt, ahol mindenekelőtt a nemzetiségi kérdés történelmi alakulásával, illetőleg a probléma megoldási lehetőségeivel, és a Habsburg monarchia felbomlásával foglalkozott. (Vö. „A nemzeti államok kialakulása és a nemzetiségi kérdés” /1912/, „A monarchia jövője” /1919/, „A Habsburg monarchia felbomlása” /1929/ című művei.¹⁰⁹) A nemzeti problémával való viaskodásában Jászi főként Herbert Spencer evolucionista elméletére támaszkodott, azaz szerinte a társadalmi fejlődés törvényszerűsége az integráció és dezintegráció ellentétére épül. Ennek lényege, hogy a társadalomban – a természethez, a biológiához hasonlóan – egyre nagyobb, de egyre bonyolultabb, egyre összetettebb és így hatékonyabban működő egységek jönnek létre, s a nemzet kialakulása is ezzel magyarázható. A középkori, rendies eredetű széttagolódás után ugyanis a nemzeti összpontosság a fejlődés szükségszerű mozzanata, hiszen magasabb egység és előnyösebb keret a gazdasági haladás (árucseré, munkamegosztás, pénzforgalom) szempontjából. A modernizáció további következetes végigvitele azonban megköveteli a nemzeti határok lebontását, hiszen a nagyobb integrációs egységek (időbeli sorrendben: Mitteleurópa, Európai Egyesült Államok, Habsburg Monarchia, Keleti Svájc) jobban kedveznek a szóban forgó fejlődésnek. Azaz a fő cél a Monarchia/Magyarország modernizálása, mely automatikusan magával hozza a térség nemzeti egymásrautaltságának, a nemzeti kérdés megoldásának felismerését.¹¹⁰

Befejezésül azt a kérdést kell feltennünk, hogyan jellemezhetnénk átfogóan dualizmuskori történetírásunkat, melyek a domináns irányzatok, s összehasonlítva az európai fejlődéssel, mely irányzatok képviselik az igazi előrelépést?

Ha egy pillantást vetünk az európai történetírás 19. századi/a 19. század második felében bekövetkezett fejlődésére, akkor kiderül, hogy ez a rankei, ún. „szakszerű”, professzionális történetírás kialakulásának időszaka, s a rankei modellt követték Európa, a német polgári, társadalmi fejlődésnél élenjáróbb, országai is. (Anglia, Franciaország, sőt az Egyesült Államok.) A rankei típusú történetírás középpontjában a híres „filológiai-kritikai” módszer állt, melynek értelmében a történelmet úgy kell bemutatni, ahogy az megtörtént („wie es eigentlich gewesen”). Ez azt jelentette, hogy a történész fő célja a források összegyűjtése,

kiadása és kritikája volt, melynek legfontosabb eszköze a segédtudományokban (diplomatika, genealógia, kronológia, heraldika, paleográfia stb.) való jártasság volt. Ebből a célból alakult ki az egyetemi szemináriumi rendszer, illetve fejlődtek ki egyéb intézmények is (École des Chartes, Institut für die österreichische Geschichtsforschung), jöttek létre az első szakfolyóiratok (minta a *Historische Zeitschrift*), alakultak meg az első történeti társulatok, jöttek létre a különböző történeti tanszékek, ahol már elvált mondjuk az ókor, középkor és újkor oktatása, illetve kutatása, valamint kezdtek kialakulni az egyes résztudományok (intézmény-, gazdaság-, társadalom-, művelődéstörténet, történeti földrajz, helytörténet).¹¹¹ Ebben a tekintetben joggal mondhatjuk, hogy dualizmuskori történetírásunk sok szempontból, mint láthattuk európai színvonalú volt, hiszen legfontosabb intézményeiben és irányzataiban (a nemzeti romantikusokat persze nem számítva) követte a Nyugat-Európában, főként Németországban kifejlődött metódusokat. Ennek viszont – Nyugat-Európaéhoz hasonlóan – az is következménye lett, hogy e rankei típusú történetírás legnagyobb kihívója, a Jásziék képviselte pozitívizmus háttérbe szorult, marginalizálódott.¹¹² A marginalizálódás legfőbb oka az volt, hogy a történettudomány szempontjából több tekintetben dilettánsnak bizonyult, amennyiben ignorálta a történeti munka alapját, a forráskritikában, a filológiai kritikában, a segédtudományokban való jártasságot, mindeközül a többnyire másodlagos forrásokból építkezett. A Jásziék-féle törekvés (törvényszerűségek keresése, a fejlődés fő tényezőinek, a modernizáció problémáinak bemutatása, szociologisztikus-társadalomtörténeti orientáció) tartalmazhatott előremutató elemeket, mégis alapvetően politikai propaganda (sőt sok tekintetben történetellenes) volt, s ezért kevés maradandó történettudományos teljesítményt hagyott ránk.

Hozzá kel tenni mindehhez azonban, hogy a történetírás fejlődésének egyes értékelői szerint alapjában nincsen fejlődés a historiográfiában, hanem ez csak a történelem különböző narratíváinak, eltérő perspektívákból történő, de egyenértékű reprezentációinak a megjelenítése. Rövid összefoglalásban ezért tértem ki a rankei típusú történetíráson kívül a legfontosabb egyéb értelmezésekre is (pl. a népi, pozitívista, polgári radikális, nemzeti romantikus és szocialista/szociáldemokrata szemszögből történő megközelítésekre, illetve történetfelfogásokra).

JEGYZETEK

- 1 Részlet egy készülő historiográfiai összefoglalóból. A publikáció elkészítését a TÁMOP 4.2.1./B-09/1/KONV-2010-0007 számú projekt támogatta. A projekt az Új Magyarország Fejlesztési Terven keresztül az Európai Unió támogatásával, az Európai Regionális Fejlesztési Alap és az Európai Szociális Alap társfinanszírozásával valósult meg.
- 2 A dualizmuskori magyar történetíráshoz átfogóan ld. Flegler Sándor: *A magyar történetírás történelme*. Budapest, 1877.
Thienemann Tivadar: *A positivismus és a magyar történettudományok*. Minerva, 1922. január–március. 1–28. o.
Hongrie. Par Henri Marczali. In: *Histoire et historiens depuis cinquante ans*. (Méthodes, organisation et résultats du travail historique de 1876 à 1926.) Librairie Félix Alcan, Paris, 1927. 209–218. Erre válasz Hóman Bálint: Hazai történetírásunk csödjé. In: uő: *Történetírás és forráskritika*. Magyar Történelmi Társulat, Budapest, 1938. 537–542. o. (Eredetileg *Magyar Szemle* V. 1929. 131–134. o.)
Baráth Tibor: *L'histoire en Hongrie. (1867-1935.) Extrait de la Revue historique*. L. CLXXVII, 1936. Paris, 1936.
Varga Zoltán: *A Széchenyi-ábrázolás fő irányai a magyar történetírásban*. Budapest, 1963.
Léderer Emma: *A magyar polgári történetírás rövid története*. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1969.
R. Várkonyi Ágnes: *A pozitívista történet szemlélet a magyar történetírásban II. (A pozitívizmus gyökerei és kibontakozása Magyarországon. 1830–1860.)* Akadémiai Kiadó, Budapest, 1973.

Uő: Historiográfiai törekvések Magyarországon a XIX. században. *Századok*, 1969.(103) 939–987. o.

Unger Mátyás: *A történelmi tudat alakulása középiskolai történelemtankönyveinkben*. Tankönyvkiadó, Budapest, 1976.

Steven Bela Vardy: *Clio's Art in Hungary and Hungarian America. East European Monographs*. Distributed by Columbia University Press, 1985. Általában a korszakról különösen a „The Social and Ideological Make-Up of Hungarian Historiography in the Age of Dualism” című fejezet. Uo. 1–16. o.

Czakó Kálmán: *A történetírás fejlődése*. Tankönyvkiadó, Budapest, 1987.

Kriston Pál: *A történetírás története*. Tankönyvkiadó, Budapest, 1991.

Gunst Péter: *A magyar történetírás története*. Csokonai Kiadó, Budapest, 1995.

Csiki Tamás: *Társadalomábrázolások és értelmezések a magyar történeti irodalomban*. (1945-ig.) Debrecen, 2003.

Csiki Tamás – Halmos Károly – Tóth Árpád: A magyar társadalomtörténet-írás története a kezdetektől napjainkig. In: *Bevezetés a társadalomtörténetbe*. 208–240. o.

Az intézményekhez pl. Gyáni Gábor: Történetírás: a nemzeti emlékezet tudománya? In: uő: *Emlékezés, emlékezet és a történelem elbeszélése*. Napvilág Kiadó, Budapest, 2000. 95–127. o.

Gyurgyák János: *Ezzé lett magyar hazátok*. (A magyar nemzeteszmé és nacionalizmus története.) Osiris, Budapest, 2007.

Hozzá kell tenni, hogy érdemes sorozatokkal is rendelkezünk a korszak tudománytörténetéhez, leginkább *A múlt magyar tudósai* (főszerkesztő: Ortutay Gyula majd Tolnai Gábor), illetve a kilencvenes évek végétől az Új Mandátum Könyvkiadó Magyar Pantheon sorozatát lehetne kiemelni. Az itt megjelent kötetekre a megfelelő helyen rámutatok. (Sajnos nem befejezett sorozat az Osiris Kiadó Milleniumi Magyar Történelem – Történezesek kiadványa, amelyből szintén idéztek az alábbiakban. Az Attraktor Kiadó szintén kiadói programján szerepeltet dualizmus kori történezeseket, például Karácsonyi Jánost, R. Kiss Istvánt vagy Timón Ákost. Ezeket azonban meg sem próbálja elhelyezni valamiféle historiográfiai keretben, s inkább egyfajta leegyszerűsített nemzeti retorika aláfestéseként értelmezhetők e kiadványok.)

Unger Mátyás fent említett kötetének egyfajta kiegészítésének is tekinthetők a következő tanulmányok:

Bíró Sándor: *Történettudásunk a XIX. század első felében*. Budapest, 1960.

Lajtai L. László: Nemzeti vagy felekezeti történelem? A nemzeti történelem diskurzusa az első ma-

gyar történelemtankönyvek Szent István-képének vizsgálatán keresztül (1777–1848). *Korall*, 2004. (15–16.) 205–225.

Ezek azért is fontosak, mert rámutatnak, hogy a hivatalos történetírás eredményei hogyan csapódnak le például az oktatásban, a tankönyvek így a kor egyfajta kulturális reprezentációját is képviselik.

Számos érdekes vonatkozással a kor magyar történeti tudatára vő. Szabó István: Nemzetsemlélet és magyarságtudat. = *Sorsunk*, 1943. 730–738, 836–844, 891–895. I., 1944. 34–42. I. Új kiadására vő. Szabó István: Nemzetsemlélet és magyarságtudat. I. In: *Kisebbségkutatás*, 2004/4. 647–667. o. és Szabó István: Nemzetsemlélet és magyarságtudat. II. In: *Kisebbségkutatás*, 2005/1. 81–94. o. Szabó ez írásában azt emeli ki, hogy a kor alapvető nemzetpolitikai elképzelése a politikai nemzet konstrukciójára épült, amely azonban így nem volt tekintettel például a nemzetiségekre. Kemény Zsigmond történeti írásaiban teljesen figyelmen hagyta így őket (mondjuk az erdélyi viszonyok bemutatásában), s az iskolai tankönyvek is teljes tudatlanságban hagyták a tanulókat e roppant fontos kérdés felől.

A felsőoktatásra vő. Antall József: The emergence of the system of modern higher education in Hungary. (A modern felsőoktatási rendszer kialakulása Magyarországon.) *Orvostörténeti Közlemények*, 51–53. 1969. 61–74. o.

E tanulmány elkészítését követően jelent meg Romsics Ignác: *Clio bővületében*. (Magyar történetírás a 19–20. században - nemzetközi kitekintéssel.) Osiris Kiadó, Budapest, 2011. című könyve, amely terjedelmesen tárgyalja az itt felvetődő kérdéseket. Jelen sorok szerzője (az idő rövidsége miatt) e keretek között nem kíván szembesülni ez új összefoglalás vonatkozó megállapításaival, ezt egy külön írásban kívánja megtenni.

3 Vő. Pamlényi Ervin: Horváth Mihály. In: uő: *Pályák és irányok*. (Historiográfiai és művelődéstörténeti tanulmányok.) Akadémiai Kiadó, Budapest, 1989. 13–77. o. [Eredetileg Művelt Nép Könyvkiadó, Budapest, 1954.]

4 Szalayra újabban vő. Szalay László: *Válogatott történeti tanulmányok*. Szerk.: Soós István. Osiris Kiadó, Budapest, 2000.

5 Vő. Szekfü Gyula: Politikai történetírás. In: *A magyar történetírás új útjai*. Szerk.: Hóman Bálint. /A Magyar Szemle Könyvei III./ Budapest, 1931. 397–444. o.

6 Vő. R. Várkonyi Ágnes: i. m.

7 Vő. Horváth Mihály: *Az ipar és kereskedés története Magyarországon a három utolsó század alatt*. Buda, 1840.

Uő: Vázolatok a magyar népiség történetéből. Athenaeum 1839. 1840.; Uő: Az 1541-diki pórláza-

- dás, annak okai és következményei. Tudománytár, 1841. IX. kötet.
- 8 Vö. Horváth Mihály: Az 1514-i pórlázadás, annak okai és következményei. Tudománytár, 1841. IX. kötet.
- 9 Vö. Horváth Mihály: Polgárosodás, liberalizmus, függetlenségi harc. Válogatott írások. Válogatta, sajtó alá rendezte és a bevezető tanulmányt írta Pál Lajos. Gondolat, Budapest, 1986.
- 10 Vö. Horváth Mihály kisebb történelmi munkái. I–IV. köt. Budapest, 1868.
- 11 A Szalayra vonatkozó irodalomra, illetve legfontosabb munkáira vö. Szalay László: Válogatott történeti tanulmányok. Szerk.: Soós István. 305–312. o.
- 12 Vö. például Szalay László: Guizot. *Budapesti Szemle*, 1858. IX-X. füzet. Első közlemény. 390–444. o.; Uő: Thiers. Egyetemes könyvtár 26. füzet, Szerk.: Ferenczy J. Győr, 1881.
- 13 Vö. erről Pamlényi Ervin: Szalay László: Magyarország története. In: Uő: Pályák és irányok. (Historiográfiai és művelődéstörténeti tanulmányok.) Akadémiai Kiadó, Budapest, 1989. 78–86. o.
- 14 Vö. Szalay László: Kollár Ádám Ferenc, mint jogtudós. In: Szalay László: Válogatott történeti tanulmányok. 145–157. o.
- 15 Szalay és Horváth mellett röviden fel kell idéznünk a 19. század közepéről több olyan írónak és (részben politikai) gondolkodónak alakját, akik jelentős hatást gyakoroltak a történetíráásra, illetve a történeti gondolkodásra, bár ők maguk még az előzők értelmében sem számítottak par excellence történetíróknak. Így mindenekelőtt Erdélyi János, Eötvös József, Kemény Zsigmond, Madách Imre, Katona József vagy Vajda János nevét lehetne megemlíteni (nyilván ez a névsor korántsem teljes), mint akik ezen a téren is jelentőset alkottak. Erdélyi János természetesen a nép-nemzeti irodalom esztétikai-elméleti megalapozójaként és például Hegel eszméinek elterjesztéséért jöhet számbatársa. Eötvös József alapvető történeti regényei mellett politikai publicisztikájával, de legfőképpen politika-elméleti főművével („A XIX. század uralkodó eszméinek befolyása az államra”) hathatott leginkább. Utóbbiban lehetetlen fel nem fedezni Ranke „die leitenden Tendenzen/Ideen”-jének hatását (ez természetesen Madáchra is igaz, bár ő nyilván inkább Hegel-követő), s mint közismert Eötvös a korban a nemzet, az egyéni szabadság és az egyenlőség gondolatának összebékítésére/összeegyeztetésére törekszik. Kemény történeti esszéivel a 48-49-el való konzervatív szembeállítás egyik eszmei megalapozója, akinek egyik fő ellenfele a Kossuth által képviselt radikális, forradalomra apelláló politika. (Kemény folytatói több tekintetben a század második felében Asbóth János vagy Réz Mihály. Előbbi Három nemze-
- dékével Szekfü Gyula későbbi összegzésének nagy megelőlegezője, s mindannyiukra jellemző a kiegészítés, tehát a Habsburgokkal való együttműködés elfogadása.)
- Részben velük szemben (ha nem is vethetők mindig időben egymással össze) konstituálódik mondjuk Petőfiék (A Fiatall Magyarország, Bajza József), de leginkább Vasvári Pálnak a történelemmel és a politikával összefüggő felfogása. Utóbbi eszméi több vonatkozásban a jakobinizmussal érintkeznek, s így az előzőekkel szemben egy baloldali, radikális társadalmi átalakulást, forradalmat követelő, alkalmanként az utópista szocializmussal érintkező alternatívát fogalmaznak meg. (Ismeretes, hogy Vasvári Pál 184/49-ben egyenesen a földosztás érdekében írt politikai pamfletet.)
- Vö. mindezekre R. Várkonyi Ágnes, újabban Gyurgyák János idézett műveit.
- Valamint például Erdélyi János: *Filozófiai és esztétikai írások*. A Magyar Tudományos Akadémia Irodalomtudományi Intézete. Budapest, é.n.; Eötvös József: *A XIX. század uralkodó eszméinek befolyása az államra I-II*. Magyar Helikon. Budapest, 1981; Kemény Zsigmond: *Változatok a történelemre. Szépirodalmi Könyvkiadó*, Budapest, 1982; S. Varga Pál: *A gondviseléstől a vitalizmusig*. (A magyar líra világképének alakulása a XIX. század második felében.) Csokonai Kiadó, Debrecen, 1994.; Tattay Szilárd: *Az érzelmi-radikális politikus*. (Kemény Zsigmond, Asbóth János és Szekfü Gyula Kossuth-képe.) In: *A bűnbaktól a realista lényeglátóig*. (A magyar politikai és tudományos diskurzusok Kossuth-képei 1849–2002.) Szerkesztette: Dénes Iván Zoltán. Argumentum Kiadó, Bibó István Szellemi Műhely. Budapest, 2004. 11–40. o.
- Vasvári Pál válogatott írásai. Szerk. és bev. Fekete Sándor. A nyomtatásban most először megjelenő Vasvári-kéziratokat közölte László I. Budapest, 1956.
- Bajza József elfeledett írásai. (Közvetési Fenyő István). Magvető Könyvkiadó, Budapest, 1984.
- 16 Glatz Ferenc: Szerkesztői munka az induló Századoknál. *Századok*, 1967. 233–267. o. Uő: Kísérlet történeti folyóirat indítására 1865-ben. *Századok*, 1966. 1278–1299. o.
- 17 Vö. Glatz Ferenc: A Magyar Történelmi Társulat megalakulásának története. *Századok*, 1967. 233–267. o.
- Steven Bela Vardy: The Foundation of the Hungarian Historical Association and its Impact on Hungarian Historical Studies. In: uő: *Clio's Art* című i. m. 17–34. o. Ugyanott részletes irodalom is a kérdéshez.
- Egyed Ákos: *Gróf Mikó Imre – Erdély Széchenyije*. Debrecen University Press, Debrecen, 2005.
- 18 Vö. például Léderer: i. m. 30. o.

- 19 Vö. ehhez még például Lakos János: *A Magyar Országos Levéltár történetének vázlata 1970-ig. Levéltári Szemle*, 2006/2. 36–42. o.
- 20 A Monumenta Hungariae Historica részletes leírására vö. Léderer: i. m. (*A magyar polgári történetírás...*) 187–191. o.
- 21 Vö. erre Benda Kálmán: *A magyar történeti forráskiadás története. A Magyar Történettudomány Kézikönyve*. Budapest, 1987. 7–21. o.
- 22 Vö. pl. Hóman Bálint: Fejérváthy László. In uő: *Történetírás és forráskritika*. Budapest, 1938. 483–501. o.
A segédtudományok fejlődéséről általában vö. Gárdonyi Albert: A történelmi segédtudományok története. In *A Magyar Történettudomány Kézikönyve. II.* Budapest, 1936. 231–269. o.
Valamint Szentpétery Imre: Történelmi segédtudományok. In: *A magyar történetírás új útjai*. Szerk. Hóman Bálint. A Magyar Szemle Könyvei. Budapest, 1931. 321–352. o.
- 23 Vö. Nagy Iván: *Magyarország családai címerekkel és nemzetségi táblákkal*. 1–13. k. Budapest, 1857–1868.
A segédtudományok történetéhez általában vö. még *A történelem segédtudományai*. Szerk.: Kállay István. Második, bővített kiadás. Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar Budapest, 1986. Vö. még pl. Karácsonyi János: *A magyar nemzetségek a XIV. század közepéig*. 1–3. köt. Budapest, 1900–1904.
- 24 Vö. Ivánfi Ede: *A magyar birodalom vagy Magyarország s részeinek címerai*. Pest, 1869.
- 25 Ipolyihoz vö. a későbbiek, illetve például *Egyház, műveltség, történetírás* című idézendő mű. 79–82. Műveiből részletek uo. 83–168. o.
- 26 Vö. Hóman Bálint: *Magyar pénztörténet 1000–1035*. Budapest, 1916. Általában például Káplár László: *Ismerjük meg a numizmatikát*. (Pénzkerékek-gyűjtők) Gondolat. Budapest, 1984.
- 27 Vö. minderre Glatz Ferenc: *Történetíró és politika*. Budapest, 1980.
Ki lehet emelni még e területen például Mika Sándor szerepét is. Vö. Szekfű Gyula: Mika Sándor. In: *Szekfű Gyula*. (Válogatta, sajtó alá rendezte, a bevezetést írta Dénes Iván Zoltán.) Új Mandátum Könyvkiadó, Budapest, 2001. 167–172. o.
- 28 Vö. a korábbiak, ill. Lhotsky később idézendő műve.
- 29 Vö. pl. Erdődy Gábor: *Hermann Ottó és a társadalmi-nemzeti felemelkedés ügye*. (Kísérlet a demokratikus ellenzékiesség érvényesítésére a dualista Magyarországon.) Akadémiai Kiadó, Budapest, 1984.
- 30 Vö. például Orbán Balázs: *Torda város és környéke*. Pesti Könyvnyomda Részvény Társaság. Budapest, 1889.
A néprajz általános fejlődéséről vö. Kósa László: *A magyar néprajz tudománytörténete*. Gondolat Kiadó, Budapest, 1989. (Új, bővített kiadása Osiris Kiadó, Budapest, 2001.) Valamint pl. Keményfi Róbert: *Társadalomtörténet és néprajz*. In: *Bevezetés a társadalomtörténetbe*. 573–595. o.
- 31 Vö. például Hunfalvy Pál: *Magyarország Ethnográfája*. Budapest, 1876.
A földrajz fejlődéséről vö. például Teleki Pál: *A földrajzi gondolat története*. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1996. Valamint György Kisari Balla: *Manó Kogutovicz*. (The great hungarian cartographer) Published by the author. Budapest, 1997.
- 32 Vö. Vámbéry Ármin: *A magyarság keletkezése és gyarapodása*. Franklin-Társulat. Budapest, 1895.
Gomboczhoz vö. Kósa Ferenc: *Gombocz Zoltánra emlékezve. Erdélyi Múzeum*, 2005. 3–4. füzet. 188–190. o.
Valamint Hazai György: *Vámbéry Ármin*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1976.
Németh Gyula: *Gombocz Zoltán*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1970. (Utóbbi kettő A múlt magyar tudósai sorozatból.)
- 33 Vö. Zsigmond Gábor: *A magyar társadalomnéprajz kezdetei. Beöthy Leó (1839–1886)*. Uő: *Az ősi társadalom magyar kutatói*. Budapest, 1977.
Kautz Gyula: *A nemzetgazdasági eszmék fejlődési története*. Pest, 1868.
- 34 Vö. a későbbiek.
- 35 Vö. Toldy Ferenc: *Irodalmi arcképek*. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 1985.
Toldyról legújabban vö. Dávidházy Péter: *Egy nemzeti tudomány születése. Toldy Ferenc és a magyar irodalomtörténet*. Akadémiai Kiadó, UniversitasKiadó, Budapest, 2004.
- 36 Beöthy szemléletéről vö. Kiss Endre: *A nemzeti mitológia rekonstrukciójához*. In: *Mitoszok nyomában...* (Mitoszképzés és történetírás a Duna-tájon). Főszerkesztő: Miskolczi Ambrus. ELTE Román Filológiai Tanszék, Központi Statisztikai Hivatal Levéltára. Budapest, 2004. 46–66.
Valamint vö. pl. Riedl Frigyes: *Emlékezés Greguss Ágostra. Három jellemzés*. Budapest, 1912.
Péterfy Jenő: *Taine*. In: *Péterfy Jenő összegyűjtött munkái*. 2. köt. Budapest, 1902. Franklin: 343–386. o.
Gyulai Pál: *Válogatott művei*. Budapest, 1989.
- 37 Vö. pl. Schmitt Jenő Henrik: *A szellem fejlődéstörténete*. Budapest, 1920.
Gábor Éva: *Alexander Bernát*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1986. (A múlt magyar tudósai. Főszerk.: Tolnai Gábor.)
Valamint mindegyikükre Percz László: *A pozitívizmusról a szellemtörténetig*. Athenaeum 1892–1947. Osiris Kiadó, Budapest, 1998.
- 38 Vö. például Erős Ferenc: *Ferenczi Sándor*. Új Mandátum Kiadó, Budapest, 2000.

- Tóth László: *Róheim Géza*. Új Mandátum Kiadó, Budapest, 1999. (Mindkettő a Magyar Pantheon sorozatból.)
- 39 Vö. pl. Rómer Flóris: A Bakony természetrajzi és régészeti vázlat. Uő: Az ősrégi agyagműveltség viszonya a történelemhez. Mindkettő In: Rómer Flóris, Ipolyi Arnold, Fraknoi Vilmos: *Egyház, műveltség, történetírás*. (Válogatta, sajtó alá rendezte és a bevezetőket írta Rottler Ferenc.) Történetírók Társasága, Gondolat, 1981. 20–56. o.; 57–75. o. Uo. Rómer Flórisról 15–19. o.
- 40 Vö. mindehhez *A Kárpát-Medence antropológiai bibliográfiája*. Összeállította dr. Alodiatoris Irma. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1958.
- 41 Vö. Paládi Kovács Attila: *Fényes Elek*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1976. (A múlt magyar tudósai.) Illetve Benda Gyula: Fényes Elek forrásai. *Agrártörténeti Szemle*, 1981. 365–380. o. Keleti Károly: Hazánk és népe a közgazdaság és társadalmi statisztika szempontjából. Budapest, 1871.
- 42 Vö. részletesen pl. Mann Miklós: A milleniumi 'Magyar Nemzet Története' szerkesztési munkálatairól. *Századok*, 1968. 1117–1148. o. Szilágyi Sándorra és az egyes kötetekre Léderer: i. m. 38–40. o.
- 43 Vö. róluk később, illetve például *Beksics Gusztáv*. (Szerk. Müller Rolf) Magyar Pantheon. Új Mandátum, Budapest, 2005.
- 44 Vö. Magyarország története az Árpádok korában (1038–1301). Írta Marczali Henrik. *A Magyar Nemzet Története II*. Budapest, 1896. (Új kiadása: Kassák Kiadó, 1995.)
- 45 Vö. Dénes Iván Zoltán: *A realitás illúziója*. (A historikus Szekfű Gyula pályafordulója.) Akadémiai Kiadó, Budapest, 1976.
- 46 Vö. Szekfüre még a későbbi fejezetek. Történetírásunk dualizmuskori intézményrendszerének bemutatásához még a következőket érdemes a fentiekhez hozzáfűzni: A Századok című folyóirat mellett (amelynek elődje volt pl. a Budapesti Szemle vagy mondjuk a Tudományos Gyűjtemény is) igen fontos volt a későbbiekben még említendő Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle (erdélyi pendant-ja az Erdélyi Gazdaságtörténelmi Szemle), a Történeti Társaság valamint az 1912-ben indult Történelmi Szemle, illetve az 1924-ben alapított Levéltári Szemle is. (Utóbbi már a két világháború közötti időszakra esik persze, de indításának tervei, előzményei az első világháború előtti periódushoz köthetők.) *A Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle* Európa első gazdaságtörténeti folyóirata volt, a különböző ilyen jellegű tanulmányai közül ki lehet emelni például a középkori uradalomtörténetre vonatkozókat, amelyeket majd (igaz a 16–18. századra helyezve a hangsúlyt) a nevezetes Domanovszky-féle mezőgazdaság-történeti iskola követ a két világháború közötti időszakban. A

Történeti Társaság elsősorban forrásokat tett közzé, míg a *Történelmi Szemle* alapvetően egyetemes történelmi tanulmányokat publikált, de a történelem elméleti kérdéseivel is behatóbban foglalkozott, pl. a szellemtörténeti szempontok első adaptációja is itt történt meg. (Vö. pl. Kornis Gyula: Dilthey történetelmélete. *Történelmi Szemle*, I. évf., 1912. 3. sz. 481–487. o.)

Az említett intézményekben kívül még meg lehet említeni az Erdélyi Múzeum Egyesületet is (folyóiratával együtt), ahol igen jelentős történeti forrásfeltáró és kutató munka folyt, természetesen a hazai, erdélyi múlt, a hagyományok és a szülőföld történetének, kultúrájának megismerése és megszerettetése céljából. Kevés szó esett még korábban a Nemzeti Múzeum és az Akadémia felállításáról, amelyek természetesen ebben az időszakban is a múltra vonatkozó bűvárkodás fellegvárai voltak. S hasonló céllal, a nemzeti múlt megkedveltetése és a művelődés, a kultúra emelése céljából jöttek létre. Feltétlenül szóba kell hozni az intézmények közül az Eötvös Kollégiumot, amely a francia École Normale Supérieure mintájára jött létre, s olyan kiváló tanárai voltak, mint Marczali Henrik, Riedl Frigyes, Bartoniek Géza, Gombocz Zoltán, Mika Sándor. Századfordulón végzett növendékei közül ki lehet említeni Kodály Zoltánt, Szabó Dezsőt, Horváth Jánost, Szekfű Gyulát, Eckhart Ferencet és Sándort, akik a két világháború közötti szellemi-irodalmi és tudományos élet vezetői (alkalmanként európai rangú) képviselői lettek.

(Igen lényeges még utalnunk a segédtudományok és rész tudományok fejlődésében/kialakulásában eddig még nem említett folyóiratokra, pl. a *Turulta* és mondjuk a *Hadtörténelmi Közleményekre* [I. Salamon Ferenc, Takács Sándor közleményei ezekben], amelyek jelentős mértékben jelezték és segítették a specializálódást. Rájuk is érvényes lehet persze a részben a korszak egészére is érvényes szempont, miszerint a nemzeti múlt megismerése és megkedvelése, a múlt iráni lelkesedés felkeltése volt az egyik fő céljuk. Ez a retorikus elem figyelhető meg akár a forráskiadványok tekintetében is, hiszen nem véletlen, hogy a *Monumenta Hungariae Historica* kötetekben az egyik igen lényeges hangsúly a 16–17. századi rendi függetlenségi harcokon van, amelynek a köznemesség volt a vezető ereje és megtestesítője. Meg kell említeni azután azt is, hogy a segédtudományok alakulásában is jelentős későbbi fejlemények előzményei figyelhetők meg ebben az időszakban. A numizmatika és paleográfia ugyan is immár nem egyszerűen csak a forrásfeltárás és forráskritika eszköze (bár bizonyos esetekben (vö. Hóman 1916) az is rendkívüli teljesítmény lehet), hanem a gazdaság- és társadalomtörténeti háttér, illetve problémák feltárására szolgál, azaz egy

- modernebb, elemzőbb szociologisztikus szemléletmód kialakításának eszköze.
- Befejezésül utalni kell a Szekfü-vitán kívül egyéb, a kor történetírását, történetiszemléletét alapvetően befolyásoló disputákra. Például Pauler Gyula két *Századok*-beli írására, amelyek Comte követésére szólítanak fel, azaz arra pl., hogy a politikatörténet helyett a kollektív jelenségek és a művelődéstörténet, a törvényszerű jelenségek vizsgálata, elemzése legyen a történetírás fő munkaterülete. (A kor azonban – vö. az 1885-ös történetiskongresszus, Lánczy Gyula felszólalása – inkább a rankei mintákat választotta követendő példaként.) Másrészt fel kell idézni persze a nevezetes ugor–török háborút, amely a régi kérdést, a magyarság finnugor vagy törökös eredetének problémáját feszegeti. Az utóbbi nézet képviselői (pl. akár Beöthy Zsolt irodalomtörténetében) úgy vélik, hogy a fenyegető pángermán imperialista törekvések közepette a magyarság erejének gyengítését jelentené a „halszagú” rokonság tézisének elfogadása s ezért a harcoss, nagy népekben és Keleten látják a magyar nép rokonait, ősi kapcsolatait. (Ami persze egyúttal faji alapú történetiszemlélet involvál, valamint azt, hogy a magyarság egyenlő a honfoglalást végző harcoss lovas, török eredetű nemességgel s a parasztsággal az alávetett, meghódított idegen, főleg szláv népekből rekrutálódik.) Hivatkozni lehet végül a szintén nevezetes Erdélyi–Tagányi vitára is, amely részben kapcsolódik a korábbiakhoz, hiszen ennek során a feudális magyar társadalom kérdései körül folyik a disputa. Például arról, hogy az alávetett rétegek milyen viszonyban álltak a királlyal, illetve az intézmények kialakulásában milyen szerepe volt a szláv mintáknak és előzményeknek.
- A fentiekhez vö. pl. *Tanulmányok az Eötvös Kollégium történetéből*. Szerkesztette: Nagy József Zsigmond – Szíjjártó István. Budapest, 1989. Glatz Ferenc: *Történetíró és politika*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1980.
- Az intézményekhez Gyáni Gábor: *Történetírás: a nemzeti emlékezet tudománya?* In: uő: *Emlékezés, emlékezet és a történelem elbeszélése*. Napvilág Kiadó, Budapest, 2000. 95–127. o.
- Az 1885-ös kongresszushoz és az Erdélyi–Tagányi vitához Lédeker: i. m. (A magyar polgári történetírás) 41–43. o., ill. 75. o.
- 47 Vö. R. Várkonyi Ágnes: *Buckle és a magyar polgári történetírás*. *Századok*, 1963 (97). 610–644. o.
- 48 Ipolyiról vö. Rómer Flóris, Ipolyi Arnold, Fraknoi Vilmos: *Egyház, műveltség, történetírás*. (Válogatta, sajtó alá rendezte és a bevezetőket írta Rottler Ferenc.) Gondolat, 1981.
- Valamint újabban Szulovszky János: *Egy téves adat terjedése. A magyar Mythologia köte-*
- teit elérgető Ipolyi Arnold legendájának forrásai. Valóság*, XLV. évf., 2002. 8. sz. 32–51. o.
- 49 Újabban vö. pl. Pesty Frigyes kéziratoss helynévtárából. Bihar vármegye I-II. Közzéteszi Hoffmann István és Kis Tamás. Debrecen, 1998.
- 50 Vö. Mann Miklós: *Ráth Károly élete és munkássága. Századok*, 1965. 836–860. o.
- 51 Vö. *Nagy Iván emlékezete*. Szerkesztette Tyekvicska Árpád. Balassagyarmat, 2000. (Benne számos tanulmány Nagy Iván történetírói működésének különböző vonatkozásairól.)
- 52 Vö. R. Várkonyi Ágnes: *Buckle és a magyar polgári történetírás* című idézett tanulmány. *Buckle-ről részletesebben vö. a 19. századi francia és angol történetírást tárgyaló fejezet.*
- 53 Vö. Tagányi Károly: *Vélemény a megyei monográfiák tervrajza ügyében. Századok*, 1894. 364–371. o.
- Valamint Fraknoi Vilmos: *A megyei monográfiák tervezete*. In: *Egyház, műveltség, történetírás*. Budapest, 1981. 175–183. o.
- 54 Vö. még a korábbi és a következő fejezetek.
- 55 A nemzeti romantikusok fogalmához vö. Várdy Béla: *The National Romantic School*. In: uő: *Modern hungarian historiography*. 121–128. o.
- 56 Vö. pl. Toldy Ferenc. *Irodalmi arcképek*. (Válogatta, a szöveget gondozta, a bevezető tanulmányt és a jegyzeteket írta Lőkös István) Szépirodalmi Könyvkiadó Budapest, 1985.
- 57 Vö. R. Várkonyi Ágnes: *Thaly Kálmán és történetírása*. Budapest, 1961.
- 58 Vö. Lackó Mihály: *Halál Párizsban*. (Grünwald Béla történész művei és betegségei.) Magvető Könyvkiadó, Budapest, 1986.
- 59 Vö. Kosáry Domokos: *A Görgey-kérdés története*. I–II. Osiris Kiadó, Budapest, 1994.
- 60 Vö. 57. sz. jegyzet.
- 61 Vö. természetesen R. Várkonyi Ágnes: *Thaly Kálmán és történetírása* című említett műve. Valamint Veszprémy Dezső: *Tali és széchi-szigeti dr. Thaly Kálmán életrajza*. I–II. k. Budapest, 1928, 1933.
- 62 Vö. erre R. Várkonyi: i. m. A kuruc dalpör című fejezet. 327–336. o.
- 63 Vö. Timón Akos: *Magyar alkotmány és jogtörténet különös tekintettel a nyugati államok jogfejlődésére*. Budapest, 1902. Uő: *A szent korona elmélete*. Budapest, 1912.
- 64 Timónnak a Szent Korona ügyében kifejtett nézettel a legvehemensebben Eckhart Ferenc szállt szembe a két világháború között, pontosabban (első alkalommal) a Hóman Bálint által szerkesztett, „A magyar történetírás új útjai” című kötetben. Eckhart legfontosabb újítása az volt, hogy (részben Mályusz Elemér ösztönzésére, illetve felvetései nyomán) a Timón által megfogalmazott problémákat – illetve a Szent Korona-tant – társadalom- és eszmetörténeti szemszögből vizsgálta.

- Ennek alapján jutott arra a következtetésre, hogy a Szent Korona eszme nem a magyar nemzeti géniusz vele született, időtlen jellemzője és megnyilvánulása, hanem történetileg meghatározott, történeti-társadalmi feltételek között kialakult jelenség. A Szent Korona eszme ugyanis alapvetően Werbőczyhez köthető, tehát a 16. században alakult ki, s végeredményben a köznemességnek a hatalmi-politikai igényeit és törekvéseit testesíti meg. Mindebből következően viszont a magyar alkotmányos fejlődés, a parlament nemhogy megelőzi a nyugat-európai (a franciát vagy az angolt), hanem éppenhogy későbbi képződmény. Ráadásul azokhoz képest csonkábbnak is tekinthető, hiszen a Szent Korona-tanban megfogalmazódó társadalmi szuverenitás eszménye főleg a köznemességre terjed ki (minthogy nálunk ez a réteg a rendi országgyűlés hangadó közege), tehát ebből lényegében kimarad a polgárság, a parasztságról nem is beszélve. Eckhart végső summája szerint így a magyar kormányzati, parlamentáris és alkotmányos rendszer (mint ahogy a magyar társadalom is) Nyugat és Kelet között valamiféle átmeneti képződmény, és a cseh, valamint a lengyel fejlődéssel mutat hasonlóságot, párhuzamokat. Igen jellemzőnek tarthatjuk, hogy Eckhartot mindezt színté a „Száműzött Rákóczi”-val felérő politikai hajsza fogadta, s a magyar parlament számos tagja felhördült az állításon, miszerint a dicső és ősi magyar alkotmányos intézményeket holmi cseh és lengyel (tehát szláv) párhuzamokkal csúfolják meg. Vö. Eckhart Ferenc: Jog- és alkotmánytörténet. In: *A magyar történetírás új útjai*. 269–320. o. Valamint Várdy Bélának a következő jegyzetben említendő tanulmánya.
- 65 Vö. Várdy Béla/Steven Bela Vardy: The Hungarian Economic History School: Its Birth and Development. In: uő: *Clio's Art* című i. m. 55–74. o., ugyanott részletes irodalom is.
- 66 Vö. Izsépy Edit: A Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle történetéhez. *Századok*, 5–6. 1969. 1077–1103. o.
- 67 Vö. Steven Bela Vardy: The Ottoman Empire in European Historiography: A Reevaluation by Sándor Takáts. In: uő: *Clio's Art* című i. m. 129–145. Uo. részletes irodalom is Takáts Sándorról.
- 68 Vö. pl. Takáts Sándor: *Régi magyar asszonyok*. Kiadta az 'Élet' Irodalmi és nyomda Részv. Társ. Budapest, 1914. Uő: *Buda két árulója*. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 1979. Uő: *Kémvilág Magyarországon*. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 1980. Mint a felsorolásból látható Takáts műveit a későbbi években többször is kiadták, részben a történelem népszerűsítése céljából.
- 69 Tagányira vö. például Csíki: i. m. 20–23. Valamint Tagányi Károly: *A földközösség története Magyarországon*. Budapest, 1894.
- Uő: Falu- és földközösség. *Közgazdasági Lexikon*, I. 1898. 611–620. o.
- Uő: A hazai élő jogszokások gyűjtéséről. *Ethnographia*, 1–6. 1917–1918.
- A magyar földközösségi irodalom problematikájához vö. még Csíki Tamás: A magyarországi földközösség historiográfiai vázlat. In: *Emlékkönyv Gunst Péter 70. születésnapjára*. (Szerkesztette: Ifj. Barta János és Pallai László) Multiplex Media-DUP. Debrecen, 2004. 363–374. o.
- Valamint Wellmann Imre: Földközösségtől faluközösséggé – kutatások és felfogások. *Ethnographia*, 1989. 1–4. sz. 278–299. o.
- 70 Vö. Gunst Péter: *Acsády Ignác történetírása*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1961.
- Acsády Ignác: *A magyar jobbjátság története*. II. centenáriumi kiadás. Szikra. Budapest, 1948.
- 71 Vö. Steven Bela Vardy: The Birth of the Hungarian Kulturgeschichte School. In: uő: *Clio's Art* című i. m. 35–53. o. Ugyanott részletes irodalom is a kérdéshez. Valamint Léderer: i. m. (A magyar polgári történetírás...) 72–74. o.
- 72 Vö. még például Békefi Remig: *Az iskolázás története Magyarországon 1000-1833-ig*. Budapest, 1907. Uő: *A káptalani iskolák története Magyarországon 1540-ig*. Budapest, 1910.
- 73 Vö. Pauler Gyula: A pozitívizmus hatásáról a történettudományra. *Századok*, 1871 (5), 527–645. o.; 624–641. o. Valamint uő: Comte Ágost és a történelem. *Századok*, 1873 (7), 225–241. o.; 391–406. o.; 462–481. o.
- Illetve Léderer: i. m. 34–36. o.
- 74 Vö. Pauler Gyula: A magyar nemzet története az Árpád-házi királyok alatt. 1–2.köt. Budapest, 1893.
- Uő: A magyar nemzet története Szent Istvánig. Budapest, 1900.
- 75 Vö. például Szabó István: Csánki Dezső (1857–1933). *Protestáns Szemle*, 1933. 267–269. o.
- Valamint a korábban említettek kivül Csánki Dezső: A nemzeti szellemről a magyar történelemben. A Magyar Történelmi Társulat 1911. évi március 16-iki közgyűlésén tartott elnöki megnyitó beszéd. *Századok*, 45. évf., 1911. 241–255. o.
- 76 Vö. például Borovszky Samu: *Heves vármegye*. Légrády nyomda. Budapest, é.n.
- Uő: *Csanád vármegye története 1715-ig*. I–II. k. Budapest, 1896–97.
- Mint a későbbiekből ez egyértelmű, a pozitívizmus igazi képviselői Magyarországon inkább a polgári radikálisok, Jásziék voltak.
- 77 Vö. például Szeckfü Gyula: Károlyi Árpád, a történetíró. In: *Emlékkönyv Károlyi Árpád születése nyolcvanadik fordulójának ünnepére*. 1933. október 7. Budapest, Sárkány Nyomda, 1933. 5–27. o.
- Uő: *Egy hevenyves történetíró*. (Károlyi Árpád.) Napkelet, 1923. 786–789. o.

- Valamint Léderer: i. m. 77–79. Illetve Glatz Ferenc. Alkotmányos önállóság és történetírás. (A 'bécsi' magyar történetírók köre.) In: uő: *Nemzeti kultúra-kulturált nemzet 1867–1987*. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 82–103. o.
- 78 Például Angyal Dávidhoz legújabbban vö. *Egy konzervatív történész*. (Tanulmányok Angyal Dávidról). Argumentum Kiadó, Budapest, 2009.
- 79 Vö. erre Alphons Lhotsky: *Österreichische Historiographie*. Verlag für Geschichte und Politik, Wien, 1962.
- 80 Vö. Rottler Ferenc: Fraknoi Vilmos történetírói pályakezdése (1861–1871). *Századok*, 1969. 1046–1076. Valamint a Rómer Flóris, Ipolyi Arnold, Fraknoi Vilmos: *Egyház, műveltség, történetírás* című idézett mű.
- 81 Vö. Zoványi Jenő: *A magyarországi protestantizmus 1565-től 1600-ig*. Budapest, 1977. Zsilinszky Mihály: *A magyarhoni protestáns egyház története*. Budapest, 1907. Róluk irodalom Kathona Géza: Zoványi Jenő 1865–1958. *Egyháztörténet*, 1958. 258–262. o. Mályusz Elemér: Zsilinszky Mihály 1838–1925. *Levéltári Közlemények*, III. (1925), 317–319. o. A kisebb jelentőségű, de sok tekintetben máig is nagy haszonnal forgatható munkák írói közül vö. például Bunyitay Vincze: *A váradai püspökség története alapításától a jelenkorig*. I–II. köt. Nagyvárad, 1883–1884.
- 82 Fraknoi Vilmosról vö. a korábbiak valamint például Léderer: i. m. 67–72. o. Illetve Szekfű Gyula: *Il centenario della nascita di Guglielmo Fraknoi*. Corvina, 1943. 425–434. o.
- 83 Vö. Léderer: A magyar polgári... 36–37. o. Illetve Salamon Ferenc: Magyarország a török hódítás korában. Pest, 1864. Uő: Kisebbségi történelmi dolgozatai. Budapest, 1875. Uő: *Budapest története*. I–III. Budapest, 1878–1885.
- 84 Vö. Léderer: i. m. 66–67. o.
- 85 Vö. Csánki Dezső: Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában. I–III. V. köt. Budapest, 1890–1913. MTA (Hunyadiak kora Magyarországon VI., VII., IX. c. köt.) Reprint kiadása 1986.
- 86 Vö. Teleki József: Hunyadiak kora Magyarországon. VI. köt. 1. rész. A szoros értelemben vett Magyarország leírása. Sajtó alá rendezte és kiegészítette Szabó Károly. Emich Gusztáv, Pest, 1863.
- 87 Vö. például Schmidt József: *Buddha élete, tana, egyháza*. Budapest, 1920. Uő: *Ázsia világossága*. Budapest, 1924. Természetesen mindezen kutatások egyik fő alakja – még a korábbiakból – Kőrösi Csoma Sándor. Róla vö. például *Tibetan Studies*, Budapest, 1984. Valamint Kara György: *Kőrösi Csoma Sándor*. (A múlt magyar tudósai.) Akadémiai Kiadó, Budapest, 1970.
- 88 Pulszkyról vö. például Szilágyi János György: Pulszky Ferenc és a múzeum helyzete a 19–20. századi európai kultúrában. *Magyar Tudomány*, 1995/8. 913–918. o. Valamint *A magyar régészet regénye*. Panoráma Kiadó, Budapest, 1969.
- 89 Vö. Novák Zoltán: *A Vasárnap Társaság*. (Lukács György és csoportosulásának eszmei válsága, kiütököstésük az első világháború időszakában. Kossuth Kiadó, Budapest, 1979.
- 90 Vö. *Hodinka Antal Emlékkönyv*. (Tanulmányok Hodinka Antal tiszteletére.) Szerk.: Udvari István. Nyíregyháza, 1993. (Benne számos tanulmány Hodinka életművének különböző vonatkozásairól.) Steven Bela Vardy: Antal Hodinka: A Pioneer of Slavic Historical Studies in Hungary. In: uő: *Clio és Art* című i. m. 121–127. o. Thallóczyra Léderer: i. m. 82. o.
- 91 Vö. például Frank Tibor: *Egy emigráns alakváltásai*. (Zerffy Gusztáv pályaképe 1820–1892.) Akadémiai Kiadó, Budapest, 1985.
- 92 Vö. Mahler Ede: Naptárunk újjáalakítása és a husvétkérdés. Értekezések a történeti tudományok köréből XXIV. köt. 7. sz. MTA Budapest, 1917. Valamint nevezetes ókortörténeti mű a korszakból pl. vö. *Az ókor története*. Írta Dr. Ribáry Ferenc. Harmadik kötet. A római birodalom története. Kiadja Mehner Vilmos. Budapest, 1880.
- 93 Vö. R. Várkonyi Ágnes: Szeremlei Sámuel és a mezővárosok történetének historiográfiája. *Századok*, 1974. 915–930. o. Illetve Szeremlei Samu: *Hódmezővásárhely története*. I–V. 1900–1913.
- 94 Vö. Hornyik János: *Kecskemét város története oklevéltárral*. I–IV: Kecskemét, 1860–1866.
- 95 Jakab Elek: *Kolozsvár története*. I–IV. köt. Budapest, 1870.
- 96 Vö. Szűcs István: Szabad királyi Debreczen város története. Három kötetben. A legrégebb kortól a mai időkig. Debreczen, 1871.
- 97 Természetesen a helytörténeti kutatásoknál megemlíthetők az olyan jelentős múzeumalapító „amatőrök” is, mint például Jósza András vagy Wosinszky Mór is. Előbbiről vö. Fazekas Árpád: Jósza András élete és munkássága. *Orvostörténeti Közlemények*, 48–49. 1969. 141–151. o.
- 98 Vö. Míru György (szerk.): *Schwarz Gyula*. Új Mandátum Kiadó, Budapest, 2000.
- 99 Vö. például Léderer: i. m. 79–80. o. Valamint újabban Schweitzer Gábor: „Szomorú a jövő, mert szomorú a jelen.” Angyal Dávid naplőfeljegyzései. *Századok*, 135. évf., 2001. 3. sz. 697–754. o.
- 100 Vö. Rottler Ferenc: Erdélyi László társadalomtörténeti „Új rendszere”. (Az Erdélyi–Tagányi-vi-

- ta). In: *Összehasonlító jogtörténet*. (Bolgár Elek-Emlékkönyv) Akadémiai Kiadó, Budapest, 1983. 235–250. o.
- 101 Róla vö. Csíki: i. m. (Társadalomábrázolások...) 28–29. o. Valamint Kerekes György: A magyar polgárság kialakulása és küzdelmei. *Magyar Társadalomtudományi Szemle*, 1912. Uő: *Kassa polgársága, ipara és kereskedelme a középkor végén. A lengyel-magyar kereskedelem fénykora*. Budapest, 1913.
- 102 Vö. pl. Márki Sándor: *Magyar középkor*. Kiadta az 'Élet' irodalmi és Nyomda Részv. Társ. Budapest, 1914.
Uő: *A legújabb kor története*. Kiadja az Atheneum Irodalmi és Nyomdai Részvénytársaság. Budapest é.n.
Vö. Léderer: i. m. 58–62. o.
- 103 Vö. Márki Sándor: *Dósa György*. Magyar Történelmi Életrajzok 59., Budapest, 1913.
- 104 Vö. például a „Turániak Ázsia történetében”, illetve az „Árpád vezér” című tanulmányait. In: *Magyar középkor* című i. m. 81–103., 104–122. o.
- 105 Marczalira vö. Szekfű Gyula: Marczali Henrik. In: *Évkönyv*. Kiadja az Izraelita Magyar Irodalmi Társulat. Budapest, 1943. 125–132. o.
Léderer Emma: Marczali Henrik helye a magyar polgári történetudományban. *Századok*, 1962 (96), 440–468. o.
Gunst Péter: Marczali Henrik történetírói pályakezdése. *Századok*, 1987. 903–922. o.
Uő: Egy történeti monográfia születése. *Századok*, 1990. 275–296. o.
Kövér György: XIX. századi történetírók és a történetudomány énképe. In: *A narratív identitás kérdései a társadalomtudományokban*. Szerkesztette: Rákai Orsolya, Z. Kovács Zoltán. Gondolat Kiadói Kör-Pompeji. Budapest–Szeged, 2003. 35–54. o.
- 106 Vö. Goldziher, Ignace memorial vol. I.P. Ed. by Samuel Löwinger, Joseph Somogyi. Globos Nyomda. Budapest, 1948. volume 2.P. Ed. by Samuel Löwinger, Joseph Somogyi. Mass. Jerusalem, 1958.
Goldziher Ignác: *Az iszlám kultúrája. Művelődéstörténeti tanulmányok*. I-II. Vál., szerk., ford.: Simon Róbert. Gondolat Kiadó, Budapest, 1981.
- 107 A polgári radikálisokhoz vö. Fukász György: A magyarországi polgári radikalizmus történetéhez. 1900–1918. (Jászi Oszkár ideológiájának bírálata.) Budapest, 1960.
A Huszadik Század Körének történetfelfogása. (Válogatta, sajtó alá rendezte és a bevezető tanulmányt írta Pók Attila.) Gondolat, 1982.
Litván György: *Jászi Oszkár*. Osiris Kiadó, Budapest, 2003.
Újabb Gyurgyák János: *Ezzé lett magyar ha-*
- zátok*. (A magyar nemzeteszmé és nacionalizmus története.) Osiris, Budapest, 2007, passim. Valamint az ott megjelölt irodalom.
Jászi és Durkheim kapcsolatáról legújabban vö. Frank D. Dániel: Durkheim Magyarországon. *Világosság*, XLIX. évf., 2008/5. 67–80. o.
- 108 A Vasárnap Társaságról vö. a korábbiak. Hozzá lehet tenni, hogy itt indulnak a későbbi magyar társadalomtudományos gondolkodás olyan kiemelkedő (azonban akkor már emigrációban élő) képviselői, mint Mannheim Károly, Polányi Mihály, illetve megemlíteném még Zalai Béla nevét is. Róluk l. Felkai Gábor: *Mannheim Károly*. Új Mandátum Kiadó, Budapest, 1999.
Molnár Attila Károly: *Polányi Mihály*. Új Mandátum Kiadó, Budapest, 2002.
Zalai Béla: *A rendszerek általános elmélete*. (Összegyűjtött írások). A kötetet szerkesztette, jegyzetekkel ellátta és a német nyelven írt tanulmányokat fordította Berényi Gábor. Gondolat Könyvkiadó, Budapest, 1984.
- 109 Vö. Jászi Oszkár: *A nemzeti államok kialakulása és a nemzetiségi kérdés*. Grill Károly, Budapest, 1912. (Új, rövidített kiadása, Gondolat, Budapest, 1986.)
Valamint például – a fentiekén kívül – Gyurgyák János – Kövér Szilárd (szerk.): *A kommunizmus kilátástalansága és a szocializmus reformációja. Válogatás Jászi Oszkár politikaelméleti írásaiból*. Héttorony, Budapest, 1989.
- 110 A hivatalos történetíráson többé-kevésbé kívül álló irányzatok közül még kettőt említenék itt meg. Az egyik az egyes elemeiben már szintén felidézett turanista felfogás volt, amely viszonylag egységes, kompakt (pl. önálló folyóirattal és szervezettel – vö. Turán, Turáni Társaság – rendelkező) irányzattá a huszadik század első évtizedeiben szerveződött. Az irányzat előzményei természetesen egészen Horvát Istvánig (sőt tovább) nyúlnak vissza, de igen fontos előzménynek tekinthető akár az ugor-török háborúban részt vett Vámbéry Ármin vagy a jogtörténész Bartal György, a már érintett Márki Sándor és mások. A turanisták (részben a szociáldarwinizmushoz is kapcsolható) felfogása szerint a történelmet – a természethez hasonlóan – a fajoknak a létfenntartásért folytatott küzdelme határozza meg, amelyben a magyarság fennmaradása úgy biztosítható, hogy a pángermán és a pánszláv fenyegetéssel szemben ősi gyökerei, tehát Kelet és a Turán vidékei felé fordulva keres magának nagyszámú s nagy hatalommal rendelkező, vérségi, leszármazási alapon igazolható szövetségest. Ebben a (akár Kőrösi Csoma Sándorig egészen Kináig és Japánig is eljutottak s a magyar és japán (később persze a sumér) nyelv hasonlóságát igyekeztek kimutatni. Hozzá kell tenni, hogy e nézetek és intézmények felbuklásában alapvető

szerepet játszottak a földrajztudósok, például a részben már említett Cholnoky Jenő, Lóczy Lajos, illetve Teleki Pál, s intézményes formájukat a két világháború között Paikert Dezső vezetésével és pl. Sebestyén Gyula közreműködésével teljesítették ki. A földrajzosok nagy expedíciókat indítottak a török, belső ázsiai, mongol, tibeti, kínai hegyvidékekre, s utazásaik pozitív hozadéka természetesen e népek és területek alaposabb megismerése valamint a magyar kultúra és művelődés keleti elemeinek hangsúlyozása/behatóbb tárgyalása volt.

Az iskola egyik alapvető tézise a magyarság török jellegének hangsúlyozása és bizonyítása volt, amely szerint a honfoglalás műve is a török fajú, harcos és harcias erényeket felvontultató nemességhez köthető, míg a jobbágság az alávett és földművelő idegen, főként szláv szolganepekből verődött össze. (Ebből vezette le az irodalomtörténetben Beöthy Zsolt a „volgai lovas” metaforáját. Vö. minderről a korábbiak.) E történeti interpretáció meghosszabbítása azután az a tézis volt (ami viszont, mint láthattuk, Takács Sándornál is felbukkan), hogy a török hódítás egyáltalán nem volt olyan pusztító és ártalmas a magyarságra nézve. Sőt a rokoni, török–magyar együttélés számos pozitív öröksége mutatható ki például a kultúra, a civilizáció (építészet, kert-, virág- és fürdőkultúra) területén, s a magyarság fő ellenségei inkább Nyugaton találhatók ez ideológia szerint, akik közül leginkább a Habsburgok voltak főként ártalmasak. (Így azután Szent István sem annyira pozitív számukra, inkább Koppány, de mindenképp Attila vagy Árpád. Vö. Csánki említett tanulmánya. *Századok*, 1911.)

A hivatalos történetíráson kívül jelenik meg a történelmi materializmus ideológiája is, amelynek leginkább ismert képviselője, a neves teoretikus Szabó Ervin. Szabó Marxék számos művét lefordította magyarra, s teóriájukat az 1848/49-es magyar forradalom és szabadságharc újszerű megközelítésében kamatoztatta. Szerinte ugyanis ez egyfajta osztályharc, a főnemesség és a köznemesség egymással szemben több évszázadon keresztül folytatott elkeseredett küzdelmének a záró akta volt, amelyben végül utóbbiak győzedelmeskedtek. A köznemesség így nem általános, nemzeti érdekekért küzdött, hanem osztályszempontok, osztályérdekei mozgatták, s amennyiben ezen a polgári haladás irányába túlhaladt, azt csak Petőfiék parasztlázadással való fenyegetése kényszerítette ki; ráadásul ezt a nemesség az első adandó (számára kedvező) alkalommal vissza is vonta. (A baloldali történetírás megemlíthető képviselője ekkor még például Pogány József és mondjuk Bolgár Elek is, bár utóbbi később, Moszkvában és persze legfőképpen 1945 után teljesíti ki tevékenységét.)

Vö. a fentiekhez Bartal György: *Commnetarium ad historiam status jurisque publici Hungariae*. Libr. XV: Tom. 1. Wigand. Pozsony, 1847.

Valamint Szabó Ervin történeti írásai. Válogatta, sajtó alá rendezte és a bevezető tanulmányt írta Litván György. Gondolat Kiadó, Budapest, 1979. Kemény Gábor: *Szabó Ervin és a magyar társadalomszemlélet*. Magvető, Budapest, 1977.

Legújabbban: Gyurgyák János: *Ezzé lett magyar hazátok*. (A magyar nemzetisme és nacionalizmus története.) Osiris, Budapest, 2007. Ugyanott bőséges irodalom is Szabóhoz.

Valamint Márkus László: *A szociáldemokrata történelemfelfogás fejlődéséhez*. Budapest, 1963.

Bolgár Elek: *Entwicklung und Literatur der Soziologie in Ungarn*. Monatschrift für Soziologie 5. 1909. 324–334.

A turanizmusozó vö. Gyurgyák: i. m. passim, valamint pl. Németh Gyula: *A magyar turanizmus*. *Magyar Szemle*, XI. kötet, 1931. 132–139. o.

Ablonczy Balázs: *Keleti vonások gondolkodásunkban a két háború között*. In: *Magyar külpolitikai gondolkodás a 20. században*. Szerkesztette Pritz Pál. (Sipos Balázs és Zeidler Miklós közreműködésével.) Magyar Történelmi Társulat, Budapest, 2006. 87–106. o.

111 Vö. mindezekre a korábbi fejezetek.

112 Mindebből azután kiderül, hogy az itteni előadás jelentős mértékben eltér a dualizmuskori történetírás korábbi értékeléseitől. Úgy gondolom, aligha tartható ma már például Thienemann Tivadar (és az alakuló Minerva) értelmezése, aki szerint a dualizmus időszakát az öncélú forrásfeltárás, a merő faktológia jellemezte. De – az újabb historiográfiai kutatások fényében különösen – nemigen igazolható R. Várkonyi Ágnes (leginkább monumentális monográfiájában kifejtett) értelmezése sem, aki szerint előremutatót a dualizmuskori történetírásban főként a például Horváth Mihály által képviselt pozitívizmus (illetve az itt felbukkanó társadalomtörténeti szempont) jelentett, s később a nemesi-romantikus érték kategóriákat megtestesítő (főként Horvát Istvánra építő) historizmus került előtérbe.

Hasonlóan kérdéses a szintén említett Pók Attila által szerkesztett kötetben kifejtett (s Litván György által is osztott) – s mindenképp az 1970-es/80-as években előtérbe kerülő – nézet, miszerint európai és haladót a dualizmus időszakában (történettudományi szempontból) Jászi és a polgári radikálisok és részben Szabó Ervin jelentettek volna a maguk szociológiai, Comte-ra, Herbert Spencer-re, Marxra építő törekvéseikkel. Velük szemben több vonatkozásban inkább a Gunst Péter összefoglalójában kifejtett (Várdy Béla interpretációjával érintkező) nézetekkel lehet egyetérteni, aki szerint ez az időszak Magyarországon a „tudományos” történetírás kialakulásának pe-

riódusa, s ezt a tudományosságot (alkalmanként európai nívón) mindenekelőtt Marczali Henrik, Fraknói Vilmos, Károlyi Árpád, Angyal Dávid, Tagányi Károly stb. képviselték. Ehhez képest a Jásziék és a Szabó Ervin által megtestesített polgári radikalizmus (illetve történelmi materializmus) marginális jelenség és sok vonatkozásban merő dilettantizmus (vagy politikai propaganda) maradt. (Természetesen mindezzel nem politikai nézeteiket minősíti Gunst, és jómagam sem, hanem a történettudománnyal összefüggő elképzeléseiket.) Ami Gunst nézeteiben alapvetően kifogásolható az ennek a korszaknak a „tudományos” történetírásról való minősítése, helyesebben a „tudományos” fogalmának definiálatlansága, illetve nem következetes használata. Ezért jelen szövegben e helyett (a kurrens historiográfiai irodalomnak megfelelően) a „professzionális” történetírás elnevezést használom, amelynek például a pozitívizmussal szembeni paradigmatiság különbsége az egyéb fejezetekből teljesen nyilvánvaló. Hozzátenném még, hogy – az itt előadottakból – az is egyértelmű, miszerint nem lehet a du-

alizmuskori történetírást a nemzeti romantikus iskolával, Thaly Kálmánékkal azonosítani, mint azt Szekfű Gyulának gyakran tették, bár Szekfű jelentős mértékben korrigál a többször említett s még említendő, „A politikai történetírás” című 1931-es tanulmányában. Vö. mindezekhez az 1. számú lábjegyzetben megjelölt munkák, illetve például Pók Attila véleményéhez a 107. lábjegyzetben megjelölt mű. Szekfű historiográfiai nézeteihez s így a dualizmuskori történetírásról alkotott felfogásához vö. Erős 2011 (Szekfű historiográfiai koncepciója. In: *A negyedik nemzedék és ami utána következik. Szekfű Gyula és a magyar történetírás a 20. század első felében*. Szerk. Ujváry Gábor, a szerkesztő munkatársa Nagy József Zsigmond. Ráció Kiadó, Budapest, 2011. 101–111. o.) Gunst művére vonatkozó kritikám vö. Erős 1996. (Gunst Péter: A magyar történetírás története. *BUKSZ*, 1996/3. 334–336. o.) Pók Attilához hasonló felfogást képvisel *A szociológia első magyar műhelye I–II*. (A Huszadik Század köre.) Szerkesztette Litván György, Szűcs László. Gondolat Könyvkiadó, Budapest, 1973.

Bibó István és Daniel Cohn-Bendit társadalomképének összehasonlítása

---

(Bevezetés) Az, hogy dolgozatunk Cohn-Bendit gondolataival veti össze Bibó munkásságát, bár a két szerző látszólag távol áll egymástól, nem véletlen. Cohn-Bendit társadalomképe, az 1968-as diáklázadás során és az azt követően megfogalmazott elképzelései egyértelműen anarchista elgondolások, szerzőjüket a szakirodalom is az anarchizmus irányzatához sorolja. Bibó István munkássága, a Bibó által felvázolt társadalomkép pedig egyértelmű rokonságot mutat az anarchista ideológiával. Bibó elképzelését, ahogy azt majd később tárgyaljuk, több szerző is a szocializmus és a liberalizmus összeegyeztetésének kísérleteként értelmezi. Ez azonban egyes szerzők szerint az anarchista gondolkodásnak is sajátja, Rudolf Rocker szerint például a modern anarchizmus „annak a két nagy áramlatnak az egyesülése, amely a francia forradalom alatt és után az európai szellemi életre oly jellemzően fogalmazódott meg: a szocializmusé és a liberalizmusé”.¹ Bibó ugyanakkor sokszor maga is hivatkozik az anarchizmusra amennyiben „anarchia”-ról, uralomnélküliségről ír. Így *Az európai társadalomfejlődés értelme* című művében az ideális társadalomról írva „bizonyos an-archia irányába való kicsengés”-ről² tesz említést. Ugyanitt az áll, társadalmi elképzelése egy lehetséges „an-archikus, vagyis uralom nélküli társadalomszervezés”.³ Bibó István társadalomképét a magyar szakirodalom is hasonlóan értelmezi, így anarchista gondolkodókkal való összevetésben vizsgálja Bozóki András és Sükösd Miklós is.⁴

Dolgozatunk hipotézise, hogy a két szerző társadalmi elképzelései, mind a fennálló társadalmi rendszereket bíráló, mind a társadalmi berendezkedés jövőbeli megszervezésére vonatkozó elképzelései, nem veszítették el érvényességüket, és alapul, kiindulási pontul szolgálhatnak a jelenkor társadalmi vitáihoz. Feltételezzük továbbá, hogy a két szerző társadalmi elképzelései sok tekintetben azonosak, és társadalmi elgondolásaik nem állnak messze egymástól.

A téma feldolgozásánál alkalmazott módszerem a szövegek összehasonlító elemzése. Mind Bibó mind Daniel Cohn-Bendit társadalomképével, a társadalmi berendezkedéssel összefüggő elképzeléseivel kapcsolatos írásait elemzem és értelmezem, felhasználva a kérdésről szóló szakirodalmat. A dolgozat megírásához áttekinttem mindkét szerző munkásságát. Cohn-Bendit társadalomképét 1968-as működése és ahhoz kapcsolódó gondolatai alapján vizsgáljuk. Ehhez képest később politikai és társadalmi működése során sok tekintetben megváltoztatta álláspontját, mint ahogy azt későbbi munkái is mutatják.⁵

(*Bibó István élete és munkássága*) Bibó István 1911. augusztus 7-én született református családban. Középkolai tanulmányait Budán, a Mátyás Gimnáziumban folytatja. Egyetemi évei alatt, a szegedi Ferenc József Tudományegyetemen, főleg nemzetközi joggal, jogbölcsélettel, alkotmány- és politikaelmélettel, közigazgatással foglalkozik. Már ebben az időszakban több írása megjelenik, ezekben elsősorban jogfilozófiai kérdésekkel, a jog és a kényszer összefüggéseivel foglalkozik. Később tanulmányait Genfben és Bécsben folytatja. Életében meghatározó jelentőségű az 1945 és 48 közötti időszak. Ebben az időszakban művei cenzúra nélkül jelenhetnek meg, fejfáján is a következő fel-

irat olvasható: „élt 1945-től 1948-ig”.⁶ Olyan nagyhatású művei jelennek meg ez alatt az időszak alatt, mint az 1946-os *A kelet-európai kisállamok nyomorúsága* című, a kelet-európai fejlődéssel foglalkozó munkája vagy *A Zsidókérdés Magyarországon 1944 után, A magyar közigazgatásról, A magyar társadalomfejlődés és az 1945. évi változás értelme*, vagy az *Eltorzult magyar alkat, zsákutcás magyar történelem*.

1951 és 57 között az Egyetemi Könyvtárban dolgozik könyvtárosként. Fontos résztvevője az 1956-os forradalomnak, a Nagy Imre-kormány államminisztere és a forradalom bukásakor egyedülként várja be a szovjet csapatok megérkezését az Országházban. A forradalomban való részvétele miatt 1958-ban életfogytiglani börtönre ítélik, ahonnan az 1963-as amnesztiarendeleettel szabadul. Ezután a Központi Statisztikai Hivatalban dolgozik. Ez alatt az idő alatt is folyamatosan ír, foglalkozik olyan nemzetközi konfliktusokkal, mint az arab–izraeli, vagy a ciprusi-kérdés, és kidolgozza a nemzetközi területrendezés elvi alapjait. 1976-ban megírja a *Nemzetközi államközösség bénultsága és annak orvosságai* című művét, utolsó éveiben pedig magnóra mondja *Az európai társadalomfejlődés értelme* című munkáját. 1979. május 10-én hal meg.

Az életművében megfogalmazott morális értékekhez egész élete során hű marad. Szilárd erkölcsi tartását az 1956-os forradalmi szerepvállalásán túl több tette is jól mutatja. Elvi okokból utasítja vissza a nemzetközi jogi tanszék vezetését Budapesten, mert a tanszék vezetőjét zsidó származása miatt erőszakosan távolították el onnan. Később, az 56-ot követő bebörtönzéséből való szabadulása után a hatalom följánlja neki, hogy visszatérhet a kor tudományos életébe, Bibó azonban ezt, szűköss anyagi helyzete ellenére, nem fogadja el, mert társadalomtudósként úgy érzi, nem működhet együtt az elnyomó hatalommal.

(Daniel Cohn-Bendit élete és munkássága) Daniel Marc Cohn-Bendit 1945-ben született a franciaországi Montauban-ban. 1958-ban a család Németországba költözött, ahonnan korábban a nácizmus elől elmenekültek. Cohn-Bendit gimnáziumi tanulmányait még a heppenheimi Odenwaldschule-ban végzi, egyetemi tanulmányait azonban már a franciaországi Nanterrei Egyetemen folytatja. Több anarchista szervezetnek is tagja. Diákévei alatt részt vett az egyetemi rendszabályok elleni harcban. Aktív szereplője az 1968-as eseményeknek is. Diáktársaival 1968. március 22-én egyetemi területet foglaltak el, erre az eseményre utal az általa létrehozott Március 22-e mozgalom neve is. Később részt vesz a Sorbonne épületének az elfoglalásában, ezután azonban Berlinbe utazik, és a francia hatóságok nem engedik vissza az országba. A 68-as eseményekről írja meg az *Elavult kommunizmus: a baloldali alternatíva* című művét bátyjával Gabriel Cohn-Bendittel, melyben a 68-as eseményeket elemzi, illetve a társadalom szervezésével kapcsolatos elképzeléseit fejti ki.

1968 után egy magánóvodában nevelő, majd könyvesbolti eladóként dolgozik. 1984-től a német Zöld Párt tagja, 1989-től Frankfurt alpolgármestere. 1994 óta folyamatosan az Európai Parlament tagja, váltakozva a francia, illetve a német zöld párt színeiben.

(Szellemi előzmények – Az anarchizmus) Mielőtt a két szerzőt, és elgondolásaikat vizsgálni kezdenénk és megkísérelnénk az egymással való összevetésüket, felvázoljuk azt az eszmei háttérrel, amelyből kinőhettek ezek a gondolatok. Azokat a szellemi hatásokat térképezzük fel, melyek előzményként szolgálnak a két szerző vizsgált elgondolásaihoz. Az eszmei háttér áttekintése lehetővé teszi a két szerző gondolkodásmódjának alaposabb megértését. Az anarchizmus alapvető célkitűzései, főbb gondolatai, valamint

történelmi gyökerei megvilágítják azt a szellemi irányzatot, ami meghatározta Daniel Cohn-Bendit gondolkodását, és jelentős hatással volt Bibó István szellemiségére is.

Az anarchizmuson belül három nagyobb szellemi irányzatot különböztethetünk meg, ezek a *kollektivista*, az *individualista* és a *vallásos anarchizmus*.⁷

A kollektivista anarchizmus, amely igen közel áll a szocializmushoz, az uralommal és a kizsákmányolással szemben határozza meg magát. Célja nem csak az állam, de a magántulajdon eltörlése is. Képviselőik közé tartozik Bakunyin, Kropotkin vagy Proudhon. Az individualista anarchizmus az egyéni szabadságra koncentrál, az egyént kívánja minden kötöttség alól felszabadítani. Ez az irányzat főleg az Egyesült Államokban terjedt el. Az irányzathoz tartoznak az anarcho-kapitalizmus képviselői is, akik a közösségi szolgáltatások biztosítását kizárólag piaci szereplőkön keresztül képzelik el.

A vallásos anarchizmus képviselői az erőszak-nélküliséget, a vallások által közvetített, emberek közötti lelki egyenlőséget tekintik alapnak, és ezen az alapon akarják felszabadítani az embert az uralmi viszonyok alól. Ehhez az irányzathoz, különböző vallási irányzatokból kiinduló, azokból építkező gondolkodók tartoznak. Tolsztoj az öskereszténységből indult ki, a magyar Schmitt Jenő Henrik pedig a gnosztikus kereszténységre alapozta gondolatosságát. De a vallásos anarchizmus nem csak a keresztény tanokra épülve alakult ki. Ehhez az irányzathoz sorolhatjuk Martin Bubernek a judaizmusra alapuló gondolatait. Ezenkívül Gandhi társadalmi programjában is találhatóak hinduizmusból következő elemek.

Minden anarchista irányzat legfontosabb gondolata a különböző formákban jelenlévő uralom eltörlése a társadalomban. Az anarchizmus a társadalom működését az uralom helyett az egyéni felelősségtudatra akarja építeni. Összefoglalva: anarchizmuson „azon társadalmi rendet kell értenünk, mely minden külső hatalom és erőszak nélkül, tisztán az emberek szabad, testvéri együttélésén alapul. Az erőszakon épülő uralmi rendszer helyett, mely a tulajdon, a jog és állam kényszerintézményeiben nyer kifejezést, az anarchikus társadalom formái az ember természetében rejlő szolidaritás és az ebből folyó szabadság, egyenlőség és önkéntes összeműködés által jönnek létre.”⁸

Az anarchizmus számára tehát semmilyen hatalom nem lehet legitim, morálisan megalapozott. Az anarchisták magát a hatalmat vetik el, és egy spontán rendet kívánnak a hatalom hiánya következtében fellépő úr helyébe állítani. Az anarchista szerzők részletesen is foglalkoznak azokkal a területekkel, ahol uralmi, autoriter struktúrák meglétét azonosítják. Ilyen uralmi helyzetnek nevezik, amikor a termelőket kizárják a termelés alakításából, de azt a társadalmi állapotot is, amikor az emberek széles tömegei úgy gondolják, hogy vezetésre van szükségük. Az uralom elvetésének alapján a legtöbb szerző elítéli a kötelező jellegű katonaságot, és helyette önkéntes, népi milíciákkal kívánja biztosítani a közösségek alapvető védelmi szükségleteit. Elvetendő uralmi helyzetnek értékeli a gyerekek nevelését, 'nevelés' alatt a gyerekek adott hierarchiához szoktatását értve. Az anarchista gondolkodók ugyanakkor nem tagadják a társadalmi intézmények szükségességét, de azokat nem hatalmi tényezőkként, hanem a koordinációt, szerveződést segítő, önkéntes szervezetekként képzelik el. Az anarchisták által kiemelt alapvető társadalmi értékek az önkéntesség, az egyenlőség és a kooperáció. Mindezekből következően az anarchizmus emberképe alapvetően optimista, az anarchisták az embert eredendően jónak gondolják. Az anarchisztikus gondolkodók a társadalmi rendszer megváltoztatását forradalmi úton képzelik el. Ez a forradalom azonban nem feltétlenül jelent erőszakos változtatást. A különböző szerzők elgon-

dolásai jelentősen eltérnek egymástól azzal kapcsolatban, hogy milyen eszközökkel kell végrehajtani a forradalmat, illetve, hogy miképpen fog a változás végbemenni. A forradalmat erőszakos úton kívánókkal szemben mások egyéni forradalomról, fokozatos reformokon keresztül végbemenő forradalomról, vagy természetes változásról beszélnek. A forradalom fogalma Bibónál és Cohn-Benditnél is alapvető fontosságú. A francia diákmozgalom vezetője természetesen erőszakos eszközökkel kívánja véghezvinni a társadalmi reformot (sőt ezt az elképzelését a gyakorlatban is megpróbálja megvalósítani). Ezzel szemben Bibó rendkívül fontosnak tartja, hogy a forradalom vér és erőszak nélkül menjen végbe. Elképzelése szerint az erőszak nem szükséges velejárója a radikális társadalmi változásnak, és a változással szembenálló erők nem védik mindenáron a kiváltságait. (Fontos megjegyeznünk a félreértések elkerülése végett, hogy Bibó és Cohn-Bendit mást ért forradalom alatt, ahogy arra majd a későbbiekben részletesen kitérünk.)

Az anarchista társadalom alulról fölfelé építkezik, szövetkezetek, föderalizációk formájában. A kiépülő új struktúrák azonban „nem annyira vertikumok, mint inkább kisebb és nagyobb horizontok”.⁹ Az ilyen társadalomban alapvető a kölcsönösség, a mutualizmus elve, az emberek saját érdekükből, önként és kölcsönösen járulnak hozzá a közös társadalmi feladatokhoz. Ez a kölcsönösség Bibó gondolataiban is rendkívüli fontossággal bír, és az általa elképzelt társadalom egyik alapvető rendezőelve lesz (kölcsönös szolgáltatások társadalma).

(1968 és az anarchizmus) Az 1968 előtti időkben sokak számára úgy tűnt, az anarchizmus ideológiája háttérbe szorult.¹⁰ Az 1968-as események azonban megmutatták, hogy ez az állítás korántsem fedi a valóságot. A korabeli diákmozgalmak anarchista szemlélete meghatározó volt, és nagymértékben hozzájárult az anarchista ideológiák megújulásához. Az anarchisták új nemzedéke több szempontból is eltért a korábbi generációk szemléletétől: „az új anarchistákat ideológiai rugalmasság jellemezte, nyitottak voltak egyéb politikai ideológiák felé, és kifelé képesek voltak széles körben, számtalan területen együttműködni”.¹¹ A világ számos országában alakultak anarchista csoportok. Ennek a megújult anarchizmusnak a képviselője volt Cohn-Bendit is. A megújult anarchizmusnak megváltozott a társadalmi bázisa¹², a korábban főleg szegényebb rétegek által osztott ideológiát egyre inkább középosztálybeli fiatalok képviselték. Az anarchizmus irányzatai közül pedig a kollektivistá-forradalmi anarchizmus került előtérbe.¹³

(Bibó István gondolkodásának közvetlen szellemi előzményei a magyar gondolkodásban) Bibó István gondolkodására hatással lévő magyar gondolkodók közül érdemes megemlíteni Szabó Ervint, akinek sikertelen szindikalista mozgalma és az anarchista, uralom nélküli társadalomról való elképzelései befolyással voltak Bibó társadalomképére, gondolkodására.¹⁴

A magyar szellemtörténeti előzmények közül kiemelkedő fontosságú Jászi Oszkár elméleti munkássága is. Jászi társadalmi elképzeléseit nevezhetjük *liberális szocializmus*-nak.¹⁵ Jászi szintén eszmei kapcsolatba hozható az anarchizmussal. Három területen érintkezik vele. Egyfelől általános szellemiségében és erkölcsi irányultságát tekintve mutat egyező vonásokat. Másrészt hasonlóan határozza meg társadalmi céljainak a végső megvalósulását, és az anarchista gondolkodókhoz hasonlóan ő is egy uralommentes társadalom elérését tűzi ki végcélul. A fentiekén kívül pedig elgondolásainak a belső felépítése is az anarchizmussal szorosan összefüggő.¹⁶ A Jászi által felvázolt vízióban

azonban, ellentétben az anarchista társadalom-elképzelésekkel, fontos szerepet kaptak az állam által kialakított önkormányzati körök. Jászi nem a hatalom eltüntetését, hanem annak a megosztását, kiegyenlítését tekintette fontos célnak.¹⁷ Jászi szavaival „Ezt a dilemmát az állami despotizmus és a kisebbségi forradalmak között csak úgy lehet megoldani ha a liberális szocializmus és a liberális anarchizmus közös állameszménye felé haladunk: a minél nagyobb decentralizálás, a minél több autonómia, a minél kiterjedtebb spontán szövetkezés felé minden olyan téren hol az üzemek természet-technikai előfeltételeinek monopolisztikus jellege nem kényszeríti az államot azokat saját kezébe venni. [...] A liberális szocializmus nemcsak kacérkodik a demokráciával, de azt végző konzekvenciáig: minden életképes csoport önrendelkezési és önkormányzati jogáig kiépíteni és megvalósítani akarja.”¹⁸ Jászi és Bibó társadalomképében számos ponton hasonló gondolatokat találhatunk. Mindketten hasonló célokat tűztek ki a társadalmi fejlődéssel kapcsolatban, és valamilyen formában mindketten a liberalizmus és a szocializmus gondolatainak az összekapcsolásával foglalkoznak.

(Az európai társadalmi fejlődés váza Bibónál) Bibó sokat foglalkozik az európai társadalom fejlődési ívének a megrajzolásával. Ahhoz, hogy társadalomképét megérthessük, először megvizsgáljuk, hogyan látja Bibó az európai fejlődést. Bibó *Az európai társadalomfejlődés értelme* című esszéjében számba veszi a görög-római civilizáció alapjain kialakuló európai civilizáció létrejöttében közrejátszó alkotóelemeket. Ennek a fejlődésnek az alapja és a Bibó által „civilizációs kísérlet”-nek nevezett folyamatnak a kezdete az ókori görög világban megfigyelhető társadalomszervezési gyakorlat. A görög poliszokban jelent meg az a gondolat, hogy az alkotmányosság, a jog uralma, még a közösség vezetői felett is érvényes. A keleti despotákkal ellentétben az uralkodó réteg nem teljhatalmú, maga is engedelmséggel tartozik a közösség törvényeinek. A görögök felismerik, hogy a törvényeknek való alávetettség kedvezőbb, mint az egyes személyek által gyakorolt uralom. Bibó ezt a fajta társadalomszervezést látja megvalósulni a Római Birodalomban is egészen a III. századig, amikor „a Római Birodalom... megadta magát... az ázsiai despotizmusnak”.¹⁹

Bibó szerint a keleti-típusú társadalomszervezés átvétele inkább a birodalom keleti részére érvényes, míg a birodalom nyugati fele anarchiába süllyedt. A nyugati rész anarchiájából azonban kialakult az európai-kísérlet, amely a görög-rómaira építve, azt folytatva alakította ki saját társadalomszervezési elveit. Miközben a birodalom két fele eltérő irányba fejlődött, a kereszténység képes volt beépíteni saját társadalomszervezési elveit, így alakítva az európai-kísérletet.

A Római Birodalom helyén kialakuló kisebb-nagyobb államalakulatok vezetőinek, akik nagyrészt törzsi keretek közül jöttek, rendkívül bonyolult feladat volt az újonnan kialakuló komplex államoknak az irányítása. Az ilyen államalakulatok uralkodóinak, vezetőinek szüksége volt egy olyan rétegre, amelyre az állam szervezésénél támaszkodni tudott. Ez a réteg a papság volt, aminek a társadalomszervezéssel kapcsolatos elvei nagy hatással voltak a korabeli fejlődésre. A papság eszmeisége közvetve vagy közvetlenül, Szent Ágoston eszmeiségén alapult. Bibó szerint Ágoston munkássága, a rómaiak és a kereszténység kétfajta hagyományát egyesíti. Igaz, hogy Ágoston *Isten országa* című művében a földi világ másodrendűségét, hiábavalóságát fogalmazza meg Isten országával szemben, ugyanakkor ezzel az elgondolással egyszerre lehetővé teszi azt is, hogy összehasonlítsuk a földi világot az égivel, s értékelési alapot hoz létre erre a világra vonatkozóan. Ágoston útmutatást ad azzal kapcsolatban is, hogyan kell

viselkednie egy 'jó' királynak. Ezáltal megteremt azokat a kategóriákat, amik mentén értelmezhetjük a 'rossz uralkodó' fogalmát. Ilyen fogalom a keleti despotizmusokban elképzelhetetlen lenne.

Bibó megfogalmazza az általa elképzelt személyes Krisztus-képet, a korban működő több szerzőhöz hasonlóan. Krisztussal kapcsolatban a szelídség hatalmát vallott elképzelésével. Krisztust történelmi személyként értelmezi, aki „Nem vitás, hogy... egy kis, aszketikus, közeli világvégét hirdető zsidó szektának a köréből nőtt ki”.²⁰ Krisztus személyiségével kapcsolatban alapvetőnek tartja azokat a lefegyverző gesztusait, „amelyek előtt az értelmetlen agresszió rájön saját értelmetlenségére”.²¹

Bibó szerint a középkori keresztény hűbériségben a clunyi reform idején, a keresztény papság társadalomszervező kísérlete csúcsosodott ki. A keresztény társadalomszervezés értelmében a papság, a társadalom különböző csoportjaira vonatkozóan, kialakított bizonyos ideálképeket. Létrehozták a 'jó' lovag, földesúr vagy jobbágy eszméjét. Bibó szerint a társadalom szervezése tulajdonképpen valamiféle kölcsönösségre alapult. Igaz ugyan, hogy a társadalmi javak elosztása közel sem volt igazságos, és az egyes társadalmi csoportok nagyon egyenlőtlenül részesültek a jogokból és a kötelezettségekből is, ugyanakkor a társadalom megszervezésében mégiscsak a kölcsönösség elve jelent meg. Ezen felül a keresztény világkép bizonyos értelemben egyenlőnek ismerte el az embereket, hiszen az, hogy valaki a mennyországba vagy a pokolba került, nem függött társadalmi státuszától, egy földesúr ugyanúgy elkárhozhatott vagy üdvözülhetett, ahogy bármelyik jobbágya.

Ez a rendszer, bár alapvetően a különféle kiváltságok és szabadságjogok határozták meg, mai alkotmányfogalmaink alapján nem értelmezhető, hiszen nem ugyanazokat a kategóriákat biztosította az egyes embereknek. Bibó szerint ugyanakkor a középkori hűbériség rendszerében „Európa a legváltozatosabb formák között, de igenis az alkotmányos szabadságoknak egy bonyolult rendszerében élt”.²² Ennek a rendszernek a meghatározó gondolataiból fejlődtek ki a középkori forradalmak, olyan rendszer alakult ki, amelyik lehetővé tette bármely társadalmi funkciót betöltő személy erkölcsi alapú kritikáját. Ennek a gondolkodásnak a szellemében lehetett a funkcióját nem helyesen betöltő uralkodót, földesurat számon kérni. Ennek a fejlődésnek volt természetes folytatása a holland, az angol és a svájci forradalom. Ezek a forradalmak „elsősorban a királyi hatalmat tolták félre vagy tették szimbolikussá, az arisztokrácia számára pedig túlélési lehetőséget biztosítottak olyan társadalomban, ahol a súlypont mind erősebben a városi polgárságra került”.²³ Ezekhez a forradalmakhoz viszonyítva Bibó szerint Franciaország lemaradásban volt a XVIII. század végén, a nagy francia forradalom kitörésekor. A francia forradalom Bibó szerint „úgy is fölfogható, mint Nyugat-Európa leggazdagabb, de a királyi abszolutizmus szorításában sok tekintetben sorvadozó országának monumentális kísérlete arra, hogy az észak-európai és tengerentúli protestáns hatalmak fejlődése mellé a szabadságjogok tekintetében felsorakozzék. A kontinentális Európa legtöbb országában ugyanis a középkori alkotmányosság nagy kísérletei végül is elakadtak”.²⁴ Bibónál a francia forradalom megítélése ellentmondásos, úgy gondolja, hogy az egyszerre Európa legsikeresebb és legsikertelenebb forradalma. A forradalom sikeressége a társadalom radikális átszervezéséből fakad, melyet Bibó szerint egyetlen forradalom sem hajtott végre a franciáéhoz hasonló mértékben. Az óriási sikertelenség viszont Bibó értelmezésében az, hogy a francia forradalom alapjául szolgált az európai társadalmakban kialakuló nagymértékű félelemnek. Bibó szerint a francia forrada-

lom eseményeinek a hatása megmutatkozik a későbbi századok konfliktusaiban, sőt véleménye szerint ebből a félelemből még mindig nem voltak képesek kigyógyulni az európai társadalmak, és a forradalmi események sokkja még a huszadik század háborúira is kihatással van. A francia forradalom nagy erénye tehát, hogy a társadalmat átalakító szerepét betölti, nagy hibája viszont, hogy a forradalmi erőszak nem áll meg itt. A forradalmat nem tartotta kézben a polgárság, az irányítás kicsúszott a kezükből és egy ideológiailag elhivatott, a társadalmat nagyobb mértékben megváltoztatni kívánó értelmiség kezébe került. Ez az értelmiség a kezébe került lehetőséget saját ideológiai céljainak a megvalósítására használta fel, és állandósította az erőszakot. A céljait azonban a társadalom nagy része nem támogatta, ezért volt szükség az erőszak fenntartására, és a forradalom végül a jakobinus diktatúrába torkollott. A jakobinus diktatúra által a társadalmi akarat ellenében kitűzött cél az egyház „lelkeken való uralmának”²⁵ megszüntetése volt. Ez volt az a kérdés, ami miatt a királyság véglegesen szembefordult a forradalommal. Ez Bibó szerint elkerülhető lett volna, ha a forradalom a polgárság irányítása alatt marad.

Bibó elképzelése alapján tehát a feudális hűbériség rendszeréből logikusan következik, annak értelemszerű folytatása a polgári forradalom. A polgári forradalom eredménye, hogy kialakul a liberális demokrácia és, hogy megszűnik a születéssel szerzett rang biztosította társadalmi előnyök rendszere. Bibó azonban nem gondolja, hogy az így kialakult társadalmak az emberi társadalomszervezés legmagasabb fokú elérhető vívmányai, ahogy azt később Francis Fukuyama állítja.²⁶

(Összevetés – A kommunizmus bírálata) A két szerző társadalmi elképzeléseivel kapcsolatban már kezdetben kijelenthetjük, hogy milyen társadalmi rendszereket utasítottak el: egyikük sem akart sem nyugati típusú kapitalizmust, sem a marxista-leninista kommunizmust. Mindkét szerző elutasította a világon meglévő mindkét meghatározó politikai elgondolást a társadalom életének a szervezésére. Mind Bibó, mind Cohn-Bendit egyfajta harmadik utat képviselt a kommunizmussal és a kapitalizmussal szemben. Írásunkban először áttekintjük a szerzők kritikáját a két rendszerrel kapcsolatban, majd összevetjük az ideális társadalomról megfogalmazott elképzeléseiket.

Mindkét szerző gondolatai megegyeznek a bolsevizmus és a kommunizmus megítélésével kapcsolatban, mindketten több szempontból is támadják ezt a rendszert. Vizsgáljuk meg először a Cohn-Bendit által felvonultatott érveket. Cohn-Bendit a kommunista berendezkedés legfőbb problémájának a párt létét tartja. Az általa kívánatosnak tartott berendezkedést, a munkások uralmát, szerinte éppen a kommunista párt akadályozza meg, ami saját kezébe veszi azt az irányítást, a vezetést, ami nem illelne meg semmilyen szervezetet vagy személyt. Ezzel kapcsolatban Guy Debord-ot idézi, aki szerint az orosz forradalom nem máshoz vezetett, mint „forradalmi bürokráciához, mely megfosztotta jogaitól a proletariátust, kisajátította az államot, és a társadalmat új »osztályuralommal« ajándékozta meg”.²⁷ Vagy ahogy saját maga fogalmaz: „a forradalmat elpusztította a saját maga létrehozta bürokrácia”. A fő probléma tehát, hogy a párt megakadályozza a munkásokat abban, hogy saját magukat megszervezzék, irányítsák, annak ellenére, hogy a munkásosztály képviselőire hivatkozik. „A párt egyszer s mindenkorra azonosította a munkásosztály érdekeit a párt érdekeivel, magát a forradalom egyedüli vezetőjének nyilvánította, és elítélte a munkásosztály minden arra irányuló kezdeményezését, hogy önállóan szervezkedjék, és hogy a forradalmat a párttól függetlenül valósítsa meg.”²⁸ A gondot tehát nem az oroszországi kommunista párt konkrét

tettei, személyi állománya vagy bármilyen egyéb jellemzője jelenti, hanem magának a pártnak a léte. Cohn-Bendit nem fogadja el a hatalmi struktúrák létét a kommunizmusban, azokat ugyanúgy bírálja és ellenzi, ahogy azt a kapitalizmus esetében teszi. Annak ellenére, hogy Cohn-Bendit radikálisan kommunizmus-ellenes, annak ideológiájához, a marxizmushoz való viszonya ambivalens. Egyfelől munkái terminológiájukban egyértelműen marxisták, amennyiben osztályharcról, kapitalista elnyomásról beszél. Elutasítja ugyanakkor a Marx által kívánatosnak tartott proletárdiktatúrát, sőt ádáz ellensége annak. Fogalmazhatunk úgy: Cohn-Bendit egyetért ugyan a marxi diagnózissal, de teljesen elutasítja Marx megoldási javaslatát. Marxizmussal való kapcsolatát többen bírálják, így Markus Hening és Rolf Raasch, akik szerint „Daniel Cohn-Bendit »anarchista-marxizmussal« definiálja önmagát, a fogalmak olyan kombinációjával, amely legalább annyira ellentmondásos, mint egy ateista keresztény».²⁹

Bibó kommunizmuskritikája több szempontból is hasonlít Cohn-Benditéhez. Bibó szintén élesen bírálja a szovjet-típusú berendezkedést. A hasonlóság főleg a párt szerepének a megítélésében mutatható ki. Bibó szerint a párt átvette az általa leváltott arisztokrácia szerepét, és új elitként működik. Ezzel kapcsolatban azonban pontosan ugyanazok a problémák merülnek fel, mint a korábbi arisztokrácia esetében. Ahhoz azonban, hogy gondolatmenetét bemutathassuk, tisztáznunk kell, milyen 'hatalom'-fogalmat használ Bibó.

Bibó a hatalom fogalmát filozófiai síkon határozza meg. Ez a meghatározás szorosan összekapcsolódik a szerző kereszténység-felfogásával és az emberi természetről vallott elképzeléseivel. Bibó szerint a hatalom megszerzésének a vágya a félelemből fakad. Ennek a félelemnek a kezdetét Bibó az emberi fejlődésnek addig a pontjáig vezeti vissza, amikor az felismerte saját halálának elkerülhetetlenségét. Az ember, miután felismerte, hogy halandó, félni kezd, méghozzá nem csak az éppen aktuálisan fenyegető veszélyektől, hanem a csupán az általa elképzelt lehetséges veszélyektől is. A társadalmi fejlődéssel ezeknek a félelmeknek az elsődleges tárgyává a másik ember vált. Az ember egyik reakciója a félelem ilyenfajta megjelenésére pedig a saját hatalmának minél nagyobb kiterjesztése. Az egész bibói gondolatvilág szempontjából alapvető fontosságú elgondolás, hogy a félelemtől nem lehet ilyen módon megszabadulni: „...nagyon lényeges felismerés az, hogy a más ember kényszerítése útján való hatalomszerzés és a félelemtől való megmenekülésnek ez az útja hamis. Tehát tévútra vezet, ha a hatalom, a kényszer, az erőtudat fokozásával akarok megszabadulni a félelemtől. A félelemtől pontosan úgy szabadulhatok meg, ha sem én nem állok embertársaimnak nyomasztó kényszere alatt, sem én nem tartok embertársat nyomasztó kényszer alatt.”³⁰ Bibó gondolkodásában tehát alapvető a hatalom elutasítása, annak feloldása a társadalomban fennálló uralmi helyzetek során. A kommunista rendszert tehát ő is alapjaiban utasítja el, legfőképpen annak alapján, hogy az az államot óriási hatalommal ruházta fel.

Mindkét szerző tehát úgy véli, a kommunizmus alapvető problémája a rendszerbe kódolt hatalmi góc – a párt – megléte, ami akadály a valódi kommunisztikus törekvéseknek.

Cohn-Bendit részletesen elemzi az orosz forradalmat, és megpróbálja megragadni azokat a pontokat, ahol véleménye szerint félresiklott a folyamat. Jellemzése alapján a pártnak már az 1917-es szerepe is megmutatja saját szükségtelenségét, Trockij idézve arra hivatkozik, hogy a forradalom kezdetén a tömegek jóval baloldaliabbak és aktívabban voltak magánál a pártnál, „a cárizmus megdöntése és a munkástanácsok alakítása a tömegek műve volt”.³¹ Ez pedig a pártnak, mint a forradalom vezetőjének a szerepét

vonja kétségbe. Ez a helyzet később sem változik, és a párt szerepét Cohn-Bendit ekkor is a tömegek követésében látja. Véleménye szerint az, hogy az eseményeket ők irányították volna, a kommunista párt vezetőinek illúziója csupán.

A kommunista rendszert bírálja a munkaszervezés területén megvalósított gyakorlata miatt is. Elítéli Trockijt, amiért az „támogatta a „prémiumrendszert” és a „szocialista munkaversenyt”, és sikraszállt a „taylorizmus pozitív elemeinek” az átvétele mellett, ami akkor „a tőkés kizsákmányolás legintenzívebb módszere volt”.³²

(A kapitalizmus kritikája) Mindkét gondolkodó élesen kritizálja a nyugati típusú kapitalista berendezkedést is.

Cohn-Bendit általános kritikája kevésbé részletesen megrajzolt. Sokat foglalkozik a kapitalista berendezkedésű Franciaországnak a 68-as eseményekre adott reakciójával. Szerinte a kapitalizmus nem egy hatékony és stabil társadalmi rendszer, „minden modern tőkés társadalmat az osztályellentéteiből fakadó alapvető ellentmondás szakít szét”.³³ A kapitalista társadalomban egy kisebbség kizsákmányolja a dolgozókat, ez pedig természetesen feloldhatatlan ellentétet teremt. A termelés és a társadalom kisebbség által való irányítása „állandóan anarchiát és irracionalizmust szül”.³⁴ (Itt a szerző anarchián nyilvánvalóan nem az uralom nélküli társadalmat, hanem a kaotikus helyzetet érti, ebben is tetten érhető a terminológia már korábban tárgyalt, nem koherens alkalmazása.) Véleménye szerint: „A tőkés társadalmi rendszer működését állandóan kérdésessé teszi, tehát vagy az emberek nyílt, illetve rejtett harca e társadalmi rendszer ellen, vagy pedig apátiájuk és közömbösségük a társadalom életét kitöltő tevékenység és intézmények, az üzem, a község, a pártok, a kormányzati rendszer, az ideológia iránt. A tőkés rendszer arra van tehát ítélve, hogy az egyik válságból a másikba, az egyik konfliktusból a másikba kerüljön, mert nem képes az embereket a társadalomba integrálni, s mindig újból és újból arra kényszeríti őket, hogy vagy harcoljanak a társadalmi rend ellen, vagy pedig, hogy magára hagyják.”³⁵ A kapitalista rendszernek szintén hibája, hogy elősegíti a társadalmon belül végbemenő atomizálódási folyamatokat (melyeknek egyik legfontosabb oka a fogyasztás atomizálódása).

Cohn-Bendit a kapitalista társadalmak intézményi alapjait is kritizálja. Az egyes intézményekről meglehetősen negatív véleményt fogalmaz meg. A parlamentről szólva úgy fogalmaz, hogy az olyan „politikai szintér, ahol ezeket [ti. a problémákat] minimális szakismerettel kezelik”.³⁶ A szerző a szakszervezeteket is negatív szereplőkként látja, azokat nem a baloldali program kibontakozását segítő, a munkásokat védő intézményekként értelmezi, hanem az állam segítőitársait abban, hogy megakadályozza a kollektív akciókat a privatizálás leküzdésére.

Szintén erőteljes kritikát fogalmaz meg a lobbitevékenység ellen, bár azt nem tekinti a kapitalizmus szerves részének. A lobbitevékenység kapcsán „a feudalizmusba és a céhrendszerbe való visszaesésről”³⁷ beszél. Úgy írja le ezt a jelenséget, mint a „legkülönbözőbb privát csoportok burjánzása, új típusú szociális struktúra, amely reakció a racionalizálásra, a kapitalizmusra és a modern államra. Elhárító rendszabályról van tehát szó, azaz ellenstruktúráról.”³⁸ Az államot befolyásoló csoportosulások közé a szakmai alapú vagy annál szélesebb bázisú szövetségeket, illetve a klasszikus lobbicsoportokat veszi. Cohn-Bendit fő problémája, hogy ezeknek a szervezeteknek a képviselői ellenőrzik a parlamenti képviselőket. Ezt azért tehetik meg, mert a képviselők megválasztása attól függ, hogy az adott szervezetek támogatják-e majd azt sajtójukon keresztül. Az ilyen szervezetek a szerző szerint tökéletesen tisztában vannak az állam által birtokolt

információkkal, és tulajdonképpen nem is tekinti az államot ezektől a szervezetektől elkülönült intézménynek. Ennek a rendszernek a problémája pedig, hogy „mialatt a tevékenységi területe a végtelenségig terjed, a privát szervezetek elburjánzása annyira gátolja mozgásszabadságát, hogy már nem képes valóban új kezdeményezésre”.³⁹ Ez az állam hatékonyságát csökkenti, gátolja a gazdasági növekedést, és pénzügyi válsághoz, valamint inflációhoz vezet.

A lobbicsoportokról szóló gondolatmenet már sejteti Cohn-Benditnek a médiáról alkotott elképzelését. Állítása szerint a képviselők megválasztása a magánérdekeknek alárendelt, azok által ellenőrzött sajtótól függ. Ebből következik, hogy egyfelől igen nagyra látja a sajtó szerepét és hatalmát, illetve, hogy nem gondolja függetlennek vagy objektívnek a korabeli sajtótermékeket, a tájékoztatást. A televíziózás szerinte „egyszerűen csak egy megszűnt életformát helyettesítő pótcselekvés”.⁴⁰

A kapitalista társadalommal szemben megfogalmazott klasszikus baloldali érvek közül Cohn-Bendit a legtöbbet maga is osztja és a forradalmi ifjúság által követendő tézisek közé sorolja. Így elutasítja a konzumerizmust. Szintén elutasítja a nyugati típusú társadalmak által rendkívül fontosnak tartott kulcsfogalmaknak, mint a 'hatékonyság' vagy a 'fejlődés' a kapitalista ideológiában kiemelt szerepét. Szintén elutasítja azt a folyamatot, aminek keretében a nyugati kapitalista rendszerek a munkásosztály lehetőségeit a burzsoáziáéhoz közelítik. Ezzel véleménye szerint azt a látszatot keltve, hogy bizonyos rétegek (így a harmadik világ proletárjai) csak ideiglenesen vannak kizárva a rendszer jótéteményeiből.

Cohn-Bendit kapitalizmuskritikájában kettéválasztható a kapitalizmust általánosan bíráló gondolatok és a korabeli francia kapitalizmus konkrét kritikája. A Franciaországban működő rendszert az egyéb kapitalizmusokkal való összehasonlításban is rossznak gondolja. A francia gazdaságot kapitalista mértékkel is idejétmúltnak látja: „az, hogy egymás mellett áll fenn egyrészt a nagy modern ipari termelés, a műszaki megújulás tendenciája, a racionalizálás és a gazdasági és társadalmi életet növekvő mértékben átfogó koncentráció, másrészt pedig nagyszámú archaikus szektor és módszer – megakadályozza a francia gazdaság áttérését a XX. század második fele követelményeinek megfelelő kapitalizmusra”.⁴¹ A francia kapitalizmus korabeli helyzetét kettősnek érzi, érzi benne egy expanzióra és koncentrációra törekvő, modernizáló és racionalizáló réteget, amely azonban állandó konfliktusban van a XIX. századból fennmaradt archaikus társadalmi csoportokkal (olyan területeken, mint a mezőgazdaság, a kiskereskedelem vagy a kisüzemek), melyeknek a fennmaradását veszélyezteti.

Bibó szintén támadja a tőkés rendszert. A kapitalizmusról megállapítja, hogy az „távolról sem olyan igazán végiggondolt és olyan igazán teljes társadalmi rendszer, mint amilyen a keresztény középkori hűbériség volt, hanem lényegében átmeneti állapot”.⁴² Ezért is gondolja azt, hogy a kapitalizmus nem fog olyan hosszú ideig fennállni, és hogy a rendszert megújító forradalom már rövidebb idővel a kapitalizmus kialakulása után időszzerűvé vált. A kapitalizmus vezető rétege, a nagypolgárság szerinte hasonlónak vált a társadalmi funkció nélküli földesurakhoz, „a hatalom birtokosa, a nagypolgárság már ugyanúgy nem saját maga viszi a társadalmi teljesítményt, mint annak idején az arisztokrácia”.⁴³ Bibó kétségbe vonja a kapitalizmust legitimizáló érvrendszer alapját, vagyis, hogy a társadalmi rendszer jóságának a fokmérője az általa termelt javak mennyisége és a termelés növekedésének a mértéke. Ezzel szemben, szerinte a jó társadalmi rend mértéke „a társadalom előidézett belső egyensúlya, aránylagos fokozódó erőszakmentessége és a társadalom egészét kielégítő igazságossága”.⁴⁴

Véleménye szerint a nagypolgárság, amely társadalmi csoportnak a kapitalizmus a hatalmat biztosítja, már elvesztette funkcióját a társadalmi rendszerben, ezért kiemelt társadalmi funkciójuk megszüntethető lenne. Bibó szerint ennek az egyik elsődleges oka, hogy nincs olyan rétege a társadalomnak, ami igazán hajlandó lenne egy ilyen forradalom megvívására. A munkásság bizonyos szinten részesevé vált a hatalomnak. A nagypolgárság hatalomban maradásának az okait taglalva Bibó radikálisan szembe kerül a Cohn-Bendit által képviselt víziókkal. Bibó szerint ugyanis az egyetlen erő, ami kiváltságos pozíciójuk megőrzésére sarkallja a hatalmukhoz mérhető társadalmi hasznossággal nem bíró csoportokat az a szocialista forradalomtól való félelem. Bibónál „ezeknek a rétegeknek a pozitív és termékeny társadalomkritikája és az uralmon lévő nagypolgári rétegek amúgy is megingott önbizalmának a mind fokozódóbb ingatása révén igenis el lehet jutni a kitűzött változásokhoz”.⁴⁵ Bibó szerint a nyugati kapitalizmus „sokkal nagyobb mértékben moralizált formája a társadalomszervezésnek, semmint hogy ne volna nagyon is érzékeny az önbizalmát megrendítő kritikára”.⁴⁶ Itt tehát egyértelmű ellentét áll fenn a két szerző között. Míg Cohn-Bendit határozottan az erőszakos forradalmi változásokat tartja ideálisnak, sőt aktív résztvevője a 68-as párizsi eseményeknek, addig Bibó ellene van az erőszakos megmozdulásoknak, sőt kifejezetten ellentétes hatásúaknak tartja őket. Bibó szerint ugyanis éppen a hasonló erőszakos forradalmaktól való félelem tartja össze a kapitalizmus vezető rétegét.

A kapitalizmus kritikája kapcsán fontos alap gondolat, mit tekintünk igazából hatalomnak, és a Bibó által adott válasz egyben a kapitalista rendszerrel szembeni kritikájának az alapját is adja. Bibó szerint a kapitalista rendszerek által tiszteletben tartott tulajdont két egymástól teljes mértékben különböző részre kell bontani. Egyfelől ő is fontosnak tartja a tulajdont, mint aminek „az emberi személyiséget hordozó és az emberi személyiségnek jelentős szabadságot biztosító értékei”⁴⁷ vannak. Ez a fajta tulajdon, a személyiség kiteljesedéséhez szükséges, és sosem haladhatja meg az ember tevékenységi körét. Bibó ugyanakkor elveti a tulajdon másik fajtáját, aminek nincs köze a személyiség tevékenységi körének a teljessé tételéhez, és csupán az egyik ember más emberek feletti hatalmát jelenti.

(Az ideális társadalom) A következő fejezetben Bibónak és Cohn-Benditnek az általuk ideálisnak tartott társadalomra vonatkozó elképzeléseit vetjük össze.

Bibó munkásságának azt a részét, amit írásunk tárgyal, a szakirodalom jelentős része liberalizmus és szocializmus egyesítésének a kísérleteként értelmezi. A példákat hosszan lehetne sorolni, említhetjük Kovács Gábor véleményét, aki szerint „Bibó gondolatmenete mögött az a meggyőződése húzódik, hogy liberalizmus és szocializmus ellentéte nem valóságos szembenállás, hanem a hamis és konstruált ellentétek sorába tartozik”⁴⁸, „az a szocializmus, melynek a marxi teória csupán egy elágazása, elméletileg és gyakorlatilag is összeegyeztethető egy nem doktriner liberalizmussal”.⁴⁹ De liberalizmus és szocializmus összeegyeztetéséről beszél Szabó Zoltán is Bibó harmadik utasságát hangsúlyozva: „Írásai azt az érzést keltik fel, hogy a szó szokványos értelmében vett liberalizmus és szocializmus olyan első és második útnak tekinti, ahol harmadikutas megoldás a helyénvaló.”⁵⁰ Bibó számára a nyugati liberális demokráciák óriási vívmányai az emberi jogok, a modern szabadságjogok létrehozása és a liberális demokrácia megvalósítása. A polgári demokráciák azonban nem valósítják meg azt a programot, melyet az egyes civilizációk kitűzhetnek maguk elé, vagyis az erőszak lehető legnagyobb mértékű minimalizálását és a hatalom humanizálását. Ennek a célnak

az eléréséhez a liberális demokrácia technikáit és értékeit egyesíteni kell a szocializmus értékeivel és elgondolásaival, és meg kell szüntetni a hatalom magánkézben lévő gócpontjait is, a mamuttulajdonokat. Bibó nem tud történelmi példát hozni az általa kínált társadalmi rend igazolására, hiszen mind a létező liberalizmust, mind a létező szocializmust elutasítja. Műve ezért szükségképpen utópikus.⁵¹ Nem is igazán lehet más, mert Bibó nem a klasszikus liberalizmus emberképéből, a racionálisan cselekvő, a hasznosság maximalizálásának büvkörében élő homo oeconomicus emberképéből, hanem a keresztény értékvilágra épülő liberális és szocialista homo christianus képéből indul ki. Olyan társadalomra alapozza elképzelését, ahol ez utóbbi a domináns embertípus.⁵²

A két szerző egészen más módon fogalmazta meg saját elképzeléseit. Bibó társadalomképe jóval tisztábban, világosabban rajzolódik ki munkáiból. Műveiből jóval kidolgozottabb, részletesebben körülírt rendszer körvonalazódik. Ez a mélyrehatóbb elemzés a művek keletkezési körülményeiből is következik. Cohn-Bendit társadalomképét legjellemzőbben összefogó írását *Obsolete Communism The Left Wing Alternative* címen öccsével közösen, politikai megfontolásokból kiindulva mintegy öt hét alatt írta. Ezen az íráson, megszületési körülményeit figyelembe véve, kevésbé kérhető számon a minden területre kiterjedt részletes elemzés. A könyv bevezetőjében a szerző reflektál is erre, a sietséget azzal magyarázza, hogy minél hamarabb kívánta a 68 május–júniusában történeteket rekonstruálni, a célokat értelmezni. Ebből következik, hogy saját bevallása szerint „stílusa olykor homályos”⁵³, ugyanakkor „sajnos a terminológia is gyakran bizonytalan és nem egységes”.⁵⁴ A könyv ennél fogva nemcsak, mint Cohn-Bendit eszméinek és társadalommal kapcsolatos elgondolásainak az összefoglalása értelmezhető, de fontos forrás értékű írás is, amennyiben a 68-as párizsi eseményekről kaphatunk részletes képet a résztvevők szemszögéből.

A két szerző időben egymáshoz nagyon közel, majdnem ugyanakkor írja meg társadalmi elképzeléseiket legjobban körvonalazó műveiket. Az *Obsolete Communism* 1968-ban születik meg, míg Bibó *Az európai társadalomfejlődés értelme* című tanulmányát 1972 körül mondja magnóra. Nem véletlen tehát, hogy azok a problémák, amelyekre a két szerző reflektál, igen hasonlóak, mindketten ugyanannak a kornak a kihívásaira és problémáira kerestek megoldást.

Vizsgáljuk meg konkrétan is, hogyan képzeli Bibó azt a társadalmat, amit ő a „kölcsonös szolgáltatások” társadalmának nevez. A bibói társadalom állama a klasszikus szabadságjogokon alapulna, népképviselői rendszeren, országos és népi önkormányzaton, ellenőrzött végrehajtó hatalmon, független bírói rendszeren, amely ellenőrzi a közigazgatást. Ezenkívül alapvető lenne az államban a sajtó-, gondolat-, és gyülekezésszabadság. A hatalmi ágak szétválasztása alapján képzeli el Bibó a társadalmat, azonban a három klasszikus hatalmi ág szétválasztását kiegészítené. Sokkal erősebb önkormányzatot adna a bírói hatalomnak, valamint a bírói ághoz hasonlóan a nevelői, a tudományos, és a tömegkulturáló funkciónak is függetlenséget biztosítana. Ez a nevelői, tudományos, és tudói önkormányzat lenne „képes a leendő fejlődésben mind jelentősebbé váló tudományok az olyan mértékben tárgyias, tárgyyszerű és szakszerű irányítására, amely egyedül képes majd a jelenlegi társadalom fejlődésben világosan kirajzolódó tudomány centrikus társadalomnak ... (az) irányítására”.⁵⁵ Önkormányzattal rendelkező hatalommá válna ezenfelül a gazdaságirányítás is „a legmagasabb szervezeti csúcsein országos méretű ipari, mezőgazdasági és egyéb termelési apparátusoknak az önkormányzatától le egészen a közvetlen munkát végző munkások és alkalmazottak önkormányzatáig”.⁵⁶ Bibó tehát munkásokormányzatok létrehozásával képzeli el a

társadalmat. A munkások saját maguk vennék kézbe a gyárak és más termelőegységek irányítását, övék lenne ezeknek a tulajdonjoga, ezáltal föloldható lenne az a probléma is, hogy a modern emberek elidegenedtek az általuk termelt áruktól.

Bibó rendíthetetlen optimizmusa egyértelműen kivehető írásaiból.⁵⁷ Ez az optimizmus azonban nem felhőtlen naivitás. Bibó nagyon is tisztában van a társadalmat fenyegető veszélyekkel, helyenként igen drasztikusan fogalmaz: „Ha ezt nem tudja megcsinálni (mármint az európai egységű megteremtését), akkor az emberiség előbb-utóbb, valamilyen formában megbolondul és most már a legújabb technikai fejlemények segítségével el is tudja pusztítani önmagát.”⁵⁸ *De Uchronia* című írásából is az derül ki, komolyan aggasztották olyan, az emberiség létét veszélyeztető jelenségek, mint az erőszak kultusz, az erkölcsi nihilizmus vagy az atombomba.⁵⁹

Szintén kiemelendő, hogy bár többen kritizálják Bibót, megjegyezve, hogy társadalmi elemzéseiben figyelmen kívül hagyja a gazdasági szempontokat (ezt fogalmazza meg Huszár Tibor⁶⁰ és Kovács Gábor⁶¹ is), műveiben reagál a fejlett ipari társadalmak által felvetett szervezeti kérdésekre. *Az európai társadalomfejlődés értelme* című munkájában írja: „tisztában vagyunk ma már azzal, hogy a leendő modern társadalomban elmondhatatlanul bonyolult, számítógépekkel végzett adminisztrációra is lesz szükség, és az átlagembernek a hatalom alól való föl szabadítása és az a bizonyos végső an-archia irányában való kicsengés, ami a marxizmustól sem idegen, nem úgy fog megvalósulni, hogy az emberi élet elprimitivizálódik és bárki által áttekinthető egyszerű formákra redukálódik; ezt gyakorlatilag kizártnak tekinthetjük.”⁶²

A Cohn-Bendit által felvázolt társadalom egyik legfontosabb eleme egybecseng Bibó elképzeléseivel. Bibóhoz hasonlóan Cohn-Bendit is a munkás-önigazgatást, a munkás-önkormányzatok rendszerét tartja kívánatosnak. Úgy véli: „Kizsákmányolás nélküli társadalom nem jöhet létre ott, ahol a termelés irányítását egyetlen társadalmi osztály ellenőrzi, másképp fogalmazva ahol nem szüntetik meg teljesen a társadalom irányítókra és munkásokra való megosztottságát.”⁶³ Cohn-Bendit több olyan történelmi példával él, ahol nézetei szerint megvalósulóban volt a munkás-önigazgatás. Ilyen példának hozza a spanyol polgárháborút, az 56-os magyarországi forradalmat, a Bibó által is felvetett jugoszláviai kísérletet vagy az általa hosszan elemzett kronstadti felkelést. A munkás-önigazgatás, elképzelése szerint, a társadalmi újraelosztás rendszerének a változását is maga után vonná, ahogy később írja: „Ha a dolgozók egyszer megtanulják maguk irányítani saját ügyeiket, teljes egyenlőségben és közös erőfeszítéssel, akkor egészen természetes lesz, hogy meg fogják próbálni a termelés és az elosztás teljes rendszerét tökéletesen új alapra helyezni.”⁶⁴ Teljes egészében anarchista elképzelés az, amikor arról beszél, hogy „a társadalmi viszonyok többé nem vertikálisak lesznek – a legmagasabbtól a legalacsonyabb, az igazgatótól a munkás felé tartva – hanem horizontálisak, harmóniában dolgozó egyenrangú termelők között”.⁶⁵ Ez az elképzelés szinte teljesen megegyezik Bibónak az erről való gondolataival, a szigorú alá-, és fölrendeltségi viszonyokat ő is kiküszöbölné, és a „kölcsonös szolgáltatások” társadalmában oldaná fel. Bibó szavaival: „minden eddig hatalomgyakorlásnak ismert funkciót szolgálattá alakítunk át mind szervezési formában, mind a hozzá hasonló erkölcsi tartalmakban, és az egész társadalmat kölcsönös szolgálatok és szolgáltatások rendszerévé alakítjuk át, ahol minden helyzetben mindenki fölveszi mind a pult mögött álló kiszolgáló, mind a pult előtt álló ügyfélnek a helyzetét és a szervezés legmagasabb szintjén sem jön létre a hatalomgyakorló, a trónon ülő és az előtte instanciázó embernek a viszonylata, hanem mindenütt a kölcsönös szolgáltatások viszonylatában alakul ki.”⁶⁶ A munkásön-

kormányzatok rendszerével szemben kortársaik több érvet is megfogalmaztak. Az ilyen igazgatással szemben megfogalmazott legfőbb érv azt hozza fel a munkás-önigazgatás rendszere ellen, hogy az még semmilyen országban és semmiféle történelmi helyzetben nem volt működőképes. Ezt az érvet külön megerősíti a jugoszláviai kísérlet, ahol a munkás-önigazgatás bevezetése kudarcba fulladt. Bibó történelmi példával reagál ezekre az ellenvetésekre, és a vallásszabadsággal szemben megfogalmazott XVIII. századi ellenvetésekkel állítja analógiába a munkás-önigazgatást kritizáló elképzeléseket. Arra hivatkozik, hogy az elképzelés érvényességét nem kérdőjelezi meg az, hogy még nem alkalmazták sehol sikerrel. Felhívja a figyelmet arra, hogy az eddigi kísérletek nem a megfelelő környezetben történtek, hanem vagy „a generálisan uralkodó kapitalizmus árnyékában vagy a vele szemben rosszindulatú, mindenhatóságra törő centralizált államhatalom árnyékában”.⁶⁷ Erre hivatkozik a jugoszláv kísérlet kapcsán is, amit alapvetően jelentős próbának gondol, mégis megjegyzi, hogy „az egypártrendszer létezésének a feltétele mellett, vagyis alapjában véve a munkásönigazgatás egész szellemi beállításával, és egész szervezeti rendszerével szemben nem barátságos környezetben belül, megkötöttségek mellett, önkormányzatot korlátozó szempontok mellett történtek a kísérletek”.⁶⁸

Mindkét szerző foglalkozik a munka értékével, a munkás munkájához való viszonyával. Mind Bibó, mind Cohn-Bendit a társadalom növekvő iparosodását, technikai-tudományos fejlődését okolja a negatív folyamatokért. Bibó szerint a modern társadalmak munkásságának nem csak a termelőeszközök tulajdonától való megfosztása, de „lassanként a munka értelméből és örömeiből való fokozatos kirekesztése és kisemmizése”⁶⁹ is megtörtént. A munkás a specializáció következtében már nem látja át a termelés összefüggéseit, nem lát rá a folyamat egészére. Ennek következtében a munkás eltávolodik az általa előállított terméktől, „mind közelebb kerül az automaták pozícióihoz”.⁷⁰ Bibó szerint ez a helyzet elfogadhatatlan, és tönkreteszi az embereket. Elképzelése szerint az összes olyan, akár szellemi, akár fizikai munkát, amit lehetséges automatizálni, erkölcsi követelmény is automatizálni. A munkától való elidegenedést az önigazgatás kapcsán is érvként hozza fel. Olyan munkák esetén, ahol a munkás munkája természeténél fogva nem tud azonosulni a saját alkotásával, ezt a hiányt kipótolhatja érdekelte tétele a folyamatban úgy, hogy a társadalom részt enged neki a munka tulajdonában, irányításában, igazgatásában. Hasonló elidegenedésről beszél a 68-as párizsi diáklázadások vezető alakja, Cohn-Bendit: „A kapitalista rendszerben a pénz az egyetlen értékmérő, a munkás ennél fogva maga is árcédulát visel, amely társadalmi skatulyába illeszti, és elkülöníti a többiektől. Pusztá árucikké vált, emberből gazdasági absztrakcióvá, akinek más emberekhez fűződő kapcsolatát olyan önkényes törvények irányítják, amelyeket nem ellenőrizhet.”⁷¹ Más helyen „passzív elidegenedésről”, vagy „taposómalomról”, „atomizált fogyasztás által előidézett társadalmi atomizálódásról”⁷², vagy „pusztá robotként szolgáló”⁷³ segédmunkásokról beszél.

A két szerző között egy igen lényeges pontban óriási különbség található. Mindketten szükségét érzik és kívánatosnak találják egy a társadalmi rendszert alapvetően megváltoztató forradalmat. Míg azonban Bibó ezt a forradalmat békés úton képzelte el, Cohn-Bendit egyértelműen úgy gondolja, hogy a változás csak erőszakos események útján mehet végbe. Ahogy Cohn-Bendit fogalmaz: „Forradalmat kell csinálnunk. Ez hosszú és nehéz lesz.”⁷⁴ Bibó a forradalmat olyan folyamatként értelmezi, melynek célja a társadalmi rend egyszeri megváltoztatása, a funkciója pedig „hogy egy... hatalmi gócról, amelyiknek valójában már nincs funkciója, egyetlen vagy néhány erőszakos gesztus

erejénél fogva megmutatja, hogy annak sem funkciója, sem ereje nincsen, ezáltal egy óriási felszabadulást... hoz létre az alávetettek körében és megnyitja azok alkotói előtt az utat”.⁷⁵ Bibó leszögezi, hogy a „kapitalizmus és annak vezető rétege, ellentétben az idevonatkozó marxista legendával, a világtörténelem egyik legkevésbé kompakt, legkevésbé összetartó, legkevésbé szervezett [...] rétege, amelynek igen kevés indítatás kell ahhoz, hogy egymás között a szolidaritást feladja és berendezkedjék számára elviselhető feltételekre akkor is, hogyha ezek a feltételek nem biztosítják a teljes kapitalizmus fennmaradását”.⁷⁶ Ez az elképzelés Bibónak eddig leggyakrabban támadott nézete, sok szerző vádolja naivitással ezért. Huszár Tibor, aki munkássága során sokat foglalkozott Bibó életművével, és személyesen is ismerte a szerzőt (Huszár Bibóval életút-interjú is készített), például nemcsak hogy nem ért egyet ezzel az állítással, hanem kifejezetten önellentmondással vádolja Bibót.⁷⁷ Ennek bizonyítására többek között a következő szövegrészt idézi tőle: „Ma ha Európában (Amerikában más a terminológia) liberális pártról hallunk, akkor az első amit rögtön tudunk róla, hogy a nagytőke által támogatott pártról van szó, s nagyon örülhetünk ha emellett még több-kevesebb tisztasággal őrzi a liberális szabadság klasszikus intézményrendszerét; hiszen jól tudjuk, hogy a nagytőke vagy annak legalább egy része adott esetben a legsötétebb reakcióval és fasizmussal is képes kooperálni.”⁷⁸

Szintén ellentétes véleménnyel van a két szerző a nyugati társadalmak által kifejlesztett demokratikus intézményekkel kapcsolatban. Bibó alapvetően az emberi kultúra által létrehozott értékes és megtartandó intézményekként tekint olyan szervekre, mint például a parlament vagy a demokráciák más vívmányai. Élesen elválasztja a nyugati kapitalista társadalmak által alkalmazott intézményeket maguktól a szerinte is hibásan működő társadalmaktól, eszközként tekintve kidolgozott intézményekre. Cohn-Bendit ezzel szemben elutasítja „a politikai parlamenti tevékenység minden formáját”.⁷⁹ Cohn-Bendit szerint a forradalmi dinamika garantálására fontos szempont és ennek biztosításához a spontaneitás – az elrugaszkodás a merev formákhoz való ragaszkodástól – a megfelelő eszköz. A forradalmi mozgalmak megszervezésének az eszközöként sem fogadta el a központi vezetést, ugyanakkor a forradalmi szervezetet szükségesnek tartotta.

Bibó konkrét lépésekben elemzi a társadalmi változás programját. Első lépésként a „kapitalizmus által részben tovább éltetett”⁸⁰ nagybirtokot kell kisajátítania a „szocialista átalakulásnak”. Másodsorban azokon a területeken érzi szükségyszerűnek az államosítást, ahol a magántulajdon túlzott befolyással tud lenni az államra. Olyan stratégiai ágazatokat említ, mint a nehézipar, a bankok vagy a bányák. Azokat a területeket azonban, ahol a legtöbb embert találjuk, a kistőkéseket, a könnyűipart vagy a kiskereskedelmet Bibó szerint egyáltalán nem szükséges egy szocialista programnak kisajátítania. Ehelyett, ezt a kisajátítást a forradalom „egy több nemzedékre elosztott, a tőkés tulajdonba való munkásbelenövés formájára viheti át, aminek a programját, mint több nemzedékre elosztott programot, világosan körvonalazhatja”.⁸¹ Egy ilyen fázisokon keresztül véghezvitt társadalmi forradalom ezután már a kapitalisták között is szövetségesekre találna, „azonnal kialakul a kapitalistáknak az a csoportja, amely ezen a platformon prosperitásnak, nyereségnek, profitnak a lehetőségét pillantja meg, és különösebb gondolkodás és végsőkig elszánt ellenségeskedés nélkül beáll erre a platformra”.⁸²

A forradalom forgatókönyvét Cohn-Bendit is pontosan leírja. Annak bizonyítására, hogy a tőkés nem adják ki békésen a kezükből a hatalmat, a 68-as eseményeket hozza fel igazolásul. Szerinte „ha sarokba szorítják őket, a tőkés az erőszakhoz folyamod-

nak a társadalom fölötti bürokratikus uralmuk megvédése érdekében. A hierarchia egy bizonyos rétege a politikai hatalom megtartásában érdekelt, a másik az adminisztratív, a harmadik a gazdasági hatalomban, de a rendszer megőrzésében mind egyetértenek”.⁸³ A változás elképzelése szerint egy konkrét kérdés, például a bérek, nyugdíjak, vagy a munkaidő nagysága körül kirobbanó konfliktus kapcsán kezdődik majd el. Az ös-szeütközés hamar általános sztrájkhoz vezet. Az általánossá váló sztrájk társadalmi és logisztikai, szervezésbeli problémákat generál. A felmerült problémákat (mint az élelmiszerellátás, vagy a kórházak működése) a sztrájkolóknak kell megoldaniuk. Az üzemek közül egyre többet indítanak újra a sztrájkolók, míg végül fokozatosan átveszik az irányítást az ország fölött.

A két szerző elgondolásai között fennálló párhuzam, hogy mindketten egy új elit megjelenésétől féltik a forradalmat. Egy új vezetői réteg kialakulása pedig mindkét vízió szerint az elért eredmények kétségbe vonásához vezetne. Cohn-Bendit felhívja a figyelmet, hogy ennek elkerülése érdekében, az általános sztrájk során és utána „a dolgozóknak [...] biztosítaniuk kell, hogy állandóan ellenőrzésük alatt tartsák az általuk meghatalmazott testületeket. A társadalmi élet minden feladatát – a tervezést az összekötést és a koordinálást – maguknak a termelőknek kell felvállalniuk, ahogyan és amikor ez szükségessé válik.”⁸⁴ Sötét szavakkal ecseteli az irányító réteg elkeseredett harcát, hogy hatalmát megszerezze, megtartsa. Bibó is felhívja a figyelmet arra, hogy „a kizsákmányolás relatív, a társadalom adott szervezeti formái között megítélendő valami”.⁸⁵ Felhívja a figyelmet arra, hogy a kizsákmányolás nem attól függ, hogy kapitalista vagy szocialista rendszerről van szó, és, hogy az utóbbiban kitermelődő irányítói réteg ugyanúgy kizsákmányolhatja a munkásokat. Bibó szerint ennek elkerülése érdekében minél szélesebb körben kell kiterjeszteni a szabadság intézményeit, mert „a szabadság-intézmények hiánya a legfőbb melegágya a gazdasági kizsákmányolásnak”.⁸⁶ Szintén óva int attól, hogy az értelmiség saját szerepkörét fogja föl uralomnak, és a szervező és alkotó értelmiség átvegye a korábbi uralkodó réteg szerepét.

Szintén fontos kiemelni, hogy mind Bibó, mind Cohn-Bendit igyekszik elkerülni a dogmatikus, rugalmatlan társadalmi víziók kirajzolását. Nem gondolják, hogy az általuk rajzolt társadalomképtől nem lehetne eltérni. „Nem gyárthatunk részletesen kidolgozott tervezetet – ezt csak a jövő alakíthatja ki”⁸⁷ – írja Cohn-Bendit, aki csak arra vállalkozik, hogy a létrehozandó társadalom alapvető elveit vázolja fel. Bibó szintén csupán egy alapot, egy olyan rendszert kíván létrehozni, amelyre építkezni lehet, semmiképpen sem célja egy olyan rend felvázolása, amelytől nem lehetne eltérni.

(A két szerző aktualitása – Összefoglalás) Mind Bibó, mind Cohn-Bendit a hidegháború árnyékában fogalmazta meg a társadalmi fejlődéssel kapcsolatos nézeteit. Egyikük sem volt hajlandó azonban hidegháborús keretekben gondolkodni. Mindketten elutasították a hidegháborús paradigmát, és annak ellenére, hogy a vasfüggöny két különböző oldalán álltak, sem az általuk személyesen megtapasztalt rendszert, sem annak vetélytársát nem találták megfelelőnek. Élesen bírálták tehát mind a kapitalizmust, mind a kommunizmust. Bibó jóval alaposabban kidolgozott elméleti háttér alapján utasította el a két rendszert. Az általa vázolt fejlődés az erőszak minimalizálására és a hatalom humanizálására irányult. A kommunizmust tehát elsősorban az állami túlhatalom alapján bírálta, míg a kapitalizmust a magántulajdonon keresztül birtokolt túlzott hatalomkoncentráció miatt. Az általuk körülírt követendő társadalmi modell sok hasonlóságot mutat egymással. Mindkettejük számára fontos a termelő üzemek munkástulajdonba vétele és a mun-

kásönkormányzatok létrehozása. Alapvető különbség áll fenn ugyanakkor a társadalmi átalakulás eszközeit illetően: míg Cohn-Bendit az erőszakos forradalmi változtatást pártolja, addig Bibó rendkívül fontosnak és potenciálisan eredményesebbnek tartja az erőszak nélküli fokozatos társadalmi reformokat.

Joggal vetődik föl a hipotézisünkben megfogalmazott kérdés, mennyire érvényesek a két szerző által megfogalmazott elképzelések. A két szerző egyfelől kritizálta a korban fennálló társadalmi berendezkedéseket, másfelől több-kevesebb elméleti megalapozottsággal felállította saját vízióját az ideális társadalomról. A kritikájuk tárgyai: a kapitalista és a kommunista rendszer közül az általuk ismert kommunista lényegében megbukott. A Szovjetunió bukásával és az egyébként sem teljesen azonos berendezkedésű Kína folyamatosan végbemenő tudatos társadalmi szerkezetváltásával az általuk támadott kommunista rendszer már csak olyan kisebb súlyú országokban alkotja az állami berendezkedés alapjait, mint Észak-Korea vagy Kuba. A kommunizmus kritikája tehát bizonyos értelemben elavultnak tekinthető, hiszen alig van olyan rendszer, ami hasonló lenne a 60-as évek végi, 70-es évek eleji kommunista berendezkedésű államokhoz. Ugyanakkor nem csak történelmi szempontból lehet érdekes a szerzők véleménye, megfontolandó lehet az az eszmeiség, ami alapján bírálták ezt a rendszert. Ennek a szellemiségnek a meghatározásával pedig kritikájukat alkalmazhatjuk bármilyen más rendszerre.

Jóval egyértelműbb a szerzők érvényessége a kapitalizmus bírálata terén. Az ezzel kapcsolatos megállapításaik sok tekintetben ma is megállják a helyüket, ugyanakkor elképzeléseik sok tekintetben kiegészítésre szorulnak. Így például Bibó esetében joggal fölvethető, hogy bírálatában nem tér ki a fokozódó globalizáció [persze maga a fogalom-megnevezés akkor még kialakulóban volt] hatásaira. Az általa felvázolt ideális társadalomba való átmenet leírásakor nem foglalkozik a globalizáció által felvetődő kérdésekkel, az általa némileg szeparáltan értelmezett társadalmak globális beágyazódottságával. Ugyanakkor a Cohn-Bendit féle médiakritika érvényessége is megkérdőjelezhető az internet társadalmi szokásokat radikálisan átalakító megjelenésével.

A kapitalizmus alapvető szerkezetét ért kritikák ugyanakkor továbbra is érvényesek, és összességében is megállapítható, hogy a két szerző gondolatai akár adott problémákkal kapcsolatban is, de főleg gondolkodásmódjukat tekintve, nem veszítettek aktualitásukból, bár sok esetben szükségyszerűen kiegészítésre szorulnak. Azonban elvi alapjuk továbbra is érvényes kiindulási pont lehet, tehát a hipotézisünkben megfogalmazott állítás igaznak bizonyult.

IRODALOMJEGYZÉK

- Bibó István: *Válogatott tanulmányok*. III. kötet, Magvető, 1986, Budapest. (Bibó 1986)
- Bibó István: *Az 1956 utáni helyzetről*. In *Bibó István összegyűjtött munkái*. 3. k., Bern.
- Bibó István: *Uchronia*. In *Bibó emlékkönyv. Századvég*, 1991, Budapest.
- *Bibó nyugatról – éltében, holtában, külföldi magyarok írásai Bibó Istvánról*. Vál.: Kende Péter, Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem, 1997, Basel–Budapest.
- Bozóki András – Sükösd Miklós: *Anarcho-demokraták. Az anarchizmus elmélete és magyarországi története*. Gondolat Kiadó, 2007, Bp. (Bozóki–Sükösd 2007)
- Bozóki András – Sükösd Miklós: *Az anarchizmus elmélete és magyarországi története*. Cserépfalvi Könyvkiadó, 1994, Budapest. (Bozóki–Sükösd 1994)
- Noam Chomsky: *Introduction*. In: Daniel Guérin: *Anarchism*. Monthly Review Press, 1970, New York, 12. old.

- Csoma Lajos: 1968 és az anarchizmus. *Múltunk* [politikatörténeti folyóirat], LVI. évfolyam 1. szám (2011/1), 125–150. old. (Csoma 2011)
- Daniel Cohn-Bendit: *Forget 68*. Editions de l'aube, 2008.
- Daniel and Gabriel Cohn-Bendit: *Baloldali radikalizmus: Orvosság a kommunizmus aggkori betegségeire*. Kossuth Kiadó, 1970, Budapest. (Cohn-Bendit: 1970)
- Daniel and Gabriel Cohn-Bendit: The Battle of the Streets: „C'est Pour Toi Que Tu Fais La Révolution” in Carl Oglesby (szerk.): *The new left reader*. Grove Press 1969, New York. (Cohn-Bendit: 1969)
- Fukuyama (1994): F. Fukuyama: *A történelem vége és az utolsó ember*. Európa, 1994, Budapest.
- Huszár Tibor: Bibó István a gondolkodó, a politikus. In Bibó István: *Válogatott tanulmányok*. III. kötet, Magvető kiadó, 1986, Budapest. (Huszár 1986)
- Kovács Gábor: *Az európai egyensúlytól a kölcsönös szolgáltatások társadalmáig, Bibó István a politikai gondolkodó*. Argumentum, 2004, Budapest. (Kovács: 2004)
- Ludassy (1993): Ludassy Mária: Bibó István és Félicité Lamennais. In Dénes István Zoltán (szerk.): *A hatalom humanizálása. Tanulmányok Bibó István életművéről*. Tanulmány kiadó, 1993, Pécs.
- Szabó (1990): Szabó Zoltán: Bibó Istvánról. In *Bibó István – A különbség*. Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem, 1990, Budapest.
- Vajda Mihály: Min alapszik a szabadság és felelősség világa? In Dénes István Zoltán (szerk.): *A hatalom humanizálása. Tanulmányok Bibó István életművéről*. Tanulmány kiadó, 1993, Pécs.

JEGYZETEK

- 1 Rudolf Rocker: Anarcho-syndicalism. London, 1938, idézi Noam Chomsky: Introduction, 12. old. In Daniel Guérin: Anarchism. Monthly Review Press, New York, 1970.
- 2 Bibó István: Válogatott tanulmányok. III. kötet, Magvető, 1986, Budapest (továbbiakban: Bibó 1986), 77. o.
- 3 Bibó (1986): 77. o.
- 4 Bozóki András – Sükösd Miklós: Anarcho-demokraták. Az anarchizmus elmélete és magyarországi története. Gondolat Kiadó, 2007, Budapest (továbbiakban: Bozóki–Sükösd 2007).
- 5 Daniel Cohn-Bendit: Forget 68. Editions de l'aube, 2008, 127 pp.
- 6 Bibó nyugatról – éltében, holtában. Külhoni magyarok írásai Bibó Istvánról. Vál.: Kende Péter, Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem, 1997, Basel–Budapest, 7. o.
- 7 Bozóki András – Sükösd Miklós: Az anarchizmus elmélete és magyarországi története. Cserépfalvi Könyvkiadó, 1994, Budapest (továbbiakban: Bozóki–Sükösd 1994).
- 8 Batthyány Ervin előadása a Társadalomtudományi Társaság vitauülésén. In Batthyány–Migrái–Schmitt: Anarkizmus. 1904, Budapest, 11. o. Idézi: Az anarchizmus elmélete, 23. o.
- 9 Bozóki–Sükösd (1994): 26. o.
- 10 Csoma Lajos: 1968 és az anarchizmus. *Múltunk*, politikatörténeti folyóirat LVI. évf., 1. szám (2011/1) 125–150. o. (továbbiakban: Csoma 2011), 128. o.
- 11 Csoma (2011): 129. o.
- 12 Csoma (2011): 129. o.
- 13 Csoma (2011): 127. o.
- 14 Bozóki–Sükösd (1994): 186. o.
- 15 Bozóki András – Sükösd Miklós: Anarcho-demokraták. Az anarchizmus elmélete és magyarországi története. Gondolat Kiadó, 2007, Budapest. (Bozóki–Sükösd 2007)
- 16 Bozóki–Sükösd (2007): 198. o.
- 17 Bozóki–Sükösd (1994): 183. o.
- 18 Jászi Oszkár: Marxizmus vagy liberális szocializmus, [1919], Párizs, 1983 MFK 72. o. idézi Anarcho-demokraták, 199. o.
- 19 Bibó (1986): 18. o.
- 20 Bibó (1986): 19. o.
- 21 Bibó (1986): 20. o.
- 22 Bibó (1986): 34. o.
- 23 Bibó (1986): 37. o.
- 24 Bibó (1986): 37. o.
- 25 Bibó (1986): 42. o.
- 26 Fukuyama (1994): F. Fukuyama: A történelem vége és az utolsó ember, Európa, 1994, Budapest.
- 27 Daniel and Gabriel Cohn-Bendit: *Baloldali radikalizmus: Orvosság a kommunizmus aggkori betegségeire*. Kossuth Kiadó, 1970, Budapest (továbbiakban: Cohn-Bendit 1970), 270. o.
- 28 Cohn-Bendit (1970): 242. o.
- 29 Markus Hening, Rolf Raasch: *Neonarchismus im Deutschland. Entstehung - Verlauf – Konfliktlinien*. Oppo Verlag, 2005, Berlin, 130. o. Idézi Csoma (2011): 143. o.
- 30 Bibó (1986): 5. o.
- 31 Cohn-Bendit (1970): 231. o.
- 32 Cohn-Bendit (1970): 257. o.
- 33 Cohn-Bendit (1970): 155. o.
- 34 Cohn-Bendit (1970): 155. o.

- 35 Cohn-Bendit (1970): 155. o.
 36 Cohn-Bendit (1970): 156. o.
 37 Cohn-Bendit (1970): 160. o.
 38 Cohn-Bendit (1970): 160. o.
 39 Cohn-Bendit (1970): 160. o.
 40 Cohn-Bendit (1970): 99. o.
 41 Cohn-Bendit (1970): 156. o.
 42 Bibó (1986): 50–51. o.
 43 Bibó (1986): 53. o.
 44 Bibó (1986): 55. o.
 45 Bibó (1986): 54. o.
 46 Bibó (1986): 55. o.
 47 Bibó (1986): 110. o.
 48 Kovács Gábor: Az európai egyensúlytól a kölcsönös szolgáltatások társadalmáig, Bibó István a politikai gondolkodó. Argumentum, 2004, Budapest, (továbbiakban: Kovács 2004), 413. o.
 49 Kovács (2004): 406. o.
 50 Szabó (1990): Szabó Zoltán: Bibó Istvánról. In Bibó István – A különbség. Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem, 1990, Budapest, 24. o.
 51 Ludassy (1993): Ludassy Mária: Bibó István és Félicité Lamennais. In Dénes István Zoltán (szerk.): A hatalom humanizálása. Tanulmányok Bibó István életművéről. Tanulmány kiadó, 1993, Pécs.
 52 Kovács (2004): 423. o.
 53 Cohn-Bendit (1970): 7. o.
 54 Cohn-Bendit (1970): 7. o.
 55 Bibó (1986): 75. o.
 56 Bibó (1986): 76. o.
 57 Lásd Ludassy Mária: Bibó István és Félicité Lamennais. In A hatalom humanizálása. Tanulmányok Bibó István életművéről. Szerk.: Dénes István Zoltán, Tanulmány kiadó, 1993, Pécs, 223. o.; Vajda Mihály: Min alapszik a szabadság és felelősség világa? In Dénes István Zoltán (szerk.): A hatalom humanizálása. Tanulmányok Bibó István életművéről. Tanulmány kiadó, 1993, Pécs, 243. o.
 58 Bibó (1986a): 94. o.
 59 Bibó István: Uchronia. In Bibó emlékkönyv, Századvég, 1991, Budapest.
 60 Huszár Tibor: Bibó István a gondolkodó, a politikus. In Bibó István: Válogatott tanulmányok. III. kötet, Magvető, 1986, Budapest, 512. o. (A továbbiakban: Huszár 1986); L. még i. m. 496. o.
 61 Kovács (2004): 472. o.
 62 Bibó (1986): 72. o.
 63 Cohn-Bendit (1970): 97. o.
 64 Cohn-Bendit (1970): 99. o.
 65 Cohn-Bendit (1970): 99. o.
 66 Bibó (1986): 77. o.
 67 Bibó (1986): 102. o.
 68 Bibó (1986): 103. o.
 69 Bibó (1986): 103. o.
 70 Bibó (1986): 103. o.
 71 Cohn-Bendit (1970): 99. o.
 72 Cohn-Bendit (1970): 156. o.
 73 Cohn-Bendit (1970): 100. o.
 74 Cohn-Bendit (1969): 269. o.
 75 Bibó (1986): 41. o.
 76 Bibó (1986): 83. o.
 77 Huszár (1986).
 78 Bibó István: Az 1956 utáni helyzetről. In Bibó István összegyűjtött munkái. 3. k. Bern, 952–953. o.
 79 Csoma (2011): 139. o.
 80 Bibó (1986): 84. o.
 81 Bibó (1986): 85. o.
 82 Bibó (1986): 85. o.
 83 Cohn-Bendit (1970): 101. o.
 84 Cohn-Bendit (1970): 98. o.
 85 Bibó (1986): 66. o.
 86 Bibó (1986): 67. o.
 87 Cohn-Bendit (1970): 99. o.

A kínai föderalizmus kérdéséhez

(Bevezetés) A magyar nyelvű szakirodalomban alig érintett téma a föderalizmus problémája. Ugyanakkor az utóbbi mintegy másfél-két évtizedben Kínán belül és kívül felújult az érdeklődés a kínai föderalizmus iránt, ami további indokot jelent amellett, hogy foglalkozzunk a kérdéssel. Az új érdeklődés meglepő fejlemény, mert a kínai föderalista programokat és a körülöttük zajló vitákat egy régen elmúlt időszak jelenségének tartották. A föderalizmusnak mindig is komoly ellenérvekkel és ellenérzésekkel kellett szembenéznie Kínában. Az ország történelme során lényegében egységes, centralizált birodalom volt, és ezen érdemben az sem változtat, hogy a centralizált hatalom időszakait a birodalom szétesésének, a decentralizációknak a periódusai szakították meg. A centralizációt az ország ereje és jóléte szinonimájaként kezelték, és aki a központi kormányzat és a tartományok közötti megosztott hatalomról és szuverenitásról beszélt, azt a nemzeti meggyőződés hiányával, Kína nagyságának aláásásával vádolták. Az osztatlan egység melletti érvként sorakoztatták fel a kulturális egységet, a konfucianizmust, a történelmi örökséget. Még a nyelvi megfogalmazás is a föderalizmus hívei ellen dolgozott, mert a császári időkben a magas szintű tartományi autonómiát 'feudálisnak' fordították, amit így nem a modernitáshoz, a haladáshoz kötöttek.¹

Ugyanakkor nyilvánvaló, hogy komoly érveket lehet felsorakoztatni amellett, hogy Kínának szüksége van a föderalizmusra: óriási terület, hatalmas regionális különbségek, nagy nyelvi megosztottságú népesség, sok száz nemzetiség (amelyek közül a mai rendszer hivatalosan 55-öt ismer el). A XIX. század második felétől a nyugati gyarmatosító hatalmak behatolásával párhuzamosan a kínaiak számos nyugati eszmével ismerkedtek meg, amelyeket az ország megmentése, erejének helyreállítása és modernizálása szempontjából vitattak meg. Ennek során vált vitatémává az egységes, centralizált vagy a föderális állam összevetése is. Kína történelme során sohasem rendelkezett a kormányzás föderális rendszerével, nem létezett alkotmányban szabályozott hatalommegosztás a kormányzat különböző szintjei között. Különösen Kína esetében azonban csupán a formális intézményi megközelítés önmagában nem ad megfelelő támpontot a központi és a helyi hatalom viszonyának megértéséhez. Az eljárás, a magatartás perspektívájából történő közelítés inkább feltárja kínai körülmények között a de facto föderalizmust.² A központ–helyiek viszony megközelítéséhez az intézményi szempont alkalmazása azért sem igazán megfelelő, mert különösen ezen a téren a jogi infrastruktúra nagyon hiányos, de egészében is Kína a törvények, a jog uralma (rule of law) rendszerének kialakítási folyamatában van.³

Több vonatkozásban magam is foglalkoztam már azzal a problémával, amit úgy szoktak emlegetni, hogy a hatalom Kínában kevésbé intézményesült. Ez nem általában az intézmények hiányára utal, hanem arra a jelenségre, hogy a hatalom és a politika túlzottan személyekhez van kötve, vagyis egy vezetőnek a hatalma és a befolyása elsősorban életpályájától, felhalmozott érdemeitől, tapasztalataitól és főleg kapcsolatrendszerétől függ, és nem annyira az általa betöltött hivatali pozíciótól. Sarkítottan fogalmazva tehát egy intézmény rangját az élén álló vezető adja, nem pedig az intézmény vezetése teszi tekintélyessé és befolyásossá az egyént. Mao hatalma egy jöttányit sem csökkent, amikor részben a „nagy ugrás” hibái miatt lemondott az államelnöki posztról (pontosabban az újrjelölésről), s joggal tartották Teng Hsziao-pinget (Deng Xiaoping) a legbefolyásosabb kínai politikusnak még akkor is, amikor már semmiféle párt vagy állami pozíciót nem töltött be.

A veterán generációk utáni vezetések tagjai azonban sem az általuk megélt időszak, sem a befutott életpálya miatt nem voltak képesek kiemelkedő forradalmi tetteket végrehajtani vagy rendszerformáló érdemeket szerezni. Az ő esetükben a hivatali pozíciók fontossága megnőtt, az egyéni, személyes hatalmuk gyengeségét a hivataluk szerepe és tekintélye ellensúlyozza. Természetesen a kínai politikai kultúrában oly fontos kapcsolatok és összeköttetések megőrizték jelentőségüket, de ezek sokszor már az intézményi struktúrában (is) érvényesülnek. Az intézmények e felértékelődési folyamatának hatásai és következményei nem érintik a föderalizmus kérdését, hiszen – mint jeleztem – az erre vonatkozó intézményi szabályozás hiányzik. A kínai államot formális intézményi szempontból nem lehet föderatívnak tekinteni. Kína alkotmányosan egységes, centralizált állam, ahol minden helyi kormány alá van rendelve a központnak. A hatalom területi elosztásának elve 1949 óta semmit sem változott.

Az alkotmány szerint a tartományi kormányok a központi kormány egységes vezetését követik, annak adminisztratív intézkedéseit hajtják végre, neki felelősek. A helyi törvényhozásoknak jogukban áll törvényeket alkotni, de azok nem lehetnek ellentmondásban az országos törvényekkel, ellenkező esetben az Országos Népi Gyűlés Állandó Bizottsága megsemmisíti azokat. Részben a jogi szabályozás jelzett hiányosságai, fragmentáltsága miatt, részben egyéb tényezők következtében is a helyi hivatalnokok de facto hatalma gyakran jóval nagyobb, mint az az alkotmányból, a törvényi szabályozásokból következne. Sok esetben inkább a helyi érdekekkel azonosulnak a központtal szemben, támaszkodva a helyi társadalmi identitásra, gazdasági érdekekre és szokásjogra, sőt, esetenként még a helyi pártszervezetekre is. Ebből következően a föderalizmus megfelelő, szabályozott kereteket biztosító eszköz lenne az érdekkonfliktusok megoldására a különböző szintű kormányzatok között. Ennek hiányában azonban a jelen körülmények között az alkudozás a leggyakrabban használt módszer.

(A kínai föderalizmus az 1910-1920-as években) A XIX. század végére a Csing császári dinasztia végzetesen meggyengült, válságba került, amelyre az akkori hatalom változtatásokkal és reformokkal reagált. Az ismert „száznapos reform” (1898) kudarca után is folytatódtak az udvar kísérletei a különböző reformokkal, amelyek közül itt csak az alkotmányos mozgalmat érinteném, ami a központ és a tartományok viszonyát is érintve kapcsolható a föderalizmushoz. A XIX. század végén az állami és társadalmi élet új fejleménye volt a tartományi kormányzók és ezzel együtt a helyi elit hatalmának növekedése. Ez bizonyos mértékű decentralizálódást eredményezett a politikai struktúrában, s ezzel együtt a regionalizmus megjelenését (természetesen távolról sem olyan mértékben, mint a századforduló utáni évtizedekben). A nagy tömegben lefordított külföldi művek révén a képzett kínaiak tisztába jöttek olyan fogalmakkal, mint demokrácia, alkotmányosság, hatalommegosztás stb. és természetesen a föderalizmus. Az udvart is beleértve, széles körben vallották azt a meggyőződést, hogy az alkotmány Kínát erőssé tenné, és ez a hit még a köztársaság formálódásának csalódást keltő időszakában is megmaradt.⁴ Egy alkotmányos monarchia – már korábban is felvetődött – gondolatának Japánnak az orosz–japán háborúban 1905-ben elért látványos győzelme adott ösztönzést, mivel úgy értékelték, hogy a győzelem egy kis alkotmányos monarchia fölényét bizonyította egy óriási autokrata birodalommal szemben. Az alkotmányos mozgalomhoz tekintélyes tartományi kormányzók is csatlakoztak, mint például Jüan Si-kaj (Yuan Shih-kai). Az udvar – külföldi példák előzetes tanulmányozása után – 1908-ban bejelentette az alkotmányozás előkészítésére vonatkozó terveket, melyek szerint az alkotmányt 1916-ban életbe léptetik. Perspektíváit tekintve nagy jelentősége volt annak a kormányzati felismerésnek, hogy egy majdani alkotmányos kormányzásnak önkormányzati rendszeren kell alapulnia, és erre vonatkozóan 1908-ban szabályozásokat is kiadtak.

Az 1911-es forradalom győzelmét követően Szun Jat-szen (Sun Yat-sen) déli ideiglenes kormánya 1912. március 11-én elfogadott egy 56 cikkelyből álló ideiglenes alkotmányt, amely a köztársaság ideiglenes elnökére bízta (33. c.) a tartományok irányítási problémáinak kidolgozását.⁵ A forradalom után a tartományi kormányok eltérő mértékben tudták kiterjeszteni hatalmukat mind Pekinggel szemben, mind a tartomány határain belül. A helyi önkormányzati szervek és gyűlések létesítésére már a császárság utolsó éveiben meginduló folyamat megyei szinten a forradalom után is folytatódott. A tartományokra nehezedő terheket a forradalom után nagymértékben súlyosbították a növekvő nagyságú hadseregek. Ezek a helyileg fizetett csapatok egyrészlől súlyos terhet jelentettek a költségvetésnek, elszívták a tőkét a beruházások elől, másrészt viszont erőt és védelmet biztosítottak Peking hatalmával szemben. Ez a széttagolódás más körülmények között alapját képezhette volna föderációs tendenciáknak is.

Az alkotmányba vetett hit mellett, mint ami megmentheti és erőssé teheti Kínát, egy másik felfogás, Kína bajaira az orvosságot a föderalizmusban vélte megtalálni. Mind a forradalmárok, mind a reformerek közül sokan úgy érveltek, hogy egy ilyen hatalmas, kontinensnyi méretű, óriási különbségekkel jellemezhető ország képes lenne sikeresen alkalmazni a föderalista struktúrát. A forradalmat követően ezt a lehetőséget komolyan felvetették, de Jüan Si-kajnak a monarchia visszaállításával is kacérkodó diktatúrája ezt levette a napirendről.

Az 1919–22 közötti években aztán a mozgalom a föderalizmusért nagyobb lendületet kapott. A központi hatalom akkor alapvetően meggyengült, a tartományokban saját hadseregekkel rendelkező hadurak birtokolták a hatalmat, akik egyénenként, vagy egymással frakciókat alkotva összecsapások, helyi háborúk tömegét vívták. A hadurak igen különböző nézeteket vallottak a konfucianus, konzervatív értékektől bizonyos haladó törekvésekig, de abban szinte mind közösek voltak, hogy célként az ország egyesítését hangoztatták, miközben maguk voltak a széttagoltság okozói és képviselői, az egyesítés legfőbb akadályai. Az ország politikai szétesése gazdasági széttagoltságot okozott, majd – ördögi körként – a gazdasági széttagolódás egyre inkább akadályává vált a politikai újraegyesítésnek.⁶

A hadúróság problémájának megoldására ajánlották az elképzelés támogatói a föderalizmust. Szerintük a felülről, erőszakkal történő egyesítés kísérlete idézte elő a hadúríságot. Erős helyi intézményekre, tartományi autonómiák létrehozására lenne szükség, majd ezekre építve lehetne megvalósítani az ország egységét. Vagyis a jó helyi kormányokra alapozva lehetne aztán egységbe összevonni az országot. Az Egyesült Államok föderatív rendszerét modellnek véve, minden tartományt arra bízattak, hogy vázoljon fel egy alkotmányt a tartományi autonómia megalapozására. Következő lépésként az önkormányzó tartományok egy konferenciát hívnának össze föderatív központi kormány létesítésére. Szószólói az autonómia elképzelését összekötötték a többpárti demokráciára való törekvéssel. A föderációt kiterjesztették a tartomány alatti szintre, mint a hatalom és a felelősség megosztását, hasonlóan a tartományok és a központ közötti viszonyhoz.

A föderalizmus eszméjére súlyos csapást mért és máig kiható negatív hatással járt, hogy a tartományok militaristái, a hadurak azonnal felhasználták az intézményi változás követelését saját személyes hatalmuk céljaira. Elfogadták, támogatták a föderalizmust tartományaikra vonatkozóan, nem azért, hogy az embereknek önkormányzatot adjanak, hanem eszközként az adott terület feletti ellenőrzésre, és hogy erre hivatkozva mentesüljenek a központi kormány beavatkozásától. Hunan tartományban például a katonai kormányzó teljes mértékben felhasználta az 1922. január elsején életbe lépő tartományi alkotmányt, hogy magát gyakorlatilag függetlenítse Pekingtől. Ugyanez volt a helyzet Csöcsiang (Zhejiang) tartományban, ahol a

katonai kormányzó lelkesen fogadkozott, hogy tartani fogja magát az 1921-ben elfogadott demokratikus tartományi alkotmányhoz, de katonai ellenőrzésének egyetlen darabkáját sem adta fel. Számos más tartomány is foglalkozott alkotmány megszövegezésével, de az eredmény lényegében ugyanaz volt, nem sikerült valóban autonóm, a nép érdekeit szem előtt tartó, működőképes tartományi kormányt létrehozni.⁷ Kuangtung tartomány hadura, Csen Csiung-ming (Chen Jiongming) is a föderalizmus híveként lépett fel. Fia, az Amerikában élő Leslie H Dingyan 1999-ben publikált könyvében azt írta apjáról: „Meggyőződése szerint a nemzeti kormány a föderalizáció melletti alapvető elkötelezettsége garantálhatta volna a nemzet biztonságát. Kína hadúri korszakának adott realitásai között apám meggyőződése szerint a föderalista megközelítés volt az egyetlen járható út, amely az egyesített, demokratikus közársaság létrehozásához vezethetett. Az ország többi föderalistájával folytatott tárgyalásokon a modellértékű Kuangtung tartományból kiindulva próbálta megteremteni »az amerikai tapasztalatok alapján a Kínai Egyesült Államokat«. Apám álláspontja közvetlenül ütközött Szun Jat-szennek azzal az elképzelésével, hogy katonai úton egyesíti az országot, s hozza létre annak korszerű, központosított kormányát.”⁸ A föderalizmus összekapcsolódása a hadúrissággal végeteszen aláásta a föderalista mozgalom morális alapját.

A tartományiak mellett országos alkotmányok is készültek. A XX. század elejétől kezdve az alkotmány szükségességét minden politikai párt, egyesülés és érdekcsoport ugyanúgy elengedhetetlennek tartotta, mint ahogy akkor már elfogadta a gondolatot a mandzsu udvar is. Még a mandzsu uralom alatt, 1908-ban alkotmányozási alapelveket adtak ki, melynek egyik sarkalatos tétele volt, hogy egy majdani alkotmányos kormányzásnak önkormányzati rendszeren kell alapulnia. Az alkotmány iránti megkülönböztetett figyelmet jelzi, hogy 1908-tól az 1946-os alkotmányig terjedő időben nem kevesebb, mint 12 alkotmány, ideiglenes alkotmány, illetve alkotmánytervezet készült.⁹ Ezek sorában született az 1922-ben elfogadott alkotmány, amelyet Csaó Kun (Tsao Kun) elnökről neveztek el. Ez az alkotmány föderalista jellegű volt, de mire 1923. október 10-én – az 1911-es forradalom kitörésének évfordulóján – életbe léptették, az erre irányuló mozgalom már sokat veszített erejéből. Csalódtak benne, már senki sem gondolta, hogy megvéd akár a központi kormány despotizmusától, akár a militaristák háborúitól.¹⁰

Szun Jat-szen (Sun Yatsen) és a Kuomintang, amikor még gyenge pozícióban voltak, még egy tartományt is alig tartottak hatalmukban, elfogadták a föderáció és a helyi önkormányzat erősítésének gondolatát. Szun és más forradalmárok már 1895 táján felszólították a tartományok föderális rendszerére, 1911 után pedig szintén támogatták a föderalizmust, mert Peking befolyása korlátozásának eszközét látták benne. Szun még 1921-ben is azt írta, hogy ha meg akarják oldani a régi vitát a központ és a helyiek között, az egyetlen út a teljes tartományi önkormányzat, alkotmányokkal és a tartományi kormányok választásával. Ha a központ megosztja a hatalmat a tartományok között és minden tartomány a körzetei között, akkor a megosztott nemzet egyesülhet az önkormányzatiságon keresztül, és ismét egységes lehet.¹¹ Szun 1922-ben szakított Kuangtung (Guangdong) tartomány militaristájával, és attól kezdve ellenségesen viszonyult a tartományi autonómia bármely formájához. Ugyanakkor továbbra is támogatta a tartományon belüli (kerületi szintű) helyi autonómiát, ami képessé tenné a népet, hogy „közvetlenül gyakorolja jogait”. A föderalizmust elutasította, de fontosnak tartotta, hogy a demokratizációt ne zavarják össze decentralizációval, amit a föderalizmus szószólói akartak. Szun ekkor már teljes mértékben osztotta a föderalizmussal szembeni bizalmatlanságot, amit a hadurak és helyi potentátok azon említett törekvése táplált, hogy azt ambícióik és manővereik legitimációjára használják fel.¹² A megújuló Kuomintang 1924-es Kiáltványa határozottan elutasította a föderalizmust.

A Kuomintang által 1926-ban az ország egyesítéséért indított északi hadjárat végképp levette a napirendről a föderalista elképzeléseket. Ismét a „hagyományos” felülről és erőszakkal történő egyesítés került előtérbe. 1928-ra megvalósult az ország (viszonylagos) egysége, és az akkor kezdődő „nankingi évtizedet”, a Csang Kaj-sek vezette Kuomintang hatalmat egyértelműen a centralizációra tett erőteljes hangsúly jellemezte. Ezzel szemben egyik oldalról a megmaradt militaristák, másik oldalról a kommunisták és az általuk létrehozott bázisterületek intéztek kihívást.

(A kínai kommunisták és a föderalizmus) A Kínai Kommunista Párt (KKP) a nemzetiségekkel kapcsolatos politikájának alakítása során foglalt állást a föderáció kérdésében. A nemzetiségi kérdéssel először a párt 1922-ben tartott második kongresszusán foglalkoztak, s akkor a legnagyobb nemzetiségi körzetek (Mongólia, Tibet, a muzulmán vidékek) számára demokratikus öngazgatást irányoztak elő, s a jövőben Kínát föderatív államként képzelték el: „... és tiszteletben tartva Mongólia, Tibet és Turkesztán népének önrendelkezését, három autonóm nemzettel kell szervezniük és végül egyesíteni ezeket, mint Kínai Föderális Köztársaságot, amely aztán az állam valódi egyesítése lesz.”¹³ Részletesebb nemzetiségi programot a kommunista bázisok, az ún. szovjet területek első kongresszusa (1931) dolgozott ki, amit aztán a második kongresszus (1934. január) belefoglalt „alkotmányos” programjába. Ez – éles ellentétben a Kuomintang „egyetlen kínai nemzet” felfogásával – kihangsúlyozta a sok kis nemzetiség jelenlétét Kínában, elismerte önrendelkezési jogukat, szovjet mintára elismerve jogukat az elszakadásra is. Számos nemzetiség felsorolása után úgy folytatta, hogy „... valamennyien, Kína területén élve teljes joggal tartanak igényt az önrendelkezésre: belépnek a Kínai Szovjet Föderációba vagy elkülönülnek tőle és saját autonóm körzetet szerveznek.”¹⁴

A KKP 1945-ben tartott VII. kongresszusán is a párt célkitűzései között fontos elemként szerepelt a föderatív köztársaság megteremtése. Mao kongresszusi beszámolójában kijelentette: „Az állam és a hatalom kérdése az új demokrácia rendje idején elválaszthatatlanul kapcsolódik a föderalizmus kérdéséhez. Kína minden nemzetiségének az önkéntesség és a demokrácia alapján létre kell hoznia a kínai demokratikus köztársaság föderációját, s ezen föderáció bázisán meg kell teremteni a központi föderatív kormányt”. A beszámoló további részében a minimális követelések közé sorolta „az országban élő nemzeti kisebbségek helyzetének javítását, biztosítva minden nemzeti kisebbség számára a jogot a nemzeti önrendelkezésre és a jogot a föderatív állam megteremtésére, együtt a kínai nemzetiséggel, önkéntes alapon”.¹⁵ Mindez bekerült a párt megvalósítandó feladataiként a szervezeti szabályzatba is. Mao Ce-tung válogatott műveiből a későbbi átdolgozás során kimaradtak a Kína föderatív berendezkedésére vonatkozó utalások – tükrözve a párt megváltozott álláspontját a kérdésben –, s a szovjet példa nyomán a nemzetiségi autonómia joga került a helyébe. Legfőbb érvként ekkor is azt hangoztatták, hogy történelme túlnyomó részében Kína egységes, egyesített ország volt, ezért a többé-kevésbé önálló részek egyesítésére szolgáló föderatív megoldás nem alkalmazható. A KKP ezzel a föderalizmus kérdését levette a napirendről.

A KNK egész eddigi története során egyik központi kérdésként szerepelt a központ és a tartományok viszonya, ami egy potenciális föderációnak is alapvető problémája lenne. Ezekben az évtizedekben is – akárcsak Kína modern kori történetének egészében – ez a kérdés a decentralizáció-centralizáció-decentralizáció ciklikus változásában jelent meg. Az 1950-től az 1970-es évekig terjedő időszak politikai modelljének jellemzője, hogy a párt átvette a kormányzati adminisztráció helyét, nem különböztették meg a párt és kormányzati funkciókat, a gazdaság modellje pedig a központosított tervgazdaság volt. Az erős

centralizáció ellenére a decentralizáció-centralizáció ciklus kis mértékben, igen mérsékelt módon, de érvényesült. A centralizált tervgazdaság ismert körülményei miatt az adminisztratív hatékonyság igen alacsony szintű volt, ezért 1956 tavaszán Mao elhatározta, hogy több hatalmat ad a helyi hatóságoknak, ennek nyomán számos vállalatot a helyi hatóságok alá rendelték. A centralizáló trend aztán 1961-ben felújult, majd a „kulturális forradalom” során ismét a decentralizáció érvényesült, természetesen mindig viszonylagos értelemben. A rendszer erősen centralizált jellege változatlan maradt, a központi és a helyi kormányok viszonyát részletes törvények nem szabályozták.

(A de facto föderalizmus a reformidőszakban) Teng Hsziao-ping (Deng Xiaoping) alatt a helyzet fokozatosan megváltozott, egy fél-föderális rendszer alakult ki, amelyben a központi és a helyi kormányok nagyjából közösen döntenek a helyiek kompetenciájáról. A gazdasági decentralizáció lépéseinek tömegét hajtották végre, amit – természetesen nem hivatalosan – kínai típusú föderációnak neveznek.¹⁶ Mások a kialakult helyzetet de facto föderalizmusnak vagy fél-föderalizmusnak nevezik.¹⁷ A föderalizmust a kínai értelmiség egy része és különösen a külföldön élő politikai disszidensek támogatják. Az elemzések azt hangsúlyozzák, hogy a reform évtizedei alatt a központ és a helyi kormányok viszonya a pragmatikus, piacorientált megközelítés következtében alapvetően megváltozott, amely egy új rendszert, egy kínai típusú föderalizmust, vagy de facto föderalizmust hozott létre, az utóbbit olyan értelemben, hogy nem intézményesült.

A föderalizmus legalapvetőbb vonása a decentralizáció, de a decentralizációnak nem minden rendszere föderális. A föderalizmus egy sor körülményt, feltételt tartalmaz a hatalom és a felelőségek elosztására vonatkozóan a kormányzat különböző szintjei között.¹⁸

1. A kormányzatok hierarchiája létezik elkülönített hatáskörökkel, így minden kormány autonóm.
2. Az országos szint alatti kormányoknak elsődleges hatalmuk van a fennhatóságukon belüli gazdaság felett.
3. A központi kormánynak hatalma van az országos piac felett, és biztosítja az áruk és a termelési tényezők mobilitását az alsóbb szintű kormányokon keresztül.
4. A bevételek elosztása a kormányok között szabályozott, és a kormányok kölcsönfelvétele korlátozott, minden kormány kemény költségvetési korlátba ütközik.
5. A hatalom és felelősség elosztása intézményesült, állandóság jellemzi, a központi kormány nem változtathatja sem egyoldalúan, sem az országos szint alatti kormányok nyomására. Ezek a pontok a piaci körülmények között létező föderalizmus intézményi elrendezésének ideál típusát képviselik.

A kínai decentralizáció több lényeges vonásban különbözik a nyugati értelemben fel-fogott föderalizmustól: az utóbbi olyan rendszerben gyökerezik, amelynek jellemzője az egyéni jogok védelme; kifejezetten erős alkotmányos alapjai vannak; majdnem mindig kapcsolódik a politikai szabadsághoz, a képviselőhöz, a demokratizálódáshoz. Ezen jellemzők egyike sem található Kínában. Ott alapvetően a decentralizáción van a hangsúly: a vállalatok feletti rendelkezés jórészt a tartományi, sőt azok alatti hatóságok hatáskörébe került.

A föderalizáció a fiskális területre is kiterjed.¹⁹ 1980-tól kezdve bevezettek egy fiskális jövedelem elosztási rendszert a kormányzat bármely két, egymáshoz csatlakozó szintje között. Bár a séma régióként és időben is variálódott, az alapeszme az volt, hogy az alsóbb szintű regionális kormány szerződik a felsőbb szintűvel az adó- és profitbevétel teljes összegére (vagy egy részére; negatív értékek esetén a szubvenció áramlása ellentétes irányú), amit befizet a következő néhány évben, és a maradékot megtartja az alsóbb szintű kormány. Ez a rendszer egészen az 1994-ben bevezetett új fiskális rendszerig fennmaradt.

Az 1994-es adóreform a tartományok fiskális autonómiája növekedésének trendjét megfordította, de az elkülönített adókkal és az ún. költségvetésen kívüli jövedelmek magas arányával a de facto (fiskális) föderalizmus inkább erősödött.

A decentralizáció nagymértékben hozzájárult a kínai gazdasági reformok sikeréhez, a döntéshozatalt közelebb vitte a végrehajtás színtereire, sok reformlépés kipróbálására egyes tartományok szintjén került sor stb., de ez a kínai típusú föderáció számos negatívummal is járt. Sokak szerint a regionális jövedelemkülönbségek növekedése, a belső piac széttagoaltsága, párhuzamos beruházások és felesleges kapacitások létrejötte is ennek tulajdonítható. A tartományok egymás vetélytársaivá váltak a gazdasági erőforrásokért, a piacokért folytatott versenyben, egyfajta „gazdasági hadúrtság” uralkodott el, a protekcionizmus vált jellemzővé. A káderek, a hivatalnokok teljesítményének értékelésénél a fő szempont a gazdasági növekedés lett, ezért gyors sikerekre törekednek, mellőzik a hosszú távú célokat, hajlamosak elhanyagolni az oktatást, az egészségügyet, nem fordítanak gondot a környezet védelmére stb.

A kínai típusú föderáció egy nem demokratikus állam keretei között, magas költségei és egyéb negatívumai ellenére is, jól szolgálta a gazdasági reform céljait. Nem intézményesített jellege lehetővé tette a változó körülményekhez való rugalmas alkalmazkodást.

Egy időben elterjedt, gyakorta hangoztatott feltevés volt, hogy a gazdasági és fiskális területen jelentkező regionalizmus néhány éven belül elvezethet az ország politikai felदारabolódásához, a központi hatalom meggyengüléséhez. A 2000-es évekre azonban ez a feltevés egyre inkább háttérbe szorult. A kínai piacgazdaság fejlődése az említett negatívumok (piaci széttagoaltság, „gazdasági hadúrtság”, tartományi protekcionizmus) ellenére, vagy ezekkel párhuzamosan az átfogó nemzeti piac kiépülése és fejlődése, az ország különböző régiói közötti „gazdasági integráció” erősödése irányába mutató folyamatokat is elindított. Vagyis a regionalizáció jelentkezését, és sok tekintetben való erősödését, nem tekinthetjük kizárólagosan negatív tendenciának. A nyersanyagok, áruk cseréje, az infrastruktúra által teremtett összeköttetés mellett olyan tényező is az összekapcsolódás felé mutat, mint a tömeges migráció, a 180-240 millióra becsült munkaerő-tömeg, amelynek igen magas aránya átlépi tartománya határait. Egy további nagyon fontos egyesítő erőnek számít a hivatalos és népi vonulattal egyaránt rendelkező nacionalizmus, amelynek hatását a regionalizmussal együtt kell értékelni.

(Az országegyesítés és a föderalizmus kérdései) A kínai föderalizmusnak van olyan vonatkozása, amely nem kapcsolódik a gazdasági reformokhoz, és ez az országegyesítés problémája. A Teng Hsziao-ping által megfogalmazott „egy ország két rendszer” formula eredetileg elsősorban Tajvant célozta, eddig azonban csak a két volt gyarmati terület, Hongkong és Makaó esetében realizálódott. Ennek értelmében az anyaországhoz visszakerült területek különleges közigazgatási területeként megőrzik nagyfokú önállóságukat, társadalmi, gazdasági és politikai berendezkedésük fennmarad. Jelentőségénél fogva célszerű elsősorban Hongkongra koncentrálni. A hongkongi területi kormány rendkívül széleskörű kompetenciával rendelkezik. A területnek önálló, többpárti törvényhozása van, ahová a képviselők kompetitív szabad választások eredményeként jutnak be. Hongkongnak saját pénze, saját rendőrsége van, független tagsággal rendelkezik nemzetközi szervezetekben, s emellett saját bevándorlási politikát is alkalmazhat. Bírói rendszere független az „anyaországtól”, saját legfelsőbb bírósága van. Pekingnek nincs joga beavatkozni az adószedésbe, a költségvetési politikába stb. Az alapvető emberi jogok érvényesülése számára szélesebb a lehetőség, mint az angol uralom idején, és mint jelenleg az anyaországban.

Mindössze az ország szuverenitását és területi épségét közvetlenül érintő honvédelem és a külpolitika az a két terület, ahol a döntés joga kizárólag a központi kormány kezében van. Makaóról sok hasonló dolgot lehet elmondani, ráadásul ott legálisan fennmaradt a szerencsejáték, ami az „anyaországban” tiltott.

A fent elmondottak következően, Kína és a két különleges közigazgatási terület viszonya sok tekintetben a föderális berendezkedés vonásait mutatja.²⁰ A két terület kormánya elvileg több hatalommal rendelkezik, mint egy föderális ország tagállamai vagy tartományai. Ugyanakkor a két volt gyarmat esetében alkalmazott megoldást nehéz lenne általánosítani a központ és tartományok közötti jövőbeli elrendezésre. Ezek a területek ugyanis nem tipikus tartományi szintű egységek, az ott alkalmazott jogi megoldások nem alkalmazhatók más tartományokra. Ennek ellenére vitathatatlan, hogy az „egy ország két rendszer” kísérlet lényeges kérdéseket vet fel a föderalista rendszerrel kapcsolatban.

Egy föderatív berendezéshez képest, Hongkong intézményi elrendezése komoly gyengeségeket mutat. A terület „mini-alkotmánya”, az Alaptörvény²¹ által biztosított autonómia nem egyenlő egy valódi alkotmányos garanciával. Az Alaptörvény határozatainak háttérét és alapját a KNK 1982-es alkotmánya 31. cikkelyének a különleges közigazgatási területek létesítéséről rendelkező kitétele képezi, amely nem tűnik eléggé hatékony alkotmányos garanciának az autonómiára vonatkozóan. Az Alaptörvény kiegészítésének és értelmezésének joga is a kínai parlament, az Országos Népi Gyűlés Állandó Bizottságának (ONGY ÁB) joga, bár egyes részeit Hongkong bíróságai is értelmezhetik. A magas szintű autonómiát kívánja biztosítani egyebek mellett az a kitétele az Alaptörvénynek, hogy néhány, mellékletben felsorolt kivételtől eltekintve az országos törvényeket nem alkalmazzák Hongkongon. Am „zűrzavar” esetén, amely „a nemzeti egységet vagy biztonságot veszélyezteti”, az ÁB hadiállapotot hirdethet, és ekkor bizonyos országos törvényeket is életbe léptethet. Az Alaptörvény alapján Kína csapatokat állomásoztat a területen, amelyek azonban nem avatkoznak a helyi ügyekbe. Baljós kitétel azonban, hogy a hongkongi kormány „kérheti” a központi kormánytól a helyőrség segítségét a közrend fenntartására, vagy katasztrófa esetén. Erre 1997, Hongkong visszakerülése óta nem került sor, de egy kommunista országgal kapcsolatban az ilyen „segítségekérésre” való utalás kellemetlen emlékeket idézhet fel. Az Alaptörvény egy további kritikus pontja Hongkong legfontosabb politikai intézményeinek központi ellenőrzése. A terület végrehajtó hatalmának feje (lényegében a kormányzó) nem választott hivatalnok, hanem a pekingi kormány nevezi ki, miután „megválasztotta” egy 800 főből álló választási bizottság. Ezt a bizottságot is könnyen ellenőrzi és manipulálja a pekingi hatalom. A legfőbb hivatalnokokat a „kormányzó” nevezi ki, de ehhez is szükség van a központi kormány jóváhagyására. A hongkongi törvényhozás felett is erős befolyása van Pekingnek. Tehát Hongkong (és Makaó) magas szintű autonómiája ellenére, amely egy föderatív elrendezés elemeire emlékeztet, az „egy ország két rendszer” megoldás mellett megmaradtak az egységes, centralizált állam fő vonásai.

Tajvannak még többet ígérnek az egyesülés esetére: nem állomásoztatnának ott katonákat, sőt megőrizhetné saját hadseregét (!), nem küldenének szárazföldi kínai hivatalnokokat, tajvaniak magas kormányzati tisztségeket tölthetnének be Pekingben stb. Tajvan, mint ismeretes, kezdettől fogva határozottan elutasítja az „egy ország, két rendszer” formulát, és jelenleg az egyesülés egyik legfontosabb előfeltételként a szárazföldi Kína politikai rendszerének demokratizálódását igényelné. A föderatív megoldás lehetőségét alapul véve egyesek²² különböző forgatókönyveket vázolnak, pusztán elméleti alapon. Az egyik ilyen elképzelt megoldás a teljes föderalizáció, amelyben a megosztott szuverenitást teljes mértékben elfogadják, és alkotmányos védelemben részesítik. Ez egyenértékű az alapvető

változás feltételezésével a jelenlegi egységes rendszerben, magyarul rendszerváltozást tételez fel. Több tényező mellett a KKP többszörösen bizonyított adaptív képessége ellenére is ez teljesen irreális elképzelés. Ráadásul nemcsak szakítást követelne a sok évszázados tradícióval az egységes államot illetően, hanem feladását a szinte abszolút szuverenitás elvének, amihez a rendszer mereven ragaszkodik. Egy másik lehetséges forgatókönyv a részleges föderáció lehetne, amikor az egyes országrészek különböző központ-helyi viszonyban helyezkednének el. Tajvan, Peking nagy engedményei révén magas szintű autonómiát élvezve egyesülne Kínával, részleges föderáció keretében, míg Hongkong és Makaó maradna az „egy ország, két rendszer” formula mellett, a többi tartomány pedig maradna a jelenlegi, vagy ahhoz hasonló, sokban informális, sok alkudozással kísért központ-helyi rendszerben. Ennek a megoldásnak sincs sok valószínűsége, a jelenleg gyorsan javuló viszony ellenére sem várható, hogy az egyesülést eredményező áttörést érjenek el a Tajvannal esetleg folytatandó tárgyalásokon. Belátható időn belül tehát a status quo fennmaradása a legvalószínűbb.

(Nemzetiségi autonómia és föderalizmus) A gazdasági fejlődés és az országegyesítés követelménye tehát két nyomós érvet jelenthet a jövőben a föderatív berendezkedés felé történő haladásra, annak intézményesített legalizálására. Megalapozottak azok a vélemények is, hogy az ilyen berendezkedés megoldást jelentene egyes nemzetiségi területek, mindelelőtt Tibet és Hszincsiang (Xinjiang) problémájára is. A jelenlegi autonómia rendszer hiányosságaival szemben egy igazi föderációra történő átváltás a kisebbségeket meggyőzhetné arról, hogy a KKP valódi erőfeszítéseket tesz az autonómia megvalósítására. Ez mindenképpen csökkentené a feszültségeket, esetenként antagonizmust mind a központ és a perifériák, mind a hanok és a különböző etnikai és vallási kisebbségi csoportok között. Ezek az emberek évtizedek óta hivatalos helyekről azt hallják, hogy autonóm területeik milyen legitim és jelentős autonómiával rendelkeznek, miközben tapasztalataik alapján megvannak győződve ennek az ellenkezőjéről. Ezért ugyanazon struktúra kereteiben elhangzó ígéreteknek már nem hisznek, azokat szkeptikusan fogadják. Egy új szerkezetű berendezkedés esetén a szavaknak nagyobb hitele lenne. A föderatív berendezkedéssel Peking és a nemzeti kisebbségek is bizonyos előnyökre tennének szert, de vannak ellene szóló érvek is.²³ Peking jelentős nyeresége lenne, ha a föderatív berendezkedés révén a kisebbségek elégedettebbek lennének a KNK-n belüli létezésükkel a nagyobb autonómia révén saját ügyeiket illetően, csökkenne a rendszerellenes nacionalizmus és a szeparatista mozgalmak támogatása. Növekedhetne az érintett tartományi adminisztrációk hatékonysága, Peking sok tehertől megszabadulhatna, erősödne a stabilitás, ami megnyugtatóan hatna a pekingi kormányra, erősíthetné a politikai reform és a rule of law melletti elkötelezettséget. A kisebbségek megnövelt ellenőrzést nyernének különböző gazdasági, politikai, kulturális és társadalmi területek felett, csökkennének az említett feszültségek, helyi ügyeik feletti nagyobb autonómiájuk növelné az adminisztráció hatékonyságát. Peking a veszteség oldalon elkönyvelhetné, hogy sok területen lazulna az ellenőrzése, a politikai rendszer egyfajta „puha autoritárius” hatalommá alakulna, a regionális kormányok költségvetési kiadásait kevésbé tudná ellenőrizni, a nemzetépítés, a „kínaiság” identitásának építése gyengülne. Ugyanakkor a nemzeti kisebbségek esetében nehezen lehetne hátrányt kimutatni a föderalizmus esetén.

(Zárszó) A nyomós érvek ellenére a kínai föderalizmus továbbra is elméleti lehetőség és megoldási javaslat marad, mint mindig az eddigi kínai történelem során. Végül, aligha tekinthetjük megalapozatlannak azt a feltételezést, hogy a kínai vezetés elutasító magatartását az eddigi

kommunista föderációk (Szovjetunió, Csehszlovákia, Jugoszlávia) gyászos sorsa is befolyásolja. Bár számításba kell venniük, hogy ezek föderalizmusa csak névleges fikció volt, hivatalosan föderatív berendezkedésük ténylegesen egységes, egyesített államokat jelentett. Aminek persze nem kellene eleve azt jelenteni, hogy egy átfogó és átgondolt közigazgatási és politikai reform keretében létrejövő kínai föderáció ne lehetne valóságos, legitím föderáció.

JEGYZETEK

- 1 *Emilian Kovalski and Magdalena Zolkos*: Defunct Federalisms. Critical Perspectives on Federal Failure, Ashgate Publishing Company, Buslington, USA, 2008, 89. o.
- 2 Erre és a továbbiakra ld. Yongnian Zheng: China's de facto federalism. In: Federalism in Asia. Baogang He, Brian Galligan, Takashi Inoguchi (eds.) Edward Elgar Publishing, 2007, 9. fejezet, 213–224. o.
- 3 Jordán Gyula: Kína: rule of law kínai sajátosságokkal? Jogtörténeti Szemle, 2009/4, 5–16. o.
- 4 Andrew James Nathan: Peking Politics, 1918–1923: factionalism and the failure of constitutionalism. University California Press, 1976
- 5 Az alkotmány szövegét ld. Szinhajszkaja revolúciója 1911–1913 gg. Szbornik dokumentov i materialov. Otv. red. Sz. L. Tihvinszkij. Izd. Nauka, Moszkva 1968, 181–186. o.
- 6 *Hsi-seng Ch'i*: Warlord Politics in China 1916–1928. Stanford Un. Press, Stanford, California, 1976; *Odoric Y. K. Wou*: Militarism in Modern China. The Career of Wu P'ei-fu: 1916–1939. Dawson Australian National Un. Press, 1978.
- 7 *Ch'ien Tuan-sheng*: The Government and Politics of China. Harvard University Press, Cambridge, Massachusetts, 1950, 77–78. o.; *Arthur Waldron*: Warlordism Versus Federalism. The Revival of a Debate? The China Quarterly, 1990. március, No. 121, 116–128. o.
- 8 Polonyi Péter: Birodalom-e Kína? In: Polonyi Péter: Múlt a jövőben. Írások Kínáról. Szerk. Vámos Péter. Társadalom-és-Művelődéstörténeti Tanulmányok 39. Budapest, 2007, 381. o.
- 9 Felsorolásukat ld. Ch'ien Tuan-sheng: i. m. Függelék B, 435. o.
- 10 Az alkotmány kérdéseire ld. Jordán Gyula: „Az ég magas, a császár messze van”. Igazságszolgáltatás, jog és politika Kínában. ELTE Eötvös Kiadó, 2008, 27–28, 179–181. o.
- 11 Emilian Kovalski and Magdalena Zolkos: i. m. 90. o.
- 12 *Marie-Claire Bergère*: Sun Yatsen. Stanford University Press, Stanford, California, 1998, 380. o.
- 13 The Manifesto of the Communist Party of China. Adopted in July, 1922 by the Second Congress. In: *Warren Kuo*: Analytical History of the Chinese Communist Party. Book one. Published by Institute of International Relations, Republic of China, Taipei, Taiwan, 1968, 66. o.
- 14 Szovjetszkije rajonü Kitaja. Zakonodatsztvo Kitajskoj Szovjetszkaj Reszpubliki, 1931–1934. Otv. redaktor L. M. Gudovnyikov. Izd. Nauka, Moszkva, 1977, 31. o.
- 15 *Mao Cze-dun*: Izbrannije proizvedenija t. 3. Moszkva, Izd. Inosztr.lit 1949, 416. és 427. o.
- 16 *Gabriella Montinola, Yingyi Qian and Barry R. Weingast*: Federalism, Chinese Style: The Political Basis for Economic Success in China. World Politics, 1995. október, 50–81. o.; *Yong-qin Wang, Yan Zhang, Yuan Zhang, Zhao Chen and Ming Lu*: The Costs and Benefits of Federalism Chinese Style. In: Arthur Sweetman and Jun Zhang (eds.): Economic Transitions with Chinese Characteristics: Thirty Years of Reform and Opening Up. Montreal and Kingston: McGill-Queen's University Press, Queen's Policy Studies Press, 2008, 9. fejezet, stb.
- 17 *Gregory H. Fuller*: Economic warlords: How de facto federalism inhibits China's compliance with international trade law and jeopardizes global environmental initiatives. Tennessee Law Review, vol. 75, 2008, 545–575. o.; *Yijiang Wang and Chun Chang*: Economic transition under a semi-federalist government: the experience of China. China Economic Review, Vol.9, No.1 (1998), 1–23. o.
- 18 Gabriella Montinola, Yingyi Qian and Barry R. Weingast: i. m. 55–56. o.
- 19 *Yu Zheng*: Fiscal Federalism and Provincial Foreign Tax Policies in China. Journal of Contemporary China, 2006. augusztus, 479–502. o.
- 20 *Liu Di*: Modern China and Federalism. <http://www.waseda.jp/hiken/jp/public/bulletin/pdf/21/ronbun/A02859211-00-00021001.pdf> ; *Tao-chiu Lam*: Forces shaping the federalist prospect in China. In: Charting China's future political, social and international dimensions. Chae-ho Chung (ed.) Rowman and Littlefield, 2006, 83–96. o.
- 21 Szövegét ld. Beijing Review 1990/18, I–XXIV. o.
- 22 Ld. Tao-chiu Lam: i. m. 96–98. o.
- 23 Ezekre ld. Devon Rowcliffe: Hypothetical Federalism in China. The Imperativeness of Perception. 2002. június, 22–24. o. [Internet.]

A sárkány elveszejtése

A *Sessanta racconti* azon elbeszélés-gyűjtemények közé tartozik, amelyet maga az író, jelen esetben az olasz Dino Buzzati rendezett sajtó alá. Az 1958 után jó pár kiadást megélt mű utoljára Milánóban, Oscar Mondadori gondozásában került a könyvesboltok polcaira. A 2009-es kiadásban a hatvanhetedik oldaltól kezdve olvasható a hetedik, *L'uccisione del drago* című novella. Az elbeszélés egyfajta mítoszalanítási kísérletként is felfogható, amelynek során az író szembesíti a sárkány (és mese) nélkül maradt társadalmat a korábbi, félelemmel, rejtélyekkel teli korszakkal.

Jelen tanulmány¹ írója hasonló mítoszalanítási folyamatnak lehetett részese – igaz, nem önszántából. Firenzében a bürokratikus vámügyintézésnek köszönhetően hatalmas iratrengeteget halmoztak fel. A Markó-kutatóban pedig feléledt a remény, hogy a Firenzében közel tizenöt évet eltöltő idősebb Markó Károly megrendeléseiről is található jelentős mennyiségű iratanyag. Az előkészületi évek során a vágyalom egyre merészebb méreteket öltött, s már komplett oeuvre-katalógus rémével „fenyegette” meg a kutatót. Azaz a művészettörténész „joggal” várta el, hogy a kiviteli engedélyek lapjain címek, festményleírások, méretek, megrendelőnevek szerepelnek majd. Ezzel szemben ládászámokkal, kitöltő védőanyaggal, képek darabszámaival, portóval, illetékekkel és a könyvelő nevével gazdagíthatta ismeretanyagát. Még a városnevek sem hoztak szerencsét: Bologna, Róma, Livorno a szállítás további állomásait jelentették csak. A kutatás során az iratokat őrző levéltárban, az Archivio di Stato di Firenzében többfajta aktát vizsgáltam meg: hajózási és szárazföldi szállítási naplókat,² illetékfizetési számlákat,³ tranzitvám- és kiviteli engedélyeket,⁴ ám csak az utóbbi hozott némi eredményt.⁵ A kiviteli engedélyek felsorolják az összes, Toszkánából elszállított terméket: 1843 előtt kézírásos naplókból, majd utána formanyomtatványokon. A dokumentumok határidőpontjai, amelyek között a Markó családról adatokat lelünk, 1843 (Markó átköltözése Pisából) és 1851 második feléve (1814 májusától vezetett engedélyek eddig maradtak fent). Emiatt az utolsó évek művészi produktumairól semmit sem tudhatunk meg. Még az a tény sem hat vigasztalóul, hogy idősebb Markó Károly 1848-ban elhagyta Firenzét, és a város melletti Villa l'Appoggibe költözött. Emiatt más, mégpedig a tranzitvám-engedélyek aktacsomói dobhatnának adatmorszákat az éhes kutató elé. Ám ezen lapok még kevesebb információval szolgálnak: csak a súlyról, a szállítmányozás technikai és jogi számadatairól tesznek említést. Ráadásul, és ez mindegyik dokumentumtípusra igaz, az idősebb és az ifjabb Markó Károly nem különíthető el, hiszen mindkettőt ugyanazon név alatt szerepeltetik az iratok. Egyedül Andrea, azaz András küldeményeiről kaphatunk pontosabb információkat.

A kiviteli engedélyek között kivételt képeznek azok, amelyekben nem a fent említett három város (Bologna, Róma, Livorno), hanem Massa,⁶ egy közelebről meg nem nevezett külföldi ország,⁷ illetve Bécs⁸ szerepel. Az első feltételezhetőleg csak tranzitállomás, a „külföldi ország” igen tág fogalom; érdemben csak Béccsel lehet foglalkozni.

A megrendelő és a festmény azonosítására a legmegfelelőbb, ha egy másik forrással vetjük össze a kiviteli engedély vizsgálandó lapját. Ez a másik dokumentum pedig a tévesen „Napló”-ként emlegetett Magyar Nemzeti Galéria-beli levélfogalmazvány-gyűjtemény.⁹ Az Adattárban őrzött piszkozat-kollekció az egyik legalapvetőbb forrásnak számít a Markó-kutatásban. A fogalmazvány-gyűjtemény jelenleg három füzetből áll, amelyhez egy füg-

gelék is társul: kutatásaink során lehetővé vált a század eleji, azaz Ernst Lajos kori állapot rekonstruálhatósága. A forrás a Markó-örökösök révén került Szana Tamáshoz, majd általa Ernst Lajoshoz. Ernst gyűjteményének elárverezésekor „a Postatakarékpénztár pincéjéből” egy magángyűjtő, majd pár évvel később a Budapest Székesfőváros Képtára, pontosabban Kopp Jenő szerezte meg.¹⁰ Kopptól került a dokumentum az Országos Szépművészeti Múzeumba, majd onnét megalakulásakor a Magyar Nemzeti Galéria Adattárába. A szöveg tanút pár éve restaurálták, bekötötték, és két példányban fotokópiát készítettek róla: a másolatok tanulmányozása jelentősen elősegíti az állományvédelmet.¹¹ A fogalmazványok igen nehezen olvashatók, tanulmányozásukat a romló látásnak s siető kéznek köszönhető írás, a régi, sokszor hibás ortográfia, a javítások, az átütő tinta és a dokumentum-sérülések nehezítik. Ezen okokból adódóan nem került közlésre a gyűjtemény, noha Szana Tamás, majd pár évtizeddel később Kopp Jenő is tervezte megjelentetését. Kopp a publikálást a piszkozatok német–olasz átírásával kezdte, ám ezek közül tíz lap hiányzik. Az átírás sem egyenletesen történt meg: az olasszal a gyűjtemény feléig, a némettel a végéig jutott. Jelenleg fordításainak, átírásainak példányain a Magyar Nemzeti Galéria Adattára¹² és a Magyar Tudományos Akadémia Művészettörténeti Kutatóintézetének Adattára¹³ osztozik.

Az Archivio di Stato vizsgálandó tétele szerint Markó Firenzéből 1843. október 30-án küldött el egy vászonra festett olajképet tartalmazó ládát. Kevésbé fontos információknak számít a láda tömege, a fizetett illeték mennyisége és az ügyintéző neve.¹⁴ A fogalmazvány-gyűjtemény csak 1843-tól kezdődik (felolelve a pisai korszak utolsó hónapjait), de ugyanazon év augusztusában meg is szakad. A Firenzében írt levelek sajnos alig szólnak konkrét és befejezett, elküldésre kész festménymegrendelésekről. Még a júliusban Bravónak küldött mű sem képez kivételt ez alól, hiszen az csak egy vázlat volt. Más a helyzet a Pesti Műegylet *Részlet a római Campagnából Ceraites mellett* című festményével kapcsolatban, amit 1844. október 12-én ajándékoztak a Nemzeti Múzeumnak.¹⁵ Von Beroldingen gróf festményét a Pesti Műegylet kiállítására küldte el Bécsből, a szállítást megszervezésében Markó éremmetsző barátja, Josef Caesar segédkezett. Legalábbis ez derül ki a piszkozatban megőrzött 1843. június 20-ai felhatalmazásból.¹⁶ Markó levelében két Beroldingennek kivitelezett festményről tett említést:¹⁷ kevésbé valószínű, hogy a festő a *Ceraites* replikájáról,¹⁸ inkább a pisai *Itáliai tájról* írt, ami egészen 1909-ig volt a gróf tulajdonában.¹⁹ Sajnos a *Részlet a római Campagnából Ceraites mellett* nem azonosítható (bármennyire is kecsesítő lenne) a kiviteli engedélyben szereplő művel, mert azt már október előtt elküldte Markó Firenzéből.

Az azonosításhoz további támpontot nyújthat az idősebb Markó Károly műveit tartalmazó adatbázis.²⁰ Az adatok szerint 1843-ban két festményt is elkészített Peter Kotziánnak: a *Tóbiás az angyallal* címűt,²¹ illetve Frimmel szerint²² az aukció után Wodianerhez került *Ruth és Boáz találkozását*.²³ Sajnos ez utóbbiak pontos szállítási időpontjáról nem rendelkezünk ismeretekkel, így ezek hiányában ezeket sem tudjuk a kiviteli engedélyben szereplő művekkel azonosítani. Ha tovább tágítjuk a kört, s beleszámítjuk a műtárgyak vándorlását is, akkor még rosszabb eredménnyel számolhatunk: például a *Délszaki erdős táj*,²⁴ az *Eszményi táj aratókkal*²⁵ címűekkel – és akkor a Pisában készült festményeket nem is említettük feltételezvé, hogy a költözés előtt Markó már elküldte azokat a megrendelőknek.

A fenti sorok alapján kiderül, hogy még a legpontosabb adatokkal rendelkező kiviteli engedélyt sem lehet egyetlen egy festményhez sem nagy biztonsággal kötni. A sárkány elveszejtése így újabb értelmet nyer: jelen kutatót az adatok sokasága szinte az örületbe kergeti.

FELHASZNÁLT IRODALOM

(a megjelenés időrendjében)

- Contini, Alessandra – Martelli, Francesco*: Gli archivi delle regie rendite in: L'Archivio di Stato di Firenze, Firenze: Nardini Editore, é. n. 76–85. (Collezione i Tesori degli Archivi)
- Dogana di Firenze: I- Dogana antica (XIV sec.-1808) II- Rescritti, ordini, Mandati e campioni (1814-1865) Inventario a cura di *Contini, Alessandra – Martelli, Francesco* Firenze: Archivio di Stato, é. n. Kézirat
- Tariffa delle gabelle toscane Firenze: Cambiagi, 1781.
- Imperiale e Reale Archivio Centrale di Stato, Decreti sovrani, rappresentanza della Commissione e regolamenti Firenze: k. n., 1853.
- Perger, R.*: Die Kunstschätze Wiens Triest: k. n., 1855.
- Ormós, Zsigmond*: Adatok a művészetek történetéhez, I. kötet Pest: k. n., 1859.
- Il regio Archivio Centrale di Stato in Firenze. Quarta edizione, con l'aggiunta degli archivi riuniti dal 1855 al 1861 Firenze: k. n., 1861.
- Wurzbach, Constant von*: Biographisches Lexikon des Kaiserthums Oesterreich, Band XVII Wien: k. n., 1867.
- Boetticher, Friedrich*: Malerwerke des neunzehnten Jahrhunderts Dresden: k. n., 1893.
- Szana, Tamás*: Markó Károly és a tájfestészet Budapest: Athenaeum Irod. és Nyomdai R. Társulat, 1898.
- Kunst-Auktion von C. J. Wawra. Versteigerung der Gemälde-Galerie sowie einiger Kunstgegenstände und illustrierter Werke aus dem Nachlasse des Herrn Franz Graf v. Beroldingen. Fidelkommissherr auf Schönbichl, Aggstein, Seyring und Helma, Mitbesitzer von Horn, k. k. Kämmerer etc. H. n.: k. n., [1909.]
- Frimmel, Theodor von*: Lexikon der Wiener Gemäldesammlungen. Band 1-3. München: Georg Müller Verlag, 1913-1914.
278. Kunstauktion der Firma C. J. Wawra (Alfred Wawra) Wien: k. n., [1924.]
- Auktion LXIV: Sammlung Franz Trau II. Teil: austriaca und viennensia Wien: Gilhofer und Ranschburg, 1935.
- Kopp, Jenő*: Markó Károly ismeretlen levelei in: Emlékkönyv Gerevich Tibor születésének 60-ik évfordulójára Szerk. -. Budapest: Franklin-Társulat, 1942. p. 210–225.
- Pogány Ö., Gáborné*: Id. Markó Károly Budapest: Képzőművészeti Alap Kiadóvállalata, 1954.
- Pogány Ö., Gáborné*: Id. Markó Károly művei in: Művészettörténeti tanulmányok: Művészettörténeti Dokumentációs Központ Évkönyve 1954-55 Szerk. *Dávid, Katalin* Budapest: Képzőművészeti Alap Kiadóvállalata, 1957. p. 355–453.
- Pampaloni, Guido*: La riunione degli Archivi delle regie rendite nel granducato toscano (1814-1852) Scarti ed inventariazione di fondi. Ordinamento storico in: „Rassegna degli Archivi di Stato”, XVII (1957), 87–125.
- Dal Pane, Luigi*: La finanza toscana dagli inizi del secolo XVIII alla caduta del Granducato Milano: k. n., 1965.
- Waquet, Jean-Claude*: Les fermes générales dans l'Europe des Lumières: le cas toscan in: „Mélanges de l'École française de Rome”, LXXXIX (1977)
- Fasano, Elena*: Camerlenghi ed esazione locale delle imposte nel Granducato di Toscana del '500-600 in: La fiscalité et ses implications sociales en Italie et en France aux XVII et XVIII siècle Roma: k. n., 1980, 29–49.
- Becagli, V.*: Un unico territorio gabellabile. La riforma doganale leopoldina. Il dibattito politico, 176-1781. Firenze: Università degli studi- Istituto di storia, 1983.
- Guida generale degli archivi di stato italiani Direttori: *D'Angiolini, Piero – Pavone, Claudio* Capiredattori: *Carucci, Paola – Dentoni-Litta, Antonio – Piccioni Sparvoli, Vilma* II. F-M Roma: Ministero per i Beni Culturali e Ambientali - Ufficio Centrae per i Beni Archivistici, 1983, 103–118.
- Waquet, Jean-Claude*: Le Grand-Duché de Toscane sous les derniers Médicis. Essai sur le système des finances et la stabilité des institutions dans les anciens états italiens Roma: École Française de Rome, 1990.
- Contini, Alessandra – Martelli, Francesco*: Le vicende dell'Archivio delle regie rendite nel Settecento in: Dagli archivi all'Archivio. Appunti di storia degli archivi fiorentini Firenze: Archivio di Stato di Firenze, 1991, 83–106.
- Contini, Alessandra*: La riforma della tassa delle farine (1670-1680) in: La Toscana nell'età di Cosimo III A cura di *Angiolini, F. – Becagli, V. – Verga, M.* Firenze: Edifir, 1993, 241–273.
- L. Mannori: Il sovrano tutore. Pluralismo istituzionale e accentramento amministrativo nel principato dei Medici (secc. XVI-XVIII) Milano: k. n., 1994.

Contini, Alessandra – Martelli, Francesco: L'orientamento della ricerca all'interno dei grandi complessi documentari: la guida-inventario agli Archivi delle Regie Rendite in: Gli strumenti della ricerca, a cura di Toccafondi, D. Firenze: Edifir, 1997, 59–66.

Nagyházi Galéria és Aukciósház: Régi mesterek, 19. és 20. századi festmények árverése Budapest: Nagyházi Galéria és Aukciósház, 2003.

Neumeister Sonderauktion "Bilder aus der Sammlung Georg Schäfer II." München: Neumeister Münchener Kunstauktionshaus GmbH & Co. KG, 2005.

JEGYZETEK

- 1 A tanulmány a 2010. április 21-én az ELTE BTK-án, Disputatio de quodlibet Marosi Ernő tiszteletére címmel rendezett konferencia előadásának szerkesztett, javított változata.
- 2 Giornali di mare, ltsz. 1579-1653, Giornali di terra, ltsz. 1391-1462
- 3 Mandate relativi a uscite, ltsz. 903-1055, Mandati a uscita, ltsz. 894-1055
- 4 Cassa - Entrata e uscita generale, ltsz. 1869-1887, Bulletta di estrazione, ltsz. 2738-2754, Campione per il passo, ltsz. 2392-2461
- 5 Bulletta di estrazione, ltsz. 2738-2754, Campione per il passo, ltsz. 2392-2461
- 6 ltsz. 2754, p. 55, No. 106
- 7 ltsz. 2754, p. 17, No. 31
- 8 ltsz. 2739, p. 156, No. 311
- 9 5638/1954
- 10 Kopp, 1942. p. 210.
- 11 A levélfogalmazvány-gyűjtemény restaurálását Bernáth Edit végezte el. Munka átvételének ideje: 1994. XI. 2. A munka elkészült: 1995. május 8.
- 12 MNG Adattár 9318/1958, 9319/1958
- 13 MDK C-I-50/1-167
- 14 2739, p. 156, No. 311. A di 30 Obre 1843 II Sig. Markó Carlo leva di Firenze per Vienna 1 una cassa qui both in cassetta: un quadro dipinto a olio in tela a forma della licenza della B. Galleria Buona giorni dieci/Ha pagato per Gabella Lire 11.8/Cassa a 145/309/Peso Lordo 72/Luigi Ragionire
- 15 1843, olaj, vászon, 76x100,5 cm, jelenleg: Magyar Nemzeti Galéria, ltsz.: 3081
- 16 MNG Adattár 9319/1958, 17.
- 17 MNG Adattár 9319/1958, 17.
- 18 Ugyanabból az évből ugyanazon méreteekkel: 1843, olaj, vászon, 76x100,5 cm, lappang in: Auktion LXIV 1935, 2./17.; Pogány 1957, 391.
- 19 Olaj, vászon 76x102 cm vö. Perger 1855, 287–288.; Ormós 1859, 262.; Wurzbach 1867, 17 464.; Boetticher 1893, 939/32.; Szana 1898, 159.; Frimmel 1913, 1 105.; 215.; Kunst-Auktion von C. J. Wawra [1909.], 38./18.; Pogány 1957, 390–391.
- 20 Dragon, Zoltán, kézirat.
- 21 Olaj, vászon, 31,5x41 cm, jelenleg: Magyar Nemzeti Galéria, ltsz.: 3073
- 22 Frimmel 1914, 2 451.
- 23 Olaj, vászon, n. a., lappang.
- 24 Olaj, vászon, 76,5x101 cm, magángyűjteményben. Katalógusa: Neumeister Sonderauktion "Bilder aus der Sammlung Georg Schäfer II." 2005, 238./553.
- 25 Olaj, vászon, 80x106 cm, magángyűjteményben. Katalógusai: 278. Kunstauktion [1924.], p. n./183; Nagyházi Galéria és Aukciósház: Régi mesterek 2003, 70–71./147. vö. Pogány 1957, 390.

Jókai és a pesti német nyelvű sajtó kapcsolata a kiegyezést követő évtizedben

(*Problémafelvetés*) Jókai Mór német nyelvű recepciója kapcsán veti fel Fried István *Jókai és a világirodalom* című tanulmányában, hogy

„[...] a bibliográfiailag számon tartott (és a regények kritikai kiadásának jegyzetanyagában olykor hiányosan és pontatlanul közölt) német irodalmi recepció egyelőre, a kutatás hiányai miatt (de csak amiatt-e?) még nem állhatott össze történetté, nem vonhatók le következtetések Jókainak a magyar irodalom/irodalomtörténet keretein esetleg túlnövő jelentőségéről. Annál kevésbé, mivel a Jókai-kutatás elmulasztotta a fordított irányú feltáró munkát. Jóllehet a Jókai-regények számottevő részének, a kisregények és novellák kisebbik hányadának ismereteseik magyar és nem magyar nyelvű forrásai, sem a Jókai-forráshasználat jellegzetességeiről nincs szélesebb körű és megbízható tudomásunk, sem arról az irodalmi és szubkulturális közegről, amely elemeiben, töredékeiben a kritikai kiadások jegyzetébe szorult.”¹

Jelen dolgozat szerzője a megoldandó feladatokhoz annyiban tud hozzájárulni, hogy eddigi sajtótörténeti kutatásai alapján megkísérli a kiegyezés utáni első évtized Jókai-fogadtatásának felvázolását a magyarországi német nyelvű sajtóban részben már meglévő eredmények összefoglalása, nagyobb részt azonban új kutatási eredmények bemutatása révén. A vizsgálódás a következő orgánumokra terjed ki: elsősorban a *Pester Lloyd* és az *Ungarischer Lloyd*, másodsorban a *Neuer Freier Lloyd*, valamint a *Neues Pester Journal*. A *Pester Lloyd* jelentőségét az adja, hogy Jókai számos regénye folytatásokban e lap hasábjain jelent meg, míg a belőle kivált *Ungarischer Lloyd* minden évben közölt hosszabb Jókai-kritikát a tárcarovatában. A másik két orgánum jelentősége a Jókai-recepció szempontjából elenyésző, vizsgálatuk inkább csak az adatközlést szolgálja. Mivel ezekről a lapokról alig van szakirodalom, ezért egy vázlatos sajtótörténeti áttekintés, a lapok közötti kapcsolódási pontok felvázolása nem kerülhető meg.

(*A magyarországi német sajtó helyzete és irodalomközvetítő szerepe a vizsgált időszakban*) A felsorolt lapok közül a *Pester Lloyd* a legrégebbi, története még a Bach-korszakban indult, a próbaszám 1853. december 11-én jött ki Emich Gusztáv nyomdájából.² A felelős szerkesztői posztot a kezdetektől 1867. december 8-ig Weiskircher Károly³ töltötte be, aki azonban a Lloyd Társasággal fennálló nézeteltérések miatt a teljes szerkesztőséggel együtt megvált az újságtól, és december 25-én kiadta az *Ungarischer Lloyd* első számát. A kereskedelmi társaság a megüresedett főszerkesztői poszt betöltéséről több neves újságíróval – többek között Horn Edével, Pompéry Jánossal – folytatott eredménytelen tárgyalásokat. Végül Wahrmann Mór közbenjárására sikerült megnyerniük Falk Miksát,⁴ akivel a lap történetének új szakasza vette kezdetét. Falk 1867. december 20-án vette át a főszerkesztői teendőket, és másnap három cikkben tárta az olvasók elé újságírói programját, valamint a lap politikai hovatartozását. Támaszkodni kívánt a lap köré tömörülő irodalmi erőkre, a különböző szakterületek ismerőire, miközben az erők egyesítése révén Magyarország szellemi és anyagi helyzetének javítását tűzte ki célul. A lap tematikájában a közéletet kívánta megcélozni a politikai híradás és a gazdasági hírek közlése terén. Egyben kifejtette, hogy a kiegyezést követő időszakban az újság nem engedheti meg magának, hogy bármely ol-

dal pártorgánumává váljon: feltett célja volt, hogy figyelemmel kísérje a változásokat, de távol tartsa magát a politikai állásfoglalástól, ugyanakkor részt kívánt venni a szabadság, a humanitás és a civilizáció felé vezető út kiépítésében. Ebben a felfogásban a kormánnyal nem helyezkedett szembe, de hangsúlyozta, hogy szükség esetén nem fog tartózkodni a nyíltan felvállalt kritikától. Falk fő célkitűzéseit három pontban foglalta össze: pártatlanság, hazafias érzület és a haza fellendítése.

Falk fő célkitűzéseinek egyike az volt, hogy lapja számára a legjobb újságírókat nyerje meg. A külföldi lapokhoz hasonlóan ő is fontosnak érezte a külföldi tudósítói hálózat megszervezését, valamint a gazdasági rovat erősítését. A lap változatlanul mérvadó gazdasági közlönyként funkcionált, ugyanakkor az irodalommal, zenével, képzőművészettel, színházzal kapcsolatos írásokra is nagy hangsúlyt fektetett. A *Pester Lloyd*nak az irodalom szempontjából elvitathatatlan érdeme, hogy megismertette a magyarul nem olvasó külföldet a hazai szépirodalmi terméssel, többek között Petőfi Sándor, Gyulai Pál, Jókai Mór, báró Eötvös József műveivel. Jókaitól 1868 és 1875 között kilenc regény jelent meg igényes, gyakran autorizált fordításban. Másfelől a lap közvetítette olvasói felé a világirodalom legfrissebb műveit is, többek között Zola, Spielhagen, Sacher-Masoch, Verne regényeit. A *Pester Lloyd* német nyelven írott magyar lap volt, amelyet a németül is olvasó pesti polgárság forgatott. Emellett ablak kívánt lenni a német ajkú külföld felé is: azokhoz az olvasókhöz szólt, akik Magyarországról a nem mindig elfogulatlan, sokszor magyarellenes bécsi lapok híradásaiból tájékozódtak. Falk 1879-ben a 25 éves jubileum kapcsán azt írta, hogy a *Pester Lloyd*ot az európai vezető lapok már velük egyenrangú laptársnak érezték, a nagyobb európai államok kormányai mind előfizettek rá, így elérte azt, hogy a magyar vonatkozású kérdésekben már nemcsak az ellenfelek hangját hallják meg.

Az *Ungarischer Lloyd* (1867–1876) története keretes szerkezetet alkot: a *Pester Lloyd*ból szakadt ki, majd oda is tért vissza.⁵ A lapszerkesztők szándékáról, az újságírói célkitűzésekről nem sokat tudunk meg az első számból. Annál gazdagabb forrásnak bizonyult azonban a véletlenszerűen kézbe vett *Die Fackel* című, Pesten Robert Boldini⁶ által jegyzett humorisztikus néplap. Két héttel az első lapszám megjelenése előtt *Ungarischer Lloyd* című rövid írásában arról számol be, hogy január 1-jétől Weiszkircher Károly vezetésével a *Pester Lloyd* teljes személyzete egy független, szabadelvű orgánumot jelentet meg. Utal a szerkesztők és a hírlapbizottság között feszülő ellentétekre, melyeket elsősorban a kereskedői szemlélet és a lapszerkesztői elvek összeegyeztethetlensége indukált.⁷ Ugyanennek a lapszámnak a hirdetés-mellékletében egy másfél oldalas írás olvasható *An die geehrten Abonnenten des »Pester Lloyd!«* címmel, amelyben Weiszkircher részletesen ír a lapszerkesztők szándékairól.⁸ A lapkészítők múltbeli érdemeinek hangsúlyozása után – szellemi tőke, szolidaritás, igazságszeretet, társadalmi érdekképviselet, politikai következetesség, európai szintű lapszerkesztés – elsőként azt emeli ki, hogy az új lap olvasói is maradéktalanul számíthatnak a kiterjedt kereskedelmi, ipari és mezőgazdasági híradásra, amely eddig sem a *Pester Lloyd* Társaságnak, hanem sokkal inkább a hírlapírók és a gazdasági élet szereplői közt kiépített régi és bizalmas kapcsolatrendszernek volt köszönhető.

A lapszerkesztők múltbeli publicisztikai tevékenységére, valamint az olvasókkal kialakított bizalmi viszonyra hivatkozva a felhívás elveti egy részletes újságírói program megfogalmazásának szükségességét. Legfontosabb elvként egy minden irányba független lap létrehozását fogalmazza meg, „szent akaratnak” pedig az addigi politikai hagyományok folytatását nevezi. Hírlapírói magatartásuk alappilléreit továbbra is a szabadság, haladás és jog képezi, erkölcsi irányítúként saját meggyőződésük és lelkiismeretük szolgál.

A Pester Lloyd Társasággal történt szakítás okait nem kívánják részletezni, de az általuk kiadott lapra, a *Pester Lloyd*-ra mint saját alkotásukra tekintenek, így annak szellemiségét teljes mértékben át kívánják emelni saját lapjukba. Egyben bíznak olvasóik értékítéletében és előítélet-mentességében, miszerint képesek lesznek a már megszokott nevet és a régi-új tartalmat külön kezelni. Valójában nem új lappal állnak olvasóik elé, hanem a *Pester Lloyd* csak névváltozáson esik át, és tevékenységét *Ungarischer Lloyd*-ként folytatja. Az *Ungarischer Lloyd* tíz évfolyamot ért meg, naponta kétszer jelent meg, reggeli és esti kiadásban. Kiállításában, tagolásában a politikai napilapok hagyományait folytatta.

A két *Lloyd* egymáshoz való viszonyát több irányból lehet vizsgálni. Elképzelhető, hogy az *Ungarischer Lloyd* a *Pester Lloyd*-nak valamiféle „lerakata” és „lesoványított verziója” volt.⁹ Míg az előbbit inkább a vidék lapjának szánták, addig az ekkor már több mint egy évtizedes hagyományokra visszatekintő orgánumot főként Buda és Pest lakossága olvasta. Az sem kizárt, hogy annyi anyag állt rendelkezésre, amit egy lap nem tudott lehozni. A politikai tényezőket számba véve az is elképzelhető, hogy a kiegyezéspárti Falk Miksa vette át a vezető véleményformáló német lap irányítását, míg Weiskircher az új lap élére került.¹⁰ A munkatársak és a szerkesztők közül, főleg a tárcarovatot illetően, többen dolgoztak mindkét lapnak, valamint kezdetben mindkét újságot a Légrády Testvéreknél nyomtatták.

Ezeknek a feltételezéseknek ellentmondanak az *Ungarischer Lloyd*-ban – főleg az indulást követő két évben – olvasható cikkek, melyek a két lap közti feszült viszonyról árulkodnak. Az új lap küzdött az előfizetőkért, a városi hirdetések megszerzéséért, és ugyancsak versenyben volt a két *Lloyd* az újságírói presztízst illetően. A két lap még jogvitába is keveredett egy Verne-regény elsődleges közlési joga miatt. Az új orgánum hírforrásként is meghatározónak tartotta magát: véleménye szerint *A Hon* esti kiadása rendszeresen forrásmegjelölés nélkül veszi át a napi újdonságokkal kapcsolatos híradásait. Nem is ezt teszi szóvá a szerkesztőség, hanem inkább azt a kollegialitást várná el, hogy amennyiben mégis megadnák a forrást, úgy lapjukat ne cseréljék össze a *Pester Lloyd*-dal.¹¹ Az *Ungarischer Lloyd*-nak fennállása folyamán több újsággal is meggyűlt a baja. A legtöbb ellentéte Jókai lapjával, *A Homal* szemben támadt, akik azt vetették mindkét *Lloyd* szemére, hogy a hivatalos helyekről a napi aktuális hírek szinte ömlenek az ő szerkesztőségeikbe, míg *A Hon* ellátása csak mérsékelt. Egy másik írásában az *Ungarischer Lloyd A Hon*t egy „teljesen viccesen szerkesztett lapnak” nevezi, amely mai számában „a szerkesztői neveltségesség olyan próbáját szolgáltatja, amely még *A Hon* esetében is meglepő”. A lap kétségbe vonja ugyanis, hogy egy újságot – más vállalkozáshoz hasonlóan – el lehet adni, miközben megfelelkezik arról, hogy évekkel ezelőtt maga is hasonló úton került egy részvénytársaság tulajdonába, és a *Neuer Freier Lloyd* is kalapács alá került. Az *Ungarischer Lloyd* szerkesztői *A Hon* mellett Jókai német nyelvű lapjának, a *Neuer Freier Lloyd*-nak a híradásaiban is találtak kivételmentet, főleg azt, hogy a két testvérlap anyagai nincsenek mindig összhangban egymással, és amit a magyar nyelvű lap pozitív színben tüntet fel, azt a német lap a „konzervatív *Ungarischer Lloyd*” írásának nevezi.

Az *Ungarischer Lloyd*-nak a tárcarovat és a folytatásos regény terén is fel kellett vennie a versenyt a *Pester Lloyd*-dal, hiszen utóbbi Falk Miksa főszerkesztői tevékenysége alatt nagy hangsúlyt fektetett ezeknek a részeknek az igényes szerkesztésére is. A tárcarovat szerzőit illetően azonban a két lap esetében nincs éles elkülönülés, a nagyobb nevek – tk. Hevesi Lajos, Schlesinger Zsigmond, Silberstein Adolf, Sturm Albert, Deutsch Ignác, Dux Adolf – mindkét lapban feltűntek. Az *Ungarischer Lloyd* reggeli kiadása főleg a kezdeti időszakban gyakran közölt két tárcát. A tárcarovat egyik legtermékenyebb szerzője Dux Adolf (1822–1881) volt. Elsősorban színházzal, színjátszással, irodalommal kapcsolatos

írásokat jelentetett meg a vonal alatt, de számtalan rövidebb cikket hozott tőle a lap a Tagesneuigkeiten [napj újdonságok] rovatban is. A lap első éveiben Hevesi Lajos (1843–1910) is sokszor jelentkezett pesti levelekkel (Pester Briefe). Volt a lapnak rendszeres bécsi levelezője is Schlesinger Zsigmond (1832–1918) személyében. Silberstein (Ötvös) Adolf (1845–1899)¹² filozófiai tárgyú leveleket, színjátszással kapcsolatos írásokat, az 1848 utáni magyar irodalommal, a magyar népköltéssel kapcsolatos, valamint Budapest életét bemutató tárcákat adott közre. Az újságírókon kívül tudósoktól is megjelentek írások a vonal alatti részben: tk. Keleti Gusztáv, Henszlmann Imre, Vámbéry Ármin, vagy az oktatási kérdéseket tárgyaló Schwicker János Henrik publikáltak. A magyar irodalmi életből a tárcarovatban Toldy István drámaíró és publicista, valamint Jókai neve tűnik fel; az utóbbi névvel fémjelzett írások egy kivételével azonban fordítások, átvételek.¹³ Egy-egy írás erejéig a Wohl-nővérek is jelen voltak a lap hasábjain. A *Pester Lloyd*hoz hasonlóan az *Ungarischer Lloyd* is rendszeresen adott közre folytatásos regényeket,¹⁴ de világirodalmi anyagában sem tudta megközelíteni Falk lapját, amely a vizsgált időszakban egymás után közölte tk. Jókai Mór és Jules Verne regényeit. Az *Ungarischer Lloyd* 1876-ban vonta be végleg a vitorláit, 1343 előfizetőjét a *Pester Lloyd* vette át.

A harmadik *Lloyd*, a *Neuer Freier Lloyd* (1869–1872) balközép irányultságú lap volt.¹⁵ Alapításában közreműködött Jókai Mór is,¹⁶ a főszerkesztői teendőket az emigrációból hazatért Horn Ede (1825–1875) látta el. Közönségként a német ajkú városi polgárságot célozta meg, rájuk akart hatást gyakorolni a félhivatalos kormánylattal, a *Pester Lloyd*dal szemben. Irodalomközvetítő szerepe nem jelentős, a két másik *Lloyd*hoz nem hasonlítható. Viszont amíg Horn látta el a szerkesztői teendőket, megjelent a lapban folytatásokban Jókai *Politikai divatok*, a *Fekete gyémántok* és a *Mire megvénülünk?* című regénye.¹⁷ A *Politikai divatokkal* kapcsolatban megjegyzi a lap, hogy mivel a szerző németre nehezen fordíthatónak találta az eredeti címet, ezért döntött a tartalomhoz illő címadás mellett.¹⁸ A *Fekete gyémántok* magyar és német változata egy időben került a lapokba.¹⁹ A fordítás kapcsán ebben az esetben is több címet mérlegelt Jókai, végül a „Wie man reich wird” elnevelében döntött a szó szerinti fordítás mellett.²⁰

A *Neues Pester Journal* történetéhez hozzátartozik egy apró szójáték: Miért nevezik a lapot „Pester Zsornálnak”? Azért, mert aki zsmnált mond, az már a *Pester Lloyd*dra fizet elő.²¹ Utóbbi a művelt németek és a magyar burzsoázia német nyelvű orgánuma, míg a fiatalabb laptárs, a *Neues Pester Journal* az egyszerű német ajkú és a jiddisül beszélő kispolgárság lapja volt. Hazai olvasótábora mellett a külföldet is igyekezett tájékoztatni a magyar gazdasági életről, és megismertetni a magyar irodalommal. Bródy Lajos udvari tanácsos, Bródy Zsigmond öccse a lapot úgy jellemezte, hogy a *Journal* már „keletkezése első pillanatától fogva utolsó percéig magyar érzésű, magyar gondolkodású, feltétlen liberális lap volt, s mint ilyen, természetesen a zsidóság érdekeit is mindenkor szem előtt tartotta”.²²

A kezdetek 1872-re nyúlnak vissza: 1872. július 11-én, Pesten új napilap jelent meg (*Constitutionelles Pester Journal* címmel).²³ A lap tulajdonosa és kiadója Schnitzer Ignác²⁴ és Konody Miksa volt; Schnitzer a felelős szerkesztői teendőket is ellátta. Mivel újságírói zömmel a *Pester Journal* gárdájából verbuválódtak, a tévedések elkerülése végett két hónap múlva a lap a (*Constitutionelles Neues Pester Journal* nevet kapta. A régi *Pester Journal* tulajdonosa – miután a jó nevű bécsi költő, Karl Emil Franzos nem tartotta meg a főszerkesztői állást – Bródy Zsigmondot (1840–1906), a *Pesti Napló* korábbi munkatársát hívta meg lapja élére. Bródy a szerkesztőség átvétele után 1872 augusztusában megszerezte a *Pester Journal* tulajdonjogát. A lap akkori példányszáma 6000 körül volt.

1872-ben, az 1873-as bécsi világiállítás előestéjén, részvénytársaságok és bankok alakultak. Létrejött tk. a Franco Bank is, amely lapfelvásárlásokkal akart befolyást gyakorolni bizonyos érdekcsoportokra. A „közvélemény-csináláshoz” azonban kiterjedt olvasókörre volt szükség, ezért a Franco Bank igazgatója igyekezett megnyerni Bródy ahhoz, hogy a *Pester Journal* a *Neues Pester Journal* lal fuzionáljon. Bródy végül eladta lapját a banknak, és így létrejöhett a fúzió. Az új lap *Neues Pester Journal* néven jelent meg. Ezzel az akvizícióval egy nagy újságvállalat alapjait rakták le, amely a banknak új bevételi forrást helyezett kilátásba. Viszont az 1873. május 9-én bekövetkezett tőzsdekrach szertefoszlatta ezeket a reményeket. A Franco Bank is likvidálásra kényszerült: az újságvállalatot szerkesztőségi tagjaiknak kellett átengednie. Ez a tranzakció a szerződéseken alapuló igények arányában úgy bonyolódott le, hogy Bródy Zsigmond öt, Schnitzer Ignác négy és Zilahy Pál egy részt kapott. Mind a hárman azon voltak, hogy a lap színvonalát erejükhez képest emeljék. A munkamegosztást illetően abban állapodtak meg, hogy Bródy mint főszerkesztő a politikai, Schnitzer Ignác a lokális és a szépirodalmi reszortot látja el, míg Zilahy a politikai tudósításokról gondoskodik.

Részletes újságírói programmal a lap kiadói nem traktálták az olvasókat. A szerkesztői intenciókról – tulajdonképpen a konkurencia felségterületén – egy, a *Pester Lloyd*ban 1873. december 20-án megjelent egész oldalas hirdetésben lehet olvasni. Ez rögtön azzal indít, hogy egy lapnak, melynek példányszáma 10 000 fölött mozog, nem szükséges programmal előállnia. A lap minden egyes száma egy program, és ezt látszik alátámasztani az a tény is, hogy az utóbbi negyedévben a lap példányszáma 3000-rel nőtt. Politikailag a pártatlanság mellett száll síkra, nem akar egy párt szócsöveként sem fungálni. Ami számít: az igazság és a közjó. A jelenlegi Deák-pártot bátortalannak, erőtlennek, frakciókra szakadtnak, korrupcióval átitatottnak látja. Legközelebb a Ghyczy-vezette centrumhoz áll, mivel „úgy ők, mint mi is, egy erős, de liberális pártot akarnak. A liberalizmussal nem feltétlenül kell, hogy együtt járjon a gyengeség: ellenkezőleg, számunkra a liberalizmus rendet, jogbiztonságot, takarékoságot, rendezett államháztartást, egy erős és éppen ezért tisztelt kormányt és tiszta kezeket jelent”.²⁵ A lap a kormány működését árgus szemekkel kívánja figyelemmel kísérni, résen lesz a közigazgatási bűnöknél és hibáknál, felemeli szavát a bürokratikus önkény és a megyei túlkapasok ellen, és gátat vet a korrupciónak. A főváros érdekeit és fejlődését is figyelemmel fogja kísérni, és azon lesz, hogy egy európai nagyvárosához méltón fejlődjön. A lap gazdasági része a kereskedőket és az iparúzókat célozza meg széleskörű bel- és külföldi híradásával. Az újság szórakoztató része az egész családnak kíván tartalmas olvasmányt nyújtani: ezt szolgálják a kisebb hírek, a tárcanovellák, valamint a folytatásos regények.

A lap irodalomközvetítő szerepe leginkább abban mutatkozott meg, hogy zömmel osztrák szerzőktől (Karl Emil Franzos, Ada Christen, Peter K. Rosegger) közölt rendszeresen írásokat, valamint a korszellemnek megfelelően franciából (Ponson du Terrail, Adolphe Belot, Paul Féval, Fortuné de Boisgobey) és angolból (M. E. Braddon, Wilkie Collins) fordítottak, gyakran a szerző és a fordító megnevezése nélkül. A magyar irodalom közvetítésében nem játszott fontos szerepet az orgánium. Jókai művei majd minden német lapban előfordultak, így Bródy lapja sem maradhatott a kedvelt szerző írásai nélkül, ám ezek csak csekély mennyiségben fordultak elő és átvételek voltak.²⁶ Bródy maga is fordított Jókait németre, válogatott novellái kötet formájában is megjelentek 1864-ben *Novellen* címmel, majd egy évtized múlva a *Traurige Tage / Szomorú napok* című munkája jelent meg Lipcsében.²⁷ Bródy szerkesztőtársa, Schnitzer Ignác kiváló Petőfi-fordító volt.²⁸ A lap munkatársai voltak tk. Janisch Antal, Klein Hugó, Mautner Ede, Schlesinger Miksa, Silberstein (Ötvös) Adolf, Sturm Albert, Dóczy (Dux) Lajos.

(*Jókai-recepció a magyarországi német nyelvű sajtóban*) 1850 után a magyarországi német nyelvű sajtóban feltűnő a szórakoztató irodalom elterjedése, különösen a franciából és angoltól fordított művek száma. Az importált olvasmányanyag mennyisége egyben következtetni enged a pesti olvasóközönség ízlésére is. A művek vonzereje valószínűleg nem azok esztétikai értékében rejlett, sokkal inkább abban, hogy addig regényekben nem szerepeltetett társadalmi rétegek jelentek meg a művekben.²⁹ A kalandos, fantasztikus elemekkel, csodákkal, olykor borzalmakkal telített alkotások felé fordulás kedvezett Jókainak is. De ennél meghatározóbb tényező volt, hogy a nemzeti ébredés következtében a legtöbb magyar nyelvű epikai művet, főleg az elsőrangú szerzők írásait, rögtön lefordították németre.³⁰ Pesten erre Emich Gusztáv külön sorozatot hívott életre *Belletristisches Lese-Cabinet der magyarischen Literatur* címmel, amelynek feltett szándéka volt, hogy az egyre jobban terjedő szórakoztató fordításirodalomnak gátat szabjon. Egy másik hasonló vállalkozásként lehet értékelni Bartalits Imre *Ungarische Bücher für das Volk* című sorozatát. Jókai esetében a regények németre fordítását azok németországi eladhatósága is jótékonyan befolyásolta, hiszen a vizsgált időszakban a berlini Otto Janke, majd a későbbiekben a lipcsei Philipp Reclam gondoskodott a művek kiadásáról.³¹ Ezen fordítások alapjául gyakran a *Pester Lloyd*-ban – általában a magyar eredetivel párhuzamosan – közölt folytatásos regényközlés szolgált. A sort a *Szerellem bolondjai* nyitja meg 1868 áprilisában. A közlést több felhívás előzi meg. A fordításirodalom iránti igény azonban annyira erős, hogy a Jókai-közlés az esti kiadásba szorul, mivel Jules Janin regénye került a fölapba:

„Két új regény! Jókai és Jules Janin!

*Jókai új regénye! Április 1-jén kezdjük meg a »Pester Lloyd« esti kiadásában Jókai legújabb regényének, a »Szerellem bolondjai« közlését. [...] A regény eredetiben csak néhány hónap múlva fog teljes egészében megjelenni; a szerző nemcsak a fordítás kizárólagos jogát ruházta ránk, hanem a fordítás is az ő ellenőrzésével készül. Ezáltal olvasóinkat egy olyan olvasmány várja, melynél élvezetesebbet egyik újság sem tud nyújtani.*³²

Egyben a mai nappal a reggeli kiadásban új regény közlését kezdjük meg: »Circe« Jules Janintól.”

Három hónappal később megjelent egy felhívás, mely szerint az eddig közölt fejezeteket külön kiadásban „igény szerint minden új előfizető ingyen megkapja”. Újabb három hónap múlva ismét azzal hirdette magát a lap, hogy az utolsó negyedévben előfizetők az októberben véget érő teljes regényt kapják ingyen.

1868 év végén Jókai következő regényét, *A köszívű ember fiait* harangozták be a lapban, amelyet januártól *A Honnal* párhuzamosan szándékoztak közölni.³³ Azonban kis csúszás állt be, amelyet az olvasókkal a következőképp tudattak: „Jókai új öt kötetes regénye, »A köszívű ember fiait« a hónap második felében kezdődik, hogy a szerző egy kis előnyre tegyen szert, és lapunkban a közlés megszakítás nélkül folytatódhasson.”³⁴

Az 1870-es év nem kedvezett Jókainak, mivel ekkor indult be a Verne-regények folyamatos közlése.³⁵ Év végén azonban beharangozták tőle is *És mégis mozog a föld* című regényét, melynek közlése egy teljes éven át tartott, igaz ismét csak a lap esti kiadásában.³⁶

A Pester Lloyd-nak volt egy rövid életű melléklapja is *Ungarische Illustrirte Zeitung* címmel 1871/72-ben, amelyben *A nikodémiai kövek* címmel jelent meg egy írás Jókaitól.³⁷ A következő németre fordított regény *Az arany ember* 1872-ben,³⁸ majd ezt *A jövő század regénye* követte 1873-ban.³⁹ A következő évben az *Egy ember, aki mindent tud* került közlésre, szinte napra pontosan az *Üstökösben* közölt magyar eredetivel.⁴⁰

Az 1875-ben – Jókai számára jubileumi év – a *Pester Lloyd* mindjárt két regényt is közölt. Az évfolyam az *Egész az északi pólusig! vagy: mi lett tovább a Tegetthoffal?* című művel indult,⁴¹ majd év közepén kezdődött *Az élet komédiásainak* a közlése.⁴² Természetesen nem maradhatott el a Jókai-ünnepségsorozat megörökítése sem.⁴³

A Jókai-recepciónak további fontos része a lapokban megjelent műkritikák, ismertetések vizsgálata. Ebben fordított viszony mutatkozik: míg a *Pester Lloyd* a regények közlésében járt az élen, addig nem tartotta szükségesnek a művek bemutatását, kritikai megközelítést. Ebben az *Ungarischer Lloyd* volt élenjáró; a legtöbb műbírálatot Dux Adolf⁴⁴ jegyezte. A közölt írások – melyek a lap „feuilleton” rovatában kaptak helyet – nem feltétlenül dicshimnuszok: rendszeresen visszatérő elemei a jó ábrázolás és Jókai elvitathatatlan hazaszeretete mellett a költő zabolátlan fantáziája, a kompozíció gyengesége, a szerkesztés hiánya.⁴⁵

JEGYZETEK

- 1 FRIED István: Jókai Mór és a világirodalom. *Irodalomtörténet*, 2005/1, 3–19. Uez = „Mester Jókai”. *A Jókai-olvasás lehetőségei az ezredfordulón*, szerk. HANSÁGI Ágnes és HERMANN Zoltán, Bp., Ráció, 2005 (Ráció-Tudomány, 4), 13–31.
- 2 A lap történetéhez lásd Hedvig UJVÁRI: Die Geschichte des Pester Lloyd zwischen 1854–1875. I–II. *Magyar Könyvszemle*, 117. évf.(2001/2–3), 189–203 és 318–331. A tanulmány 2. része foglalkozik részletesen a lap irodalomközvetítő szerepével.
[Hozzáférés:] web <http://epa.oszk.hu/00000/00021/00029/0006-230.html> és <http://epa.oszk.hu/00000/00021/00030/0005-24e.html>.
- 3 Weizkircher Károly (1821–1883) 1854-től volt a Pesti Lloyd Társulat titkára, majd az általuk kiadott napilap szerkesztője. Pályája az *Ungarischer Lloyd*nál folytatódott.
- 4 Falk Miksa (1828–1908) már fiatalon, 1843-ban megjelentetett fordításokat és színikritikákat az *Ungar* és a *Spiegel* című lapokban. 1848 Bécsben érte, ahol a *Studenten-Courier* és a *Der Freimüthige* című lapokba írt. Hűszévesen már vezércikkeket adott az *Oesterreichische Zeitung*nak, majd a lap betiltása után a *Wanderer* munkatársa lett, amely Falk alatt vált vezető politikai napilappá. Írt továbbá a *Figyelmezőnek*, a *Pesti Napló*nak, a *Magyar Sajtó*nak, a *Budapesti Hirlap*nak. 1867-től 1906-ig dolgozott a *Pester Lloyd*nál, neve egybeforrta az újsággal.
- 5 A lap részletes történetéhez lásd Hedvig UJVÁRI: Von Lloyd zu Lloyd. Die pressehistorische Verortung des Ungarischen Lloyd (1867-1876) im deutschsprachigen Pressewesen Ungarns, *Jahrbuch der Ungarischen Germanistik*, 2006, 42–68.
- 6 Boldini Robert (1830–1876) orvostanhallgató, majd később nyomdatulajdonos és szerkesztő Budapesten. A *Pester Komet* és *Syx* című humorisztikus német lapoknak volt tulajdonos-kiadója és főmunkatársa; szerkesztette továbbá a *Bazar* és a *Kometen Kalender* c. német naptárakat.
- 7 *Ungarischer Lloyd*, Die Fackel 1867. december 11., 34. Hasonló mondanivalót fogalmaz meg egy későbbi cikkében is, pl. *Der „Ungarische Lloyd” erscheint in diesem Monate gratis!*, Die Fackel, 1867. december 23., 35. sz.
- 8 Inseraten-Beilage zur „Fackel” Nr. 34.
- 9 Gerd SCHUBERT: *Jules Verne im Ungarischen Lloyd 1867–1876: Bibliographische Notizen und Dokumente aus der deutschsprachigen Jules Verne-Rezeption – oder Kurbeln in Budapest für Wolfgang Thadewald*. 2000. = http://www.epilog.de/Person/S/Schu/Schubert_Gerd_1960.htm.
- 10 Mindkét *Lloyd* Deák politikáját támogatta. Különösen szembeütök ez, ha hozzávesszük a harmadik *Lloyd*ot, a *Neuer Freier Lloyd*ot is, amely a balközepet erősítette. Falk szerkesztői működését azonban már kortársai is árnyaltan ítélték meg: „Senki sem tagadhatja, hogy a »Pester Lloyd« ügyesen van szerkesztve, s hogy Falk nem csak kitünő szerkesztő, de jeles journalist is; – azonban az is elvitázhatatlan, hogy a »Pester Lloyd« szerkesztősege első sorban a saját, azután csak a Deákpárt érdekét tartja szem előtt [...]. A »Pester Lloyd« után mint legtekintélyesebb deákpárti színezetű lap a »Pesti Napló« következik. [...] a kormánykörökkel nincs az az intím összeköttetése, mint német collégájának.” Vö. *Pesti képek*. (*Van-e deákpárti sajtó?*), Somogy, 1871. július 18., 29. sz. Lásd még Kákay Aranyos [KECSKEMÉTHY Aurél] megjegyzését: „[...] alkotmányos korszakunkban a magyar kormány és a Deákpárt legtekintélyesebb közlönye – német. De ez sem állandóan esküdözött a zászlóhoz; csak amolyan einjährieger Freiwilliger.” *Kákay Aranyos politikai társadalmi tragico-humoristicus krónikája*, Pest, 1869, 277–278.
- 11 UL, 1868. február 2., 33. sz.
- 12 Silberstein 1872-ben a *Pester Lloyd* melléklapját, az *Ungarische Illustrierte Zeitung*ot szerkesztette, amely azonban év vége felé már megszűnő félben volt. Lásd Hedvig UJVÁRI: Ein Beiblatt des Pester Lloyd: Die Ungarische Illustrierte Zeitung. *Magyar Könyvszemle*, 121. évf.(2005/1), 80–91.
- 13 Eredeti, bécsi keltezéssel: *Die Keller der öster-*

- reichischen Nationalbank*, UL, 1872. november 13., 261. sz., esti kiadás. (A címlapon Nr. 263 szerepel, ami téves, de a lap belsejében jó a számozás.) Fordítások, átvételek: *Petőfi*, UL, 1873. január 2., 1. sz., esti kiadás (A Honból); *Was wird aber nach der Auferstehung sein? Erzählung von Moriz Jókai*, UL, 1874. január 26., 20. sz., esti kiadás (az Üstökösből); *Bei Bismarck*, UL, 1874. március 3., 50. sz., esti kiadás (A Honból); *Ungesprochene Toaste*, UL, 1875. október 11., 232. sz. (Neue Freie Presse-ből); *Aus deutschen Abgeordnetenkreisen. Von M. Jókai*, UL, 1874. március 13. 59. sz., esti kiadás (forrásmegjelölés nélkül). Moriz Jókai: *Das Andenken der Märtyrer. (Gelegenheitsgedicht zu der am 1. November im Kerepeser Friedhof stattfindenden Enthüllung des Grabmonuments der „neun Märtyrer“)*, UL 1870. október 30., 263. sz.
- 14 Elsősorban francia és angol regényeket, gyakran névtelen vagy kevésbé ismert szerzőktől. Az ismertebb írók közül tk. Verne, Dickens, Wilkie Collins, George Sand és Spielhagen egy-egy művét közölték.
- 15 Alcime: *Zeitschrift für Politik, Finanz- und Verkehrswesen, Handel und Industrie und für das Versicherungswesen*. Fennállása során periodicitása többször változott: hol naponta kétszer, majd egyszer, aztán hetente kétszer, végül hetilapként jelent meg.
- 16 Az impresszum szerint „Eigentümer und Verleger Moriz Jókai [!] und Mitbegründer”, azaz tulajdonosként, kiadóként és társalapítóként szerepelt. A helyzet 1870. június 1-vel változott: a lapot tulajdonosként és kiadóként Horn Ede jegyezte. NFL, 1870. május 31., 123. sz. 1871 márciusában ismét változás állt be: a tulajdonos Heckenast lett, Horn maradt a szerkesztői poszton. November végén azonban Horn végleg elköszönt az olvasóktól, a tulajdonos és a kiadó Alex F. Heksch, a felelős szerkesztő Dr. C. Frankenberg lett. 1872. május 19-től Heksch és Jacob Naschitz szerepelt tulajdonosként, július 25-től csak Naschitz, a szerkesztő Dr. Julius Stein. A lap története 1872. december 25-én ért véget.
- 17 Ezen felül néhány Jókai-átvétel jelent meg az Üstökösből: *Ein konstitutioneller Traum*, NFL, 1869. június 15., 13. sz.; *Der ungarische Faust. Volkssage von Moriz Jókai*, NFL, 1871. február 16. és március 16. között, 47., 48., 61., 62., 68., 75. szám. A lap közölte továbbá Jókai akadémiai székfoglalóját *Ein Duell mit Gott* címmel: NFL, 1870. december 6., 180. sz., továbbá egy írást *Das „Ausland“ über Jókai cimmel*, NFL 1871. augusztus 3., 20. sz.
- 18 NFL, 1869. június 2., 2. szám., esti kiadás. A folytatásos közlés is aznap kezdődött a főlapban, és 1869. december 25-én ért véget. Ugyanebben az évben megjelent könyv alakban Berlinben. *A Hon* már évekkel korábban, 1863-ban közölte.
- 19 *A Hon* 1869. december 28. és 1870. július 10. között adta közre. A NFL-ban is aznap kezdődött és 1870. szeptember 1-én ért véget. Németül is rögtön megjelent 1871-ben, igaz Pesten, az Athenaeum kiadásában, Glatz Ede fordításában.
- 20 NFL, 1869. szeptember 9., 84. szám, esti kiadás.
- 21 KÚTFALVI Oszkár, *Újsággaloták*, Bp., 1991, 11.
- 22 *Hogyan élt Bródy Zsigmond és hogyan szünt meg a lapja?*, Egyenlőség, 1925. augusztus 15.
- 23 A lap részletes történetéhez lásd Hedvig UJVÁRI: *Das Neue Pester Journal: Die Geschichte des Blattes von den Anfängen bis 1878. Magyar Könyvszemle*, 119. évf.(2003/2), 241–252.
- 24 A színműíró, fordító és újságíró Schnitzer Ignác (1839–1892) 1869 és 1880 között volt jelen a lapnál, majd Bécsbe költözött, ahonnan öt évig még tárcaleveleket írt az újság számára.
- 25 Fordítás tőlem – U. H.
- 26 A következő kisebb írásokat közölte a lap Jókaitól: *Auf der Soirée des Königs*, NPJ, 1873. december 2., 266. sz.; az *Auf der Wiener Börse* forrása *A Hon* volt, NPJ, 1874. február 25., 45. sz.; a *Bismarck und ein ungarischer Romanschriftsteller* vezércikként jelent meg, NPJ, 1874. március 4., 51. sz.; a *Zwei Geschichten von Petőfi* a Tarka életből való, NPJ, 1874. augusztus 2., 175. sz.; az *Ein Druckfehler* forrása az Üstökös, NPJ, 1874. augusztus 25., 192. sz.; a *Sobri Jóska's Gefangennahme* forrása *A Hon*, NPJ, 1874. szeptember 20., 214. sz.; az *Eine Sträflings-Kolonie* magyar változata az *Életképekben* jelent meg, NPJ, 1876. szeptember 18., 227. sz. Az *Apotheose* című vers 1877. szeptember 30-án jelent meg, 271. sz. Ugyanebben az évben közölte a lap a *'Görög tűz' / 'Griechisches Feuer'* című elbeszélést, amelyet már jóval korábban beharangoztak. A közlés kezdete: NPJ, 1877. június 7., 156. sz.; vége: 1877. július 10., 189. sz.
- 27 Adattárak: DEMETER Tibor, *Bibliographia Hungarica* [hozzáférés:] web <http://demeter.oszk.hu/apache2-default/d.php?a=ds&fordito=dt&pager=20>; SZINNYEI József, *Magyar írók élete és munkái* [hozzáférés:] web <http://mek.niif.hu/03600/03630/html/index.htm>, valamint Jókai német nyelvű recepciójához elengedhetetlen FAZEKAS Tiborc, *Bibliographie der in selbständigen Bänden erschienenen Werke der ungarischen Literatur in deutscher Übersetzung (1774–1999)*, Hamburg, 1999.
- 28 UJVÁRI Hedvig: *Petőfi-versek Schnitzer Ignác fordításában. ItK*, 2006/3-4, 416–420.
- 29 *A Pester Lloyd* Jókai és Verne mellett tk. az alábbi szerzőktől közölt folytatásos regényt: Ernest Daudet, Casimir Golomb, Jules-Gabriel Janin, Ponson du Terrail, André Theuriet.

- 30 *Deutsch-Österreichische Literaturgeschichte. Ein Handbuch zur Geschichte der deutschen Dichtung in Österreich-Ungarn*, Nach dem Tode von Johann Willibald NAGL und Jakob ZEIDLER herausgegeben von Eduard CASTLE, Wien, é. n. [1935], III (1848–1890), 568–570.
- 31 Ferenc SZÁSZ, *Der Weg der ungarischen Literatur in die Weltliteratur*, Studia Caroliensia, 2004/1, 152–170.
- 32 Zwei neue Romane! Jókai und Jules Janin! Jókai's neuester Roman! Am 1. April beginnen wir im Abendblatte des »Pester Lloyd« die Veröffentlichung des neuesten Romans von Móriz Jókai »Die Narren der Liebe«. [...] Der Roman wird im Originale erst binnen einigen Monaten vollständig erschienen sein; der Verfasser hat uns nicht nur das ausschließliche Uebersetzungsrecht überlassen, sondern es wird auch die Uebersetzung unter seiner Kontrolle veranstaltet werden. Es harrt unserer Leser somit eine Lektüre, wie sie genußreicher nicht von einem Journale geboten werden kann.
Gleichzeitig veröffentlichen wir von heute an im Morgenblatte einen neuen Roman: »Circe« von Jules Janin.
PL, 1868. március 25. 72. sz., majd többször megismételték. A regény magyarul könyv alakban 1869-ben jelent meg, de folytatásokban közölte A Hon 1868. január 1. és augusztus 12. között. A Pester Lloydban 1868. április 1. és október 2. között jelent meg.
- 33 PL, Nr. 306 v. 22. 12. 1868, S. 2.
- 34 „Der neue fünfbändige Roman Moriz Jókai's »Die Söhne des Mannes mit dem versteinerten Herzen« beginnt in der zweiten Hälfte dieses Monates, damit der Herr Verfasser einen kleinen Vorsprung gewinne, und dann die Veröffentlichung in unserem Blatte ohne Unterbrechung erfolgen könne.”
PL, 1869. január 5., 3. szám, esti kiadás. A regény 1869. január 5. és október 28. között jelent meg 140 folytatásban. A Hon 1869. január 1. és október 10. között hozta le a regényt, és még ugyanabban az évben megjelent könyv alakban is.
- 35 1869 és 1873 között megjelent Verne-művek német címei: Die Reise um den Mond (1869/70), Die schwimmende Stadt (1870), Zwanzigtausend Meilen unter dem Meere (1871), Abenteuer dreier Russen und dreier Engländer im südlichen Afrika (1872), Reise um die Welt in achtzig Tagen (1873), Das Land der Pelze (1873).
- 36 PL, 1870. december 23., 307. sz., majd többször megismételték. A regény 1871. január 2. (esti kiadás) és december 29. között jelent meg. A Hon két héttel tartott előbbre a magyar változat közlésében, majd 1872-ben kijött a regény könyv alakban is.
- 37 A nikodémiai kövek. Valójában egy fejezet az Egy bujdosó naplója című műből.
- 38 Közlés kezdete: PL, 1872. július 1., 148. sz., esti kiadás, vége: 1872. december 31., 300. sz., esti kiadás.
- 39 Közlés kezdete: PL, 1873. január 1., 1. sz., esti kiadás, vége: 1873. december 31., 299. sz., esti kiadás.
- 40 Egy kisebb írás az Üstökösből: Eine mit Pulver ladene Visite, PL, 1874. január 19., 14. sz., esti kiadás. A Pester Lloyd 1874-ben már nem annyira francia (csupán André Theuriet) vagy angol szerzőket preferált, sokkal inkább németből fordítottak, elsősorban Karl Emil Franzostól, Peter Roseggertől, Max Ringtől és Max von Schlegeltől.
- 41 Közlés kezdete: 1875. január 3., 2. sz., vége: 1875. július 22., 166. sz.
- 42 Az OSZK-ban hozzáférhető példányok esetében az 1875-ös évfolyamból hiányzott az esti kiadások 147., 148. és 149. száma, így kezdés helyett csak a folytatásos közlés 2. részét találtam meg, ez 1875. július 5., 150. sz., esti kiadás, közlés vége: 1876. február 24.
- 43 Például: L[udwig]. H[eves]-i, Moriz Jókai. – Zu seinem fünfzigsten Geburtstage, PL, 1875. február 20., 41. sz.; [N. N.], Das Jókai-Banket, PL, 1875. február 21., 42. sz.
- 44 Korábban dolgozott tk. a Preßburger Zeitungnak, annak melléklapjának, a Pannóniának, Bécsben az Oesterreichische Zeitung, majd a Wanderer munkatársa volt, 1855-től a Pester Lloydnál állt alkalmazásban. Ő fordított először Petőfi-művet németre, majd Eötvöstől, Aranytól, Vörösmartytól, Gyulaiától, Jókaitól is közreadott német nyelven műveket.
- 45 A részletes műbírálatokhoz ld. Hedvig UJVÁRI: Kulturtransfer in Kakanien. Zur Jókai-Rezeption in der deutschsprachigen Presse Ungarns (1867–1882), Berlin: Weidler Verlag, 2011.

A Primo de Rivera-diktatúra (1923–1930) ideológiájának tükröződése a korszak tankönyveiben (2. rész)

(Az 1923–1931 között, és az 1935-ben kiadott földrajz- és történelemkönyvek elemzése)
Ezzel az elemzéssel az a célom, hogy bemutassam, milyen hasonlóságok és különbségek vannak a címben megjelölt két időszakban kiadott földrajz- és történelemkönyvek között.

A vizsgálat során három korszak tárul elénk. Az 1923-as, 1924-es tankönyvek még az alkotmányos monarchia szellemiségében íródtak, az 1925–1927 közöttiek már a diktatúra bélyegét is magukon viselik. 1928 és 1929 az Egységes Tankönyvek megjelenése miatt jelentős évszámok. Az 1930–1931-es keltezésű könyvek a diktatúra végórájának termékei, míg az 1935-ből származók a Második Köztársaság szellemiségét tükrözik.

Jól kitapintható az átmenet az egyes rendszerek között. Nagyon sok a párhuzamos vonás a két szélső évszám között, amellet is, hogy az előbbiben még nem, az utóbbiban már nem létezett az egységes tankönyv. Az 1928–1929-es évek egységes tankönyveiből áradó, a diktatórikus rendszer iránt elkötelezett hangvételnek nyoma sincs 1935-ben.

Az 1920-as években közös tantárgyként tanították a diákoknak a földrajzot és a történelmet. E két tantárgy nem különült el olyan élesen egymástól, mint más országok mai képzési rendszerében. Spanyolországban a földrajz és a történelem oktatása napjainkban is egységesen, gyakran egy tankönyvből történik. Emiatt élesen nem lehet elválasztani egymástól a földrajz- és a történelemkönyveket, hiszen esetenként egy és ugyanazon kötetről van szó, más-más aspektusból. A szerzők gyakran csempészték a földrajz-könyvekbe némi történelmet, hiszen a földrajzi adatok közé bekerült annak erőteljes sulykolása, hogy Latin-Amerikában a XVI. század első felétől a XIX. századig Spanyolország befolyása érvényesült.

Tárgyalom az előszók, a cenzúra, az ábrák és az évfolyam megelőlésének meglétét vagy hiányát. Az *előszók* jelentőségteljesek, egy-egy tankönyv alaphangulatát adják meg. A szerző szellemi irányítúként használja az előszót, mellyel befolyást kíván gyakorolni a diákokra. A földrajz- és történelemkönyvekben sok esetben élnek a szerzők ezzel a lehetőséggel, nem szimpla bevezetésként használva az előszót. Olyan előszavakat igyekeztem összeválogatni, ahol a szerző nem egyszerű narrátor; megszólítja az olvasóit, szellemi iránymutatással látja el őket.

Az egyházi *cenzúra* szerepe tovább erősödött, de ez – mint láttuk – nem a diktatúra fejleménye; már az 1910-es években is meghatározó szerepet töltött be a könyvkiadásban és a tankönyvek ellenőrzésében. A diktatúra egyházpártoló magatartása erre természetesen még ráerősített. Egyre nyilvánvalóbbá vált az egyház befolyása és előzetes ellenőrző szerepe a tankönyvkiadásban. Meg kell jegyezni, hogy csak a könyvekbe belenyomtatott, látható egyházi cenzori minősítésekről („*nihil obstat*”) tudok érdemben nyilatkozni, de a korábbi gyakorlatból ítélve bizonyos, hogy a többi könyvet is revízió alá vették.

Az illusztrációk szemszögéből a földrajz-könyvek a korszak leglátványosabb tankönyvei voltak, a tanulók számára számos színes ábrát, atlaszt tartalmaznak, megkönnyítve ezzel az eligazodást.

Sok tankönyv nem jelöli meg borítóján, hogy az alapfokú vagy a középfokú oktatásban részt vevők számára készült-e. Így csak a tankönyvek tüzetes átvizsgálása után lehet következtetni arra, hogy melyik korosztály számára készült.

1923-ban két történelem- és hét földrajzkönyvet adtak ki.¹ Előszót öt, cenzori bejegyzést három, ábrát négy, korosztály-megjelölést szintén négy tankönyv (három alapfokú, egy középfokú oktatási taneszköz) tartalmaz. VIRGILIO HUESO történelemtankönyve külön említést érdemel kiemelkedően magas számú (114 db) ábrájával.²

A fentiekben már említett BERTRAN SOLSONA-féle, ideológiai töltetű történelemkönyv előszavában a szerző így ír: „*Tagadhatatlan tény, hogy Spanyolország történelme – még a legalapvetőbb tények is – ismeretlen a spanyolok többsége számára. Az alapfokú oktatásban, a középiskolában és az egyetemen nem lehet elsajátítani a történelmet, az írott tananyag zűrzavarosan nagy mennyisége és az elhivatottság hiánya miatt.*”³

A szerző megjelölése nélküli földrajzkönyvben az előszóként funkcionáló „Megjegyzés” rovatban az áll, hogy „*Az Amerikára vonatkozó rész a patrióta szellemiség miatt növekedett a kereskedelemről és a fajról szóló rész vonatkozásában, melyek segítségével a dél-amerikai köztársaságok egyre inkább törekednek az Anyaországgal való egyesülésre.*”⁴ Az egyházi cenzúra jóváhagyta a kötetet, melynek második oldalán Szent Pál zsidóknak írott leveléből álló idézetet találunk: „*Te, Uram, először megteremtetted a Földet; és kezdednek alkotása az égbolt.*”⁵

1924-ben két történelem- és három földrajzkönyvet adtak ki.⁶ Előszót három, cenzori bejegyzést egy, ábrát három, korosztály-megjelölést három tankönyv (egy alapfokú és két középfokú oktatási taneszköz) tartalmaz.

RAFAEL BALLESTER Y CASTELL így fogalmaz történelemkönyve előszavában: „*A Spanyolország történelme tantárgyban fellelhető jó tankönyvek hiánya arra indított 1917-ben, hogy megírjam jelen könyvet, melyet munkatársaim is jó szívvel fogadtak, és nagyobb sikere volt, mint előzőleg várhattam. Megfogadva tanácsaikat és abban a szellemben, hogy az ifjúságnak is hasznára váljék egy száraz és bonyolult történelmi tanulmánytól eltérő világos szerkezetű és kényelmesen használható taneszköz, nem csak az első kiadás újranyomására szorítkoztam, hanem átdolgoztam a könyvet, megőrizve annak remélhető erényeit.*”⁷

VICTORIANO ASCARZA földrajzkönyvében az európai építészet taglalásánál váratlanul kimarad Spanyolország, de Amerika építészeténél a felsorolt tizenegy épületből nyolc a spanyolajkú Dél-Amerikában található. Itt jól látható, hogy aránytalan az eloszlás, a szerző tudatosan Dél-Amerikára akarja ráirányítani a figyelmet.⁸

1925-ben három történelem- és hat földrajzkönyvet adtak ki.⁹ Előszót közülük öt, cenzori bejegyzést két, ábrát hét, korosztály-megjelölést hat tankönyv (öt alapfokú és egy középfokú oktatási taneszköz) tartalmaz.

JUAN LLACH CARRERAS *Keresztül Spanyolországon* című könyvének előszavában így szól az olvasóihoz: „*Senkit nem érdekel a gyönyörűség, amivel a képregényeket olvassátok; itt valami ilyesmit kínálnak nektek. A főszereplői pont olyan gyerekek, mint ti vagytok. Bárcsak képesek volnátok utánozni azt az intenzitást, amit ők fejtenek ki munkájukban, és legfőképpen a haza iránti szeretetükben. A spanyol Haza iránt, mely egyben a tiétek is!*”

¹⁰ A szerző nyomtatékkal hívja fel a tanulók figyelmét a haza és a hazaszeretet elsősorú fontosságára.¹¹

JOSÉ OSÉS LARUMBE földrajzkönyvében egynémely, a tananyagot jellemző súlyos aránytalanságokra lehetünk figyelmesek. A szerző tíz-tíz oldalas szánt Amerika és Ázsia földrajzának bemutatására, miközben a hatvanöt oldalnyi spanyol földrajzból tizenkilenc oldal jut kizárólag a még birtokukban lévő afrikai gyarmatokra. Mindezt irreálisan sok történelmi háttér-információval megtűzdelve tárja az olvasók elé. A könyvből elfelejtették kitörölni a „*kétkamarás országgyűlés*” fogalmát, mely az akkor már nem létező alkotmányos monarchia sajátja volt.¹²

A szerző megjelölése nélküli *Escudo Imperial* (birodalmi címer) című kötet egyfajta történelmi arcképcsarnok: válogatást tartalmaz különböző királyokról, hódítókról és *El Cidről*.

1926-ban hat történelem- és hét földrajzkiadványt adtak ki.¹³ Előszót tíz, cenzori bejegyzést nulla, ábrát nyolc, korosztály-megjelölést hét tankönyv (öt alapfokú és két középfokú oktatási taneszköz) tartalmaz.

A földrajzkiadványok közül RUIZ ROMERO könyve kiemelendő, mely a spanyol fajról szól, és deklarálta patriótát, a diktatúra szellemiségét közvetítő olvasókönyv.

„*Spanyolország és Amerika között az elmúlt években egyre szorosabbá vált a kapcsolat, mintha nem is létezett volna az a történelmi zárójel, melyet a mindkét népet nyomasztó folyamatos háborúskodás és a politikai események okoztak. Ez köszönhető annak az őszinteségnek, mely megnyilvánult nyilvános eseményeken, konferenciákon, kongresszusokon és összejöveteleken és különösképpen a FAJ ÜNNEPÉN, melyet Őfelsége XIII. Alfonz hozott létre annak érdekében, hogy kifejezze a tengerentúli népek és a miénk összetartozását.*” – áll az előszóban.¹⁴

EZEQUIEL SOLANA földrajzi alapismereteinek előszava a „*patrióta oktatás*”-ról szól.¹⁵

A PASCUAL SANTACRUZ által írt *España sobre todo* (Spanyolország mindenek felett) című olvasókönyv alcíme jelzi, hogy a könyv „*patrióta oldalak gyermekek számára*”. A kötet 250 oldalán rengeteg gondolat található a hazáról és a hazaszeretetről, ám gyakran csak szóvirágok formájában. „*A Haza olyasvalami, amit az ember kevésbé tud kifejezni, mint megérezni. A te fejedben különböző képek gondolattársításaként jelenik meg; a föld, ahol születél, a játékaid helye, az iskola, ahol olvasni tanultál, honfitársaid ünnepei és szokásai...*”¹⁶ Egy másik gondolat a hazaszeretetről: „*Pátriánk, az Anyaföld! Ez annyit tesz, hogy anya és apa együtt. Együtt alkotják az értéket és a segítséget, a szeretetteljes fészket és a védelmező kart, az igazságot és a hitet, a múltat, a jelen kötőanyagát, és a gyermeknek életet adó valóság jelképezi a remény beteljesülését.*”¹⁷

Az egyes fejezetek végén neves politikusok, XIX–XX. századi államférfiak hazáról szóló gondolatait olvashatjuk (pl. Antonio Cánovas del Castillo többszörös miniszterelnöktől, Emilio Castelar köztársasági elnöktől, Eduardo Dato meggyilkolt miniszterelnöktől). Utóbbi politikus egyik gondolata a következőképpen hangzik: „*Szeretjük az anyát, amikor fiatal, gazdag és boldog; de ha az anya koros, szegény és boldogtalan, akkor is rajongva szeretjük, és szívünk minden melegével kötődünk hozzá. Tehát így szeretjük a Hazát.*”¹⁸ Egy név nélküli idézet szerint pedig „*meghalni a Hazáért annyi, mint az utókornak élni.*”¹⁹

A szerző a haza szót gyakran szűkebb földrajzi értelmén túl is emlegeti, egyfajta kiterjesztett spirituális összetartozást hirdet a latin-amerikai államokkal, melyeket „*Spanyolország leányainak*”²⁰ nevez.

Fentiekén kívül mások is megemlíthetők ebből az évből. Így pl. az ország jellemző építészete is bemutatásra került JOSÉ DALMAU CARLÉS földrajzkiadványában;²¹ valamint az enciklopédikus, minden tantárgyat egy kötetbe sűrítő tankönyvben képregényes formában íródott történelem található.²²

ÁNGEL BELLVER Y CHECA tollából származó földrajzkiadványban fordul elő az az elavult megállapítás, hogy a rendszer „*alkotmányos monarchia*”, a törvényhozás pedig a „*kétkamarás parlamentben*” zajlik²³, holott az alkotmányt – mint tudjuk – Primo de Rivera már uralmának első napjaiban felüggesztette, a parlamentet pedig szétkergette. Tehát nem-hogy kétkamarás, de egykamarás parlamentje sem volt az országnak ezekben az években a Tanácsadó Nemzetgyűlés 1927-es összehívásáig, amelynek viszont nem volt törvényalkotói jogosítványa. Ez a könyv is még az alkotmányos monarchia utóterméke, és kiválóan jelzi a diktatúra alatt működő cenzúra fogyatékos működését.

1927-ben két történelem-, kilenc földrajz- és négy történelem-földrajzkönyvet adtak ki.²⁴ Előszót négy, cenzori bejegyzést négy, ábrát tizenkét, korosztály-megjelölést hat tankönyv (öt alapfokú és egy középfokú oktatási taneszköz) tartalmaz.

GARCÍA Y BARBARÍN már idézett tankönyvének előszavában nyomatékosítja az Amerika földrajza és történelme tantárgyak ismeretének fontosságát. „*Országunk publicistái és jeles személyiségei sajnálkoznak azon, hogy spanyol ifjúságunk nagy részét mennyire nem tölti el érdeklődés Amerika földrajza és történelme iránt. És ez annál inkább sajnálatos, mert éppen Spanyolországnak tulajdonítható Földünk azon részének meghódítása és civilizálása. Emiatt szükséges népszerűsíteni ezeket az ismereteket, hiszen az ott élő népek java része a mi nyelvünket beszéli, és hasonló törvények és szokások szerint élnek. (...) Ennek a könyvecskének a kiadói, akik nagy igyekezettel dolgoznak néptünk kultúrájáért, úgy gondolták, el kell készíteni egy hiánypótló kézikönyvet, és engem kértek fel ennek megalkotására.*”²⁵

MANUEL ZABALA URDANIZ és LUIS DEL ARCO Y MUÑOZ könyvei sokadszori újrakiadások. Ezek eredetije a XIX. században íródott és szembetűnő, hogy már ekkor „*Spanyolországot*” említették 1492 előtti korszakoknál is, amikor az Ibériai-félszigetről volt szó.²⁶

Az utóbbi könyv érdekessége, hogy nem emeli ki a hódítást és nem említi Kolumbuszt sem.

FRANCISCO APALATEGUI tankönyvében pedig nem tér ki a gyarmatbirodalomra, csak az aktuális afrikai gyarmatokat sorolja fel.

ALFREDO OPISSO Spanyolország és Portugália földrajza című könyve inkább útleírás, mint klasszikus értelemben vett földrajz, de a könyvben százötvennégy oldalból mindössze nyolc oldalt szánt Portugália bemutatására. Ez igen aránytalan szerkesztésű kötet, ahol Spanyolország szerepének túlhangsúlyozása szembeötlő.²⁷

1928-ban három történelem- és öt földrajzkönyv jelent meg.²⁸ Előszót három, cenzori bejegyzést szintén három, ábrát valamennyi, korosztály-megjelölést négy tankönyv (három alapfokú és egy középfokú oktatási taneszköz) tartalmaz.

RODRÍGUEZ GARCÍA történelemkönyvének minden oldaláról süt az egységes Spanyolország hangsúlyozása.²⁹ A fentiekben már említett anakronisztikus „Spanyolország” jelző itt is minden történelmi korban megtalálható, de ezúttal minden nép által az Ibériai-félszigeten megszerzett dicsőséget spanyol dicsőségnek állít be. Pl.: „*Viriato spanyol hős volt, luzitán pásztor, aki megelőgelve a rómaiak kegyetlenkedéseit, sereget gyűjtött, hogy megküzdjön velük. Miután több ízben vereséget mért rájuk, a rómaiak megszégyenítésként elnevezték őt a tolvajok kapitányának.*”³⁰ – Mint tudjuk, Viriato – ha egyáltalán „nemzetiséggel” ruházhatjuk fel –, akkor inkább „luzitán”, vagy ha úgy tetszik, portugál volt.

1929-ben hét történelem- és nyolc földrajzkönyvet adtak ki.³¹ Előszót nyolc, cenzori bejegyzést egy, ábrát tizenhárom, korosztály-megjelölést tíz tankönyv (négy alapfokú és hat középfokú oktatási taneszköz) tartalmaz.

Egyes könyveket már elemeztem a fentiekben, melyek közül a JAEN MORENTE által jegyzett földrajz- és történelemtankönyv tartalmazza a korszak ideológiáját leginkább túlfeszítve megjelenítő, a diktatórikus rendszert legjobban szolgáló kijelentéseit, torzításait. A szerző földrajzkönyvének előszavában kijelenti: „*Ne higgye a tanuló, hogy ezzel a könyvvel már elegendő tudást szerez Amerikáról és a földrajzáról; tekintse úgy, mint a szerző felajánlását a hispán-amerikai szellemiségnek, mely az iskolás számára csupán egy könnyű, egyszerű bevezetés.*”³² Ugyanez a gondolat sor található meg a történelemkönyv bevezetésében is, csak más szavakkal: „*Ne higgye a tanuló, hogy ezzel a könyvvel már elegendő tudást szerez Amerikáról és hatalmas történelméről; tekintse úgy, mint a szerző őszinte és világos felajánlását, mellyel kiáll Amerikáért és Spanyolországért, az iskolás számára pedig egy vékony és nagyon könnyed bevezetés.*”³³

Egyes földrajzkiadványokról ebben az évben is megállapítható, hogy szenttelenül közelítenek a témához. Nem hangsúlyozzák az afrikai gyarmatokról sem, hogy Spanyolországhoz tartoznak egy adott korszakban; tárgyyszerű leíró földrajzról van szó. RAFAEL BALLESTER földrajz- és történelemkönyvei a legmértéktartóbbak és legarányosabbak e korszakban, nem csoda, hogy ezeket a köteteket a Második Köztársaságban is használták.

MANUEL SIUROT *La emoción de España* (Spanyolország emóciója) című földrajzkiadvány párbeszédes formában, regényszerűen közvetíti Spanyolország különböző provinciáinak értékeit. A húszas években lendült fel Spanyolországban a turizmus. Ez a magyarázata annak, hogy a földrajzkiadványokban rendre turizmusból ismert eszközökkel élnek az ország bemutatása és még jobb megismertetése érdekében. Tehát ez egy „patrióta útikalauz” tekinthető tankönyv, melyben négyszáz oldalon át ügyesen strukturált történelmi és földrajzi ismeretanyaggal találkozhat a tanuló. A hazafias nevelés kiemelt szándékát tükrözi a spanyol hősi múlt bemutatása.³⁴

GARCÍA BARBARÍN egyetemes történelemkönyve súlyosan aránytalan, mivel az 1789–1914 közötti történelmi eseményeket tárgyaló háromszáz oldalas könyv fele Spanyolországgal, ill. gyarmataival foglalkozik.³⁵ Ez 50%-ban nemzeti történelem, csupán a könyv másik fele az egyetemes történelem, ami ezáltal ellentmond a könyv címének.

Érdekes, hogy milyen sok nem egységes tankönyv maradt piacon még 1929-ben is. Ha úgy tetszik, a diktatúra általános homogenizáló törekvése a tankönyvek egységesítése terén látványos kudarcot vallott.

1930-ban hat történelem-, hét földrajz- és két történelem-földrajzkiadványt adtak ki.³⁶ Előszót tíz, cenzori bejegyzést négy, ábrát valamennyi, korosztály-megjelölést öt tankönyv (négy alapszintű és egy középszintű oktatási taneszköz) tartalmaz.

1930-ban a kiadványok már Primo de Rivera bukása után jelentek meg. Még tartott Berenguer tábornok puha diktatúrája, avagy átmeneti korszaka, de már csak egyetlen egységes tankönyv látott napvilágot.

A földrajz- és történelemkiadványok túlnyomó többsége esetében a gyarmatok bemutatása magánvéleményt nem tükrözően került a kiadványokba. Az aktuális földrajzi szituáció, a világban elfoglalt hely alapján osztályozták az országokat, és nem aszerint, hogy Spanyolország gyarmata volt-e a múltban, vagy sem.

A kiadványokról elmondható, hogy arányosan és semlegesén tárgyalták a különböző témákat, legyen szó nyelvi kérdésekről, vagy az államberendezkedésről. BELTRÁN R. GONZÁLEZ, az egyik földrajzkiadvány írója felsorolja, mely országokban beszélt nyelv a kasztíliai spanyol.³⁷ Teszi ezt anélkül, hogy kifejtene a gyarmatbirodalom mibenlétét; természetesen közöl adatokat, amelyekből tájékozódhatnak a diákok. A történelemkiadványokra az arányosság jellemző. Nincs túldimenzionálva Spanyolország szerepe, ráadásul a Reconquista, Kolumbusz, V. Károly, a gyarmatok és Napóleon személyisége is tárgyilagosan kerül bemutatásra.

RAMÓN RUIZ AMADO történelemkiadványában sok szerep jut Spanyolországnak ahhoz képest, hogy címében egyetemes történelemről van szó.³⁸ Spanyolország harminckét oldalon, gyarmatai tizenhat oldalon szerepelnek, tehát csaknem a könyv negyedében. A spanyol armada 1588-as pusztulásának leírása spanyol szemszögből látatja az eseményeket.

Fenti szerző Spanyolországról szóló történelemkiadvány előszavának első mondatától hangsúlyosan jelenik meg a patriotizmus. „*A patriotizmus a haza iránt érzett ésszerű szeretet. Így értve ez egy dicsőség, a Tízparancsolat negyedik pontjának szellemében végrehajtott feladat.*”³⁹ A hazafias viselkedés egyik mérőkövetőnek tekinti a történelem minél teljesebb megismerését, elsajátítását. „*Ahhoz, hogy hazánkkal szemben ezt az ésszerű, di-*

csőséges és megkívánt ragaszkodást tápláljuk magunkban, történelmet kell tanulnunk.”⁴⁰ Vallja, hogy csak az lehet tiszteletreméltó polgára a spanyol hazának, aki tisztában van múltjával, országának dicsőséges történelmével.

1931-ben nyolc földrajzkönyvet adtak ki.⁴¹ Előszót hat, cenzori bejegyzést két, ábrát hat, korosztály-megjelölést három tankönyv (mindhárom alapfokú oktatási taneszköz) tartalmaz.

A JOSÉ IBÁÑEZ MARTÍN által írott földrajzkönyvben előkerülnek a tengerentúli gyarmatok elvesztése miatt érzett sérelmek, sértettségek: Kuba kapcsán írja a szerző, hogy „1898-tól leválasztották Spanyolországról egy igazságtalan és egyenlőtlen háború következtében”.⁴² Kolumbiát úgy jellemzi, hogy ez „tartományokra osztott köztársaság, mely megőrizte a hispán hagyományokat”.⁴³

Egyértelműen megállapítható, hogy a Második Köztársaság első tanévében még azokból a könyvekből voltak kénytelenek tanítani a tanárok, amelyek a Primo de Rivera-korszakból megmaradtak. Kivételt képeztek ez alól az egységes tankönyvek, mert azokat azonnali hatállyal kivonták a forgalomból 1931 tavaszán. Ám minden könyvvel ezt nem teheték meg. Így jobb híján a korábbi szellemiséggel átítatott tankönyvekből voltak kénytelenek tanítani, amíg nem készültek köztársasági hangnemben íródott könyvek. Ezáltal is érzékelhető, hogy a rendszerváltozás a tanügyben mindig kisebb-nagyobb csúszásokkal jelenik meg.

1935-ben nyolc történelem- és tizenegy földrajzkönyvet adtak ki.⁴⁴ Előszót tizenegy, cenzori bejegyzést nulla, ábrát tizenöt, korosztály-megjelölést nyolc tankönyv (négy-négy alapfokú és középfokú oktatási taneszköz) tartalmaz.

Az egyik történelemkönyv érdekes új szellemben íródott.⁴⁵ DANIEL G. LINACERO célja nem az események kronologikus bemutatása volt, hanem a mindennapi élet történésein keresztül ábrázolta a régi korok fegyvereit, a munkát, a játékokat, az írást.

Egy másik kötet *Spanyolország története*⁴⁶ cím alatt foglalkozik még az ókori Egyiptommal is, és (hosszasan – tizenhárom oldalon) Amerika függetlenségi háborújával is. Továbbra is jelen vannak az anakronisztikus „vizigót Spanyolország”, „arab Spanyolország” fogalmak, de a „Dél-Amerika a miénk volt”-hoz hasonló szövegek ezekben a földrajzkönyvekben már nem szerepelnek, továbbá Kolumbusz alakja is tárgyyszerűen jelenik meg. Összességében megállapítható, hogy az 1929-ben tapasztalt vehemencia eltűnt a szövegekből, sok tankönyv viszont az 1920-as évekből került át a Második Köztársaság oktatási rendszerébe.

Említést érdemel, hogy gyorsabban írták át a tankönyveket a Második Köztársaság negyedik évére, mint a Primo de Rivera-diktatúra ugyanezen időszakában, hiszen Spanyolországot – helyesen – köztársaságként tüntetik fel a tankönyvek, nem úgy, mint a diktatúrában, ahol még az 1920-as évek végén is találtunk „alkotmányos monarchiáról” és „parlamentáris berendezkedésről”⁴⁷ szóló bekezdéseket. Helyenként megjelenik már Katalónia autonómiája és olyan mondatok is, hogy „Barcelona a világ egyik legszebb városa”⁴⁸, amelyért évtizedeken át harcoltak. A tankönyvírás olyan gyors ütemben zajlott, hogy 1935-ben elkészült egy segédlet, mely teljesen megfelelt a köztársaság politikai berendezkedésének.⁴⁹

Érdekeség, hogy az 1935-ös könyvek között ott ragadt az előző korszakból LLACH CARRERAS *Patrióta olvasókönyve*.⁵⁰

Az általános tendenciákon túl megfigyelhető, hogy a földrajz- és történelemkönyvek a diktatúrában is próbálták tárgyyszerűen megjeleníteni a tananyag jelentős részét, mégis ez a két tantárgy az, ahol a legtöbb lehetőség nyílt arra, hogy a diktatúra ideológiájának mozzanatait teret nyerjenek az imperialista, nacionalista, hispanista töltetű megközelítések által.

BIBLIOGRÁFIA

MONOGRÁFIÁK

- ABELLÁN, José Luis (1989): Historia crítica del pensamiento español. Tomo V (II). La crisis contemporánea. II. Espasa-Calpe, S.A., Madrid.
- ABELLÁN, José Luis (1991): Historia crítica del pensamiento español. Tomo V (III). La crisis contemporánea. III. Espasa-Calpe, S.A., Madrid.
- ANTAL László (1976): A tankönyvelemzés alapjai. Magvető Kiadó, Budapest.
- BEN-AMI, Shlomo (1983): La dictadura de Primo de Rivera. Planeta, Barcelona.
- CALLEJA, Eduardo González (2005): La España de Primo de Rivera. La modernización autoritaria 1923–1930. Alianza Editorial, Madrid.
- CSEJTEI Dezső (1986): A spanyol egzisztencializmus története. Miguel de Unamuno és José Ortega y Gasset filozófiájának fő kérdései. Gondolat, Budapest.
- FISCHERNÉ Dárdai Ágnes (2002): A tankönyvkutatás alapjai. Dialóg Campus Kiadó, Budapest–Pécs.
- GARCÍA, José (1973): Spanyolország a XX. században. Kossuth Könyvkiadó, Budapest.
- GARCÍA ÁLVAREZ, Jacobo – MARIÁS MARTÍNEZ, Daniel (2002): Nacionalismo y educación geográfica en la España del siglo XX. Una aproximación a través de los manuales de Bachillerato. Santiago de Compostela, col. Documentos de Trabajo, IDEGA, serie xeográfica, nº 11.
- GARCÍA DE CORTÁZAR, Fernando – GONZÁLEZ VESGA, José Manuel (2001): Spanyolország története. Osiris Kiadó, Budapest.
- GÓMEZ-NAVARRO, José Luis (1991): El régimen de Primo de Rivera. Reyes, dictaduras y dictadores. Cátedra, Madrid.
- KRIPPENDORFF, Klaus (1995): A tartalomelemzés módszertanának alapjai. Balassi, Budapest.
- LÓPEZ MARCOS, Manuela (2001): El fenómeno ideológico del franquismo en los manuales escolares de enseñanza primaria (1936-1945). U.N.E.D. Ediciones, Madrid.
- LÓPEZ MARTÍN, Ramón (1994): Ideología y educación en la dictadura de Primo de Rivera (I). Escuelas y maestros. Universitat de Valencia, Valencia.
- SZILÁGYI István (2006): Portugália és Spanyolország. Történelem és politika a 20. században. Veszprémi Humán Tudományokért Alapítvány, Veszprém.
- TAMAMES, Ramón – CASALS, Xavier (2004): Miguel Primo de Rivera. Caracruz, Barcelona.
- TAMAMES, Ramón (2008): Ni Mussolini ni Franco: la dictadura de Primo de Rivera y su tiempo. Planeta, Barcelona.

KÖNYVFEJEZETEK, TANULMÁNYOK

- ALBACETE GARCÍA, Catalina: La enseñanza de la geografía escolar a través de los libros de lecturas geográficas. Primer tercio del siglo XX”. In: El currículum: historia de una mediación social y cultural. IX Coloquio de Historia de la Educación. Granada, Departamento de Pedagogía-Universidad de Granada, 1996, vol. II, 231–239. o.
- ALBACETE GARCÍA, Catalina: La ausencia de un concepto integrado de Europa en los manuales españoles de geografía escolar 1900-1936. In: GENOVESI, Giovanni: L’immagine e l’idea di Europa nei manuali scolastici (1900-1945). Atti del I Convegno internazionale. SPICAE (Societas pro Investigatione Comparata Adhesa Educationi). Cassino, Franco Angeli, novembre, 1999, 283–300. o.
- BEAS MIRANDA, Miguel – FERNÁNDEZ FRAILE, María Eugenia: Institucionalización del francés en España: Breve perspectiva histórica (1700-1936). In: Educació i Història. Revista d’Història de l’Educació, nº 2 (1995), 11–17. o.
- BERNETE, Francisco: Cómo analizar las representaciones sociales contenidas en los libros de texto de historia. In: Comunicación, Lenguaje y Educación, nº 22 (1994), 59–74. o.
- BOYD, Carolyn P.: El debate sobre <<la nación>> en los libros de texto de historia de España, 1875-1936. In: CARRERAS ARES, J. J. – FORCADELL ÁLVAREZ, C. (szerk.): Usos públicos de la Historia. Madrid, Marcial Pons/Prensas Universitarias de Zaragoza, 2003, 145–171. o.

- BOYD Carolyn P.: „Madre España”: libros de texto patrióticos y socialización política, 1900-1950”. In: *Historia y Política*, nº 1, (abril 1999), 49–70. o.
- CANES GARRIDO, Francisco: El debate sobre los libros de texto de Secundaria en España (1875-1931). In: *Revista Complutense de Educación* (Madrid), vol.12, nº 1 (2001), 357–395. o.
- CIEZA GARCÍA, José Antonio: Mentalidad y educación en España durante el primer tercio del siglo XX. In: *Historia de la Educación*, nº 5 (1986. december-január), 299–316. o.
- DELGADO CORTADA, Consuelo: La imagen de Europa en la formación histórica de los maestros en España (1900-1945). In: GENOVESI, Giovanni: *L’immagine e l’idea di Europa nei manuali scolastici (1900-1945)*. Atti del I Convegno internazionale. SPICAE (Societas pro Investigatione Comparata Adhesa Educationi). Cassino, Franco Angeli, novembre, 1999, 301–320. o.
- DURANDO, Sylvie – GUIBBERT, Pierre: Entrer dans l’Histoire... Les couvertures des manuels espagnols et français (1880-1980). In: *Internationale Schulbuchforschung*, vol. 18, nº 3 (1996), 387–410. o.
- DEL POZO ANDRÉS, María del Mar: La organización escolar española en el contexto europeo: política educativa y cultura pedagógica (1898-1967). In: *Historia de la Educación*, nº 24 (2005), 97–129. o.
- ESCOLANO BENITO, Agustín: Estrategias ilustrativas en la primera manualística escolar. In: GUEREÑA J-L. (szerk): *Image et transmission des savoirs dans les mondes hispaniques et hispano-américains*. Presses Universitaires François-Rabelais, Tours. Series „Études Hispaniques”, XIX, 2006, 365–374. o.
- ESCOLANO BENITO, Agustín: Europa en el caleidoscopio. La representación de Europa en los manuales escolares españoles (1900-1939). In: GENOVESI, Giovanni: *L’immagine e l’idea di Europa nei manuali scolastici (1900-1945)*. Atti del I Convegno internazionale. SPICAE (Societas pro Investigatione Comparata Adhesa Educationi). Cassino, Franco Angeli, novembre, 1999, 237–258. o.
- FERNÁNDEZ CLEMENTE, Eloy – FORCADELL, Carlos (1979): La educación en las constituciones españolas. In: *Historia-16*, 34, 25–30. o.
- FELLNER Máté: Heinrich Ahrens – a természetjog hozzájárulása a hivatásrendi gondolathoz. In: *Történelem Doktor Program. Kutatási füzetek 11. Ünnepi szám Harsányi Iván 75. születésnapjára*. Pécsi Tudományegyetem, Pécs, 2005, 11–32. o.
- FISCHER Ferenc: La imagen y hitos históricos de la historia de Hungría (1945.1990) en los libros de texto españoles de historia y geografía. In: *Iberoamericana Quinceeclesiensis* 6. Pécs, 2008, 55–105. o.
- GARRETA, Nuria: La presencia de la mujer en los textos escolares. In: *Revista de Educación*, nº 275 (1984, szeptember-diciembre), 93–106. o.
- GONZÁLEZ RODRÍGUEZ, Carmelita: Ideología y educación religiosa en los libros de lectura de la escuela de la Restauración española (1875-1902). In: *Historia de la Educación*, nº 17 (1998), 233–249. o.
- HERRERO FABREGAT, Clemente: Pedro Chico Rello y la renovación de la enseñanza de la geografía en el primer tercio del siglo XX. In: *Estudios Geográficos*, tomo LIX, nº 211 (1993), 237–266. o.
- LORENZO VICENTE, Juan Antonio: Teorías acerca de la segunda enseñanza en el periodo comprendido entre 1923 y 1936. Los planteamientos de la iglesia católica y del profesorado oficial. In: *Historia de la Educación*. 2005, 309–342. o.
- MARTIN ZUÑIGA, Francisco: Categorías y sueldos de los maestros nacionales en el primer tercio del s. XX. In: *Historia de la Educación*. 1991, 271–282. o.
- MARQUES SUREDA, Salomó: Dalmau Carles. Una editorial gerundense en Sudamérica”. In: *Historia de las Relaciones Educativas entre España y América*. V Coloquio Nacional de Historia de la Educación. Sevilla. Septiembre 1988. Departamento de Teoría e Historia de la Educación. Universidad de Sevilla, 1988, 420–425. o.
- OLMO ROMERO, M. A. del – RICO ROMERO, L. – SIERRA VAZQUEZ, M.: Textos de aritmética para la formación inicial del maestro (1800-1930). In: *El currículum: historia de una mediación social y cultural*. IX Coloquio de Historia de la Educación. Granada, Departamento de Pedagogía-Universidad de Granada, 1996, vol. II, 351–355. o.
- OSSENBACH, Gabriela – SOMOZA, Miguel – BADANELLI, Ana: La Biblioteca Virtual Padre-Manes de textos escolares europeos y latinoamericanos: análisis de una experiencia. In: ESCOLANO BENITO, A. (szerk.): *III Jornadas Científicas de la Sociedad Española para el Estudio del Patrimonio Histórico Educativo*. La cultura material de la escuela. En el centenario de la Junta de Ampliación de Estudios, 1907-2007. Berlanga de Duero, Soria, Imprenta Gráficas Varona S. A., 2007, 336–354. o.
- PASTOR PRADILLO, José Luis: Aproximación histórica a la evolución de la educación física en España. (1883-1990). In: *Historia de la Educación*. 2002, 199–214. o.

- RISUEÑO JURADO, Virginia: La infancia en el imaginario de los manuales escolares de urbanidad y lectura. España (1900-1940). En DÁVILA, P. – NAYA, L.M. (szerk.): La infancia en la historia: espacios y representaciones. Donostia, Eiren, 2005, 253–264. o.
- RUIZ BERRIO, Julio: La urbanidad en los libros de lectura (no de urbanidad) de la editorial Magisterio Español (1898-1936). In: Etnohistoria de la escuela. XII Coloquio Nacional de Historia de la Educación. Universidad de Burgos, SEDHE, 2003, 677–686. o.
- RUIZ BERRIO, Julio: Presencia e imagen de personajes europeos en los libros escolares de lectura de 1900 a 1945. In: GENOVESI, Giovanni: L'immagine e l'idea di Europa nei manuali scolastici (1900-1945). Atti del I Convegno internazionale. SPICAE (Societas pro Investigatione Comparata Adhesa Educationi). Cassino, Franco Angeli, novembre, 1999, 259–282. o.
- SOTO ALFARO, Francisco: Imagen de la infancia en los manuales escolares de primera enseñanza editados en Navarra (1829-1979). In: DÁVILA, P. – NAYA, L.M. (szerk.): La infancia en la historia: espacios y representaciones. Donostia, Eiren, 2005, 265–274. o.
- Sz. n.: Bibliografía Manes. In: Historia de la Educación, nº 19 (2000), 431–449. o.
- TIANA, Alejandro: Textbooks for the reaching of Religion at Primary School in Spain, 1808-1931. In: Pedagogica Historica, Supplementary Series, vol. V (1999), 119–132. o.
- TIANA, Alejandro: La investigación histórica sobre los manuales escolares en España: El Proyecto MANES. In: Clio & Asociados. La historia enseñada, nº 4, 1999, 101–119. o.
- VALLS MONTÉS, Rafael: Los manuales escolares españoles de historia. In: Educació i Història, nº 3 (1997-98), 120–130. o.
- VALLS MONTÉS, Rafael: Las imágenes en los manuales escolares españoles de Historia, ¿ilustraciones o documentos? In: Iber. Didáctica de las ciencias sociales, geografía e historia, nº 4, 1995, 105–119. o.
- VIÑAO FRAGO, Antonio: The School Head's Office as Territory and Place: location and physical layout in the first Spanish graded schools. In: LAWN, Martin – GOSVENOR, Ian (szerk.): Materialities of Schooling. Design-Technology-Objects-Routines. Symposium Books, Egyesült Királyság, 2005, 47–70. o.
- VIÑAO FRAGO, Antonio: Espacios escolares, funciones y tareas: La ubicación de la dirección escolar en la escuela graduada. In: Revista española de pedagogía, LXII. évf., 228. szám, 2004. május-augusztus, 279–305. o.
- ZAMORA BONILLA, Javier (2005): El mundo que pudo ser. El concepto „Europa” en el proyecto político orteguiano. In: Revista de Estudios Europeos, 40. sz., 2005/május-augusztus, 11–31. o.

FORRÁSOK ÉS BIBLIOGRÁFIA

Elsődleges források

Iskolai tankönyvek 1923–1926

(1923)

- AGUAYO Y MILLÁN, Miguel (1923): Elementos de geometría. Sucesores de Hernando, Madrid.
- ALONSO CORTÉS, Narciso (1923): Literatura elemental. Cuesta, Valladolid.
- AZPEURRUTIA, José María (1923): Escucha niño...: libro de lectura variada integrado por composiciones ofrecidas a los niños españoles por varios de los mejores escritores que hoy tiene España. Tip. Yagues, Madrid.
- BARRIGÓN GONZÁLEZ, Enrique (1923): Gramática de la lengua latina. Talleres Tipográficos „Cuesta”, Valladolid.
- BARRIGÓN GONZÁLEZ, Enrique (1923): Ejercicios de traducción latina 2. Cuesta, Valladolid.
- BARRIGÓN GONZÁLEZ, Enrique (1923): Gramática de la lengua latina. Cuesta, Valladolid.
- BELTRÁN PAREJO-BRAVO, Vicente (1923): Resumen interrogado de geografía de España. Imp. La Región, Madrid.
- BERTRANS SOLSONA, José (1923): Compendio de la historia cronológica de España: hasta el reinado de Alfonso XIII., directorio militar octubre 1923. La Prensa, Barcelona.
- BRUÑO, G. M. (1923): Lecciones de lengua castellana. Administración Bruño, Barcelona.
- BRUÑO, G. M. (1923): Método intuitivo de lengua inglesa hablada. Curso preparatorio. K.n., Barcelona.

- BRUÑO, G. M. (1923): Soluciones y respuestas de los ejercicios y problemas propuestos en las lecciones elementales de geometría: para uso del profesor. Administración Bruño, Barcelona.
- CAMPILLO Y CORREA, Narciso (1923): Retórica y poética o Literatura preceptiva. Librería de los Sucesores de Hernando, Madrid.
- DALMÁU Y GRATACÓS, Federico (1923): Compendio de filosofía: para la formación filosófica de las jóvenes educandas en los colegios de religiosas 1. Luis Gili Editor, Barcelona.
- DOMENECH LLOMPART, Jaime (1923): Nociones de física. Fr. Vines Mora, Valencia.
- GÓMEZ S. TUTOR, Perpetuo (1923): „Reflejos”: método de lectura: Irene y Pepe. Libro tercero. Librería y Tipografía Católica Pontificia, Barcelona.
- GUYAU, Jean Marie (1923): El primer año de lectura corriente: moral, conocimientos útiles, deberes cívicos: obra adornada... y con un léxico. Librería Armand Colin, París.
- HUESO, Virgilio (1923): Nociones de Historia de España: segundo grado. Editorial „Saturnino Calleja”, Madrid.
- IRIARTE, Tomás de (1923): Fábulas literarias. Saturnino Calleja, Madrid.
- JIMÉNEZ OSUNA, José Miguel (1923): Álgebra. Imprenta Clásica Española, Madrid.
- JIMÉNEZ OSUNA, José Miguel (1923): Trigonometría. Matemáticas elementales para la enseñanza media (bachillerato, magisterio, comercio, etc.) Imprenta Clásica Española, Madrid.
- JIMÉNEZ OSUNA, José Miguel (1923): Trigonometría. Matemáticas elementales para la enseñanza media (bachillerato, magisterio, comercio, etc.) Imprenta Clásica Española, Madrid.
- LÓPEZ SAINZ, E. (1923): Ejercicios de matemáticas elementales. Imprenta Ibérica, Málaga.
- MARINELLO, Manuel (1923): Lectura. Libro segundo. Casa Editorial, Barcelona.
- MORENO ESPINOSA, Alfonso (1923): Compendio de geografía especial de España. Editorial Atlante, Barcelona.
- MORENO LÓPEZ, Eduardo (1923): Fundamentos de la geografía: ensayo de un compendio científico de geografía general para uso de los centros de enseñanza. Editorial Atlante, Barcelona.
- OLBÉS Y ZULOAGA, Luis (1923): Lecciones elementales de química. Imprenta y Encuadernación de Julio Cosano, Madrid.
- ORTIZ, Cayetano (1923): Industrias y profesiones: grado superior (para niños). Saturnino Calleja, Madrid.
- ORTIZ, Cayetano (1923): Aritmética: grado preparatorio. Saturnino Calleja, Madrid.
- PALACIO, Eduardo L. del (1923): Selección de trozos pedagógicos, con prácticas de repaso gramatical, documentos mercantiles y modelos de traducciones. Tipografía y Encuadernación de Senén Martín, Ávila.
- PALAU VERA, Juan (1923): Aritmética. (Tercer grado).
- PORCEL Y RIERA, M. (1923): Curso completo. Grado preparatorio. Libro del alumno. K.n., Palma de Mallorca.
- REIXACH, Baldiri (1923): Instruccions per la ensenyança de minyons: obra utilíssima per la instrucció dels minyons, y descans dels mestres: ab laminas finas pera apender be de escriurer. Associació Protectora de l'Ensenyança Catalana, Barcelona.
- REYES, Rafael (1923): Curso práctico de francés 1. Imp. De G. Hernández Galo Sáez, Madrid.
- ROGERIO SÁNCHEZ, José (1923): Prácticas de lengua castellana (gramática). La Enseñanza, Madrid.
- SÁNCHEZ, JOSÉ ROGERIO (1923): Prácticas de lengua castellana: (gramática). Imprenta de „La Enseñanza”, Madrid.
- Sz. n. (1923): Manual de doctrina cristiana: curso elemental. Colección F. T. D., Mexikóváros.
- Sz. n. (1923): Método de inglés: tercer libro: libro del maestro. Colección F. T. D., Mexikóváros.
- Sz. n. (1923): Método de inglés: segundo libro. Colección F. T. D., Mexikóváros.
- Sz. n. (1923): Método de francés: segundo libro. Colección F. T. D., Mexikóváros.
- Sz. n. (1923): Geografía – atlas. 3er. Grado. F.T.D., Barcelona.
- Sz. n. (1923): Elementos de química con rudimentos de análisis químico. F.T.D., Barcelona.
- Sz. n. (1923): Nuevo curso simultáneo de estudios de Primera Enseñanza: curso elemental. Casa Central De Las Hijas De La Caridad, Madrid.
- Sz. n. (1923): Nuevo curso simultáneo. Casa de María Inmaculada, Madrid.
- Sz.n. (1923): Aritmética. Edit. Saturnino Calleja, Madrid.
- VARGA Y ESTEBAN, Valentín de la (1923): Curso de geografía general. Imprenta y Librería de J. Romero, Cádiz.
- VERGARA Y MARTÍN, Gabriel María (1923): Atlas y cuadros cronológico-sincrónicos para facilitar el estudio de la historia universal. Sucesores de Hernando, Madrid.

(1924)

- BALLESTER Y CASTELL, Rafael (1924): Curso de Historia de España. K.n., Barcelona.

- BALMES, Jaime (1924): Curso de Filosofía elemental: Ética. Librería Bosch, Barcelona.
- BARRAGÁN, Gregorio (1924): Manual de aritmética. Casa Santarén, Valladolid.
- CAYUELA, Arturo M. (1924): Antología escolar de literatura castellana. Razón y Fé, Madrid.
- CIURANA Y MAIJÓ, José (1924): Nociones de preceptiva literaria. Imprenta Marsana, Lérida.
- DALMÁU CARLES, José (1924): Lecciones de aritmética aplicadas a las diferentes cuestiones mercantiles para las escuelas y colegios de primera enseñanza. Libro del alumno 1. PLA, S.A., Gerona.
- ERNOUT, Alfredo (1924): Morfología histórica latina. El mensajero del corazón de Jesus, Bilbao.
- ESCRIBANO E IGLESIAS, Lucio (1924): Teoría e historia de la escritura y nociones de paleografía. „La Enseñanza”, Madrid.
- EYARALAR, José M. (1924): Nuevo tratado de geometría. Editorial Reus, Madrid.
- FERNÁNDEZ ASCARZA, Victoriano (1924): El hombre: nociones de anatomía, fisiología e higiene: dispuestas para la lectura en las escuelas de Primera enseñanza de niños y adultos. El Magisterio Español, Madrid.
- FERNÁNDEZ ASCARZA, Victoriano (1924): Nociones de Geografía. El Magisterio Español, Madrid.
- FERNÁNDEZ ASCARZA, Victoriano (1924): Geografía. K.n., Madrid.
- FOLLICK, M. (1924): Gramática para la conversación inglesa. La única gramática con la pronunciación sujeta a reglas. Sucesores de Rivapenedra, Madrid.
- GARCÍA, Hilario (1924): Ejercicios de geometría para alumnos de segunda enseñanza, seminarios y centros similares. Imp. Benigno Ayora, Madrid.
- GARCÍA FANDO, Rafael (1924): Manual de tecnología industrial: industria zoógenas. Sucesor de J. Bastinos, Barcelona.
- LISTA, Aurora (1924): Luisita: lecturas morales e instructivas dedicadas a las niñas. Librería Montserrat, Barcelona.
- LÓPEZ CANO, Joaquín (1924): Palabras de dudosa ortografía. Sucesor de Antero Concha, Guadalajara.
- MANJÓN, Andrés (1924): Elementos de gramática española: para uso de las Escuelas del Ave-María. Imprenta-Escuela de Ave-María, Granada.
- MARTÍN EZTALA, Federico (1924): Pepito quiere ser taquígrafo: lecciones de taquigrafía elemental para los niños. La correspondencia de España, Madrid.
- MARTÍNEZ, P. (1924): Madre España: libro de lectura, grado medio y superior. Imp. hijos de Benigno Ayora, Madrid.
- MIR PEÑA, Juan (1924): Compendio de química para libro de texto elemental. Editorial Urania, Granada.
- ORTIZ, Cayetano (1924): Ciencias físico-naturales. Grado superior. Saturnino Calleja, Madrid.
- ORTIZ, Cayetano (1924): Ciencias físico-naturales. Grado elemental. Saturnino Calleja, Madrid.
- PALUZÍE Y CANTALOEZELA, Esteban (1924): Escritura y lenguaje de España: en prosa y verso: arreglada por riguroso orden de siglos hasta el año 875, fecha del manuscrito original más antiguo que existe en nuestros archivos. Casa Editorial, Barcelona.
- PALUZÍE, Faustino (1924): La historia natura explicada a los niños según las clasificaciones de Cuvier, DeCandolle y Delafosse. Casa Editorial, Barcelona.
- POLIDORI, Eugenio (1924): Curso de religión para servir de texto en las clases de religión. Jaime Pons, Barcelona.
- RAMÍREZ, Antonio (1924): Nociones de gramática hebrea y crestomatía bíblica. El mensajero del corazón de Jesus, Bilbao.
- RESTREPO, Félix (1924): La Libertad de enseñanza: un capítulo de legislación escolar comparada. Razón y Fé, Madrid.
- ROBLES DÉGANO, Felipe (1924): Gramática elemental de la lengua castellana. K.n., Madrid.
- SÁNCHEZ, José Rogerio (1924): Antología de textos castellanos: siglos XIII al XX. Sucesores de Hernando, Madrid.
- SOLANA, Ezequiel (1924): Vida y fortuna o Arte de bien vivir: páginas dedicadas a los obreros, y muy especialmente a los alumnos de las escuelas primarias y de adultos. El Magisterio Español, Madrid.
- SOLANA, Ezequiel (1924): Recitaciones escolares: trozos escogidos. El Magisterio España, Madrid.
- Sz.n. (1924): El francés comercial y literario: tercer curso de francés. F.T.D., Barcelona.
- Sz.n. (1924): Enciclopedia: grado preparatorio (para niños). Saturnino Calleja, Madrid.
- Sz. n. (1924): Aritmética: primer grado. F.T.D., Barcelona.
- Sz. n. (1924): Gramática castellana. Primer grado. F.T.D., Barcelona.
- Sz. n. (1924): Conversaciones familiares sobre geología. Luis Gili Editor, Barcelona.
- Sz. n. (1924): Gramática española: primer grado. F.T.D., Barcelona.
- Sz. n. (1924): Elementos de química. F.T.D., Barcelona.
- PIEDRA, Luis (1924): Nociones de aritmética teórico-práctica: al alcance de los alumnos de 1 enseñanza de ambos sexos y de adultos. [1 y 2 parte]. Minerva, Valencia.

- Sz. n. (1924): Ciencias físico-naturales. Grado superior. F.T.D., Barcelona.
- Sz. n. (1924): Literatura española. F.T.D., Barcelona.
- Sz. n. (1924): Historia: [España y Universal]: grado superior. Saturnino Calleja, Madrid.
- V.M.G. (1924): Fábulas morales: anécdotas y consejos al alcance de los niños: dispuestos en veros castellano para que puedan servir de libro de lectura en las escuelas de instrucción primaria 1. Imp. La Puritana, Andújar.
- ZARCO, Mariano de (1924): Compendio de historia sagrada: grado segundo. Editorial de Corazón del María, Madrid.
- (1925)
- ALONSO CORTÉS, Narciso (1925): Resumen de historia de la literatura. Imp. del Colegio Santiago, Valladolid.
- ARÉVALO Y CARRETERO, Celso (1925): Geología. Con nociones de cristalografía. Antonio Marzo, Madrid.
- BAUER Y LANDAUER, Ignacio (1925): Rudimentos de derecho y legislación escolar. Ed. Reus, Madrid.
- BERT, Paul (1925): Curso enseñanza científica: ciencias físicas y naturales. Lib. Armand Colin, Párizs.
- BAUER Y LANDAUER, Ignacio (1925): Literatura: oposiciones al Magisterio Nacional. Edit. Reus, Madrid.
- BLANCO Y SÁNCHEZ, Rufino (1925): Nociones de lengua castellana o española: gramática. Libro del discípulo. Revista de Archivos, Madrid.
- BOSCH Y SERRA, Federico (1925): Prontuario de urbanidad: compuesto expofeso para los alumnos de las escuelas de primera enseñanza. Imp. J. Rosals, Barcelona.
- BRUÑO, G.M. (1925): Elementos de álgebra: para la enseñanza secundaria y escuelas preparatorias. K. n., Párizs.
- CASAS, José de (1925): Prácticas de ortografía dudosa: manuscrito para copia, dictado y primer grado de lectura. K.n., Madrid.
- CUYAS ARMENGOL, Arturo (1925): El muchacho: reducción de la obra completa Hace falta un muchacho: libro de orientación en la vida. Casa Edit. Hernando, Madrid.
- DÍEZ-CANEDO, Enrique (1925): Prosistas modernos. Instituto-Escuela, Madrid.
- FERNÁNDEZ ASCARZA, Victoriano (1925): El cielo: nociones de astronomía popular dispuestas para lectura en las escuelas. Ed. Magisterio Español, Madrid.
- FERNÁNDEZ ASCARZA, Victoriano (1925): Fisiología e higiene. El Magisterio Español, Madrid.
- FERNÁNDEZ Y SÁNCHEZ, Ildefonso (1925): Glorias nacionales: vidas de españoles y españolas célebres: libro de lectura, en prosa y verso, destinado a las escuelas de niños y niñas. Edit. Hernando, Madrid.
- GENÍS, Salvador (1925): El auxiliar del maestro catalán en la enseñanza de la lengua castellana: obra destinada a las escuelas de Cataluña. Parte 1. Imp. Joaquín Horta, Barcelona.
- JIMÉNEZ OSUNA, José Miguel (1925): Geometría. Matemáticas elementales para la enseñanza media. Edit. Artes gráficas, Granada.
- LLACH CARRERAS, Juan (1925): A través de España. Dalmáu Carles, Pla, S.A., Girona.
- MARÍN, José (1925): Tratado de religión. Imp. Artística de Sáez Hermanos, Madrid.
- MARTÍ ALPERA, Félix (1925): Lengua española: lectura, escritura, gramática. Revista de pedagogía, Madrid.
- MARTÍ ALPERA, Félix (1925): Historia. Revista de pedagogía, Madrid.
- MARTÍNEZ FERRANDO, Daniel (1925): Nuevo método práctico gramatical para el estudio de la lengua inglesa. K.n., Palma de Mallorca.
- OSÉS LARUMBE, José (1925): Geografía para niños. Segundo grado: ilustrada con 7 mapas en colores y 70 fotograbados y dibujos. Casa Edit. Burgos.
- PALUZÍE Y CANTALOZELLA, Esteban (1925): Lecciones progresivas de gramática castellana. Casa Editorial, Barcelona.
- PALUZÍE Y CANTALOZELLA, Esteban (1925): Geografía para niños: (2o grado): demostrada y adornada con mapas y viñetas. Casa Editorial, Barcelona.
- PELLISSIER, A. (1925): La gimnástica del espíritu: (método maternal). Primera parte, Observación de las cosas y de los sres: modelos y asuntos de ejercicios orales y escritos para los niños de ambos sexos. Lib. De Pascual M., Valencia.
- PLA CARGOL, Joaquín (1925): Elementos de ciencias físico-naturales. Grado superior. Dalmáu Carles, PLA, S.A., Girona.
- Real Academia Española (1925): Compendio de la gramática de la lengua española dispuesto para la Segunda Enseñanza. Casa Editorial Hernando, Madrid.
- REYES, Rafael (1925): El traductor francés. Madrid.
- SÁNCHEZ RAMOS, Eusebio (1925): Curso de álgebra elemental. Imp. Ángel Ortega, Barcelona. Editorial Hernando, Madrid.

- SÁNCHEZ, José Rogerio (1925): Textos y ejercicios para el estudio de la Literatura. Sucesores de Hernando, Madrid.
- SELAS, F. de (1925): Nociones de historia de España. Segundo grado. Ed. de María Auxiliadora, Sevilla.
- SOLANA, Ezequiel (1925): Lecturas infantiles: primer libro de lectura corriente. Ed. Magisterio Español, Madrid.
- SOTOS DE LA LASTRA, Alberto (1925): Geografía especial de España. Editorial Reus, S.A., Madrid.
- SLUYS, A. (1925): La cinematografía escolar y post-escolar. Ed. de la lectura, Madrid.
- Sz.n. (1925): Teneduría de libros por partida doble: segundo grado. Libro del maestro. F.T.D., Barcelona.
- Sz. n. (1925): El cuerpo humano. Seix & Barral Herms, Barcelona.
- Sz.n. (1925): Escudo imperial. Casa Edit., Burgos.
- Sz. n. (1925): Teneduría de libros por partida doble: segundo grado. F.T.D., Barcelona.
- THOMAS, Albert (1925): Lecturas históricas: historia anecdótica del trabajo. Ed. Est. De Juan Ortiz, Madrid.

(1926)

- ALVAREZ DE SOTOMAYOR Y ZARAGOZA, José (1926): A través de mi patria: libro e lecturas y temas de enseñanza para la juventud española, en España y en el extranjero: ilustraciones y fotograbados artísticos. Compañía Ibero-Americana de Publicaciones, S.A., Madrid.
- ARCO, Luis del (1926): Nociones de geografía de América: adaptadas al carácter y extensión de esta asignatura en los institutos nacionales de 2a enseñanza. Rabassa, Reus.
- ARCO, Luis del (1926): Nociones generales de historia de América. Rabassa, Reus.
- BELLVER Y CHECA, Ángel (1926): Lecciones y lecturas de Geografía especial de España. Martín y Mena, San Sebastián.
- BRUÑO, G.M. (1926): Soluciones y respuestas de los ejercicios y problemas contenidos en los „Elementos de aritmética”: libro del maestro. Librería Bouret, Párizs.
- CHARENTÓN, Aurelio R. (1926): Las Ciencias en la escuela: libro de lectura: y de iniciación al estudio de la Física, Química e Historia natural. Ed. Estudios de Juan Ortiz, Madrid.
- CHARENTÓN, Aurelio R. (1926): Las ciencias en la escuela: libro de lectura y de iniciación al estudio de la física, química e historia natural. Librería Pedagógica, Madrid.
- CHARENTÓN, Aurelio R. (1926): Las ciencias en la escuela: libro de lectura. Librería Pedagógica, Madrid.
- CHARENTÓN, Aurelio R. (1926): Las Ciencias en la escuela: libro de lectura y de iniciación al estudio de la Física, Química e Historia natural. Edit. Estudio, Madrid.
- CHARENTÓN, Aurelio R. (1926): Las Ciencias en la escuela: libro de lectura y de iniciación al estudio de la Física, Química e Historia natural. Edit. Estudio, Madrid.
- DALMÁU CARLES, José (1926): El primer manuscrito. PLA, S.A., Gerona.
- DALMÁU CARLES, José (1926): Lecciones de aritmética aplicadas a las diferentes cuestiones mercantiles para las escuelas y colegios de primera enseñanza. Libro del alumno 1. PLA., S.A., Gerona.
- DALMÁU CARLES, José (1926): El segundo magisterio: método completo de lectura. PLA, S.A., Gerona.
- ESPEJO DE HINOJOSA, Ricardo (1926): Elementos de Historia Universal. Imprenta Clarasó, Barcelona.
- Escuelas Pías de Castilla (1926): Aritmética mercantil: primer curso con nociones de álgebra y de estenografía. Imp. Samarán y Compañía, Madrid.
- GRAETZ, Leo (1926): La electricidad al alcance de todos. Gustavo Gili, Barcelona.
- HILLAIRE, A. (1926): Explanación de la doctrina cristiana: corregida y aumentada según el nuevo código de derecho canónico: última parte de la obra „La religión demostrada”. Librería Católica Internacional, Barcelona.
- JIMÉNEZ DE BENTROSA, Modesto (1926): Manual de Historia Universal: (Edad Antigua y Media). Librería Maragat, Valencia.
- LLORCA GARCÍA, Ángel (1926): Historia educativa: primer grado: libro de lectura para niños y niñas. Sucesores de Hernando, Madrid.
- KLEIBER, Johann (1926): Tratado popular de Física: manual al alcance de todo el mundo. K. n., Barcelona.
- MARINELLO, Manuel (1926): Lo que nos rodea: 50 lecciones de cosas. Imp. Elzeviriana y Librería Camí, Madrid.
- MARTÍ ALPERA, Félix (1926): Joyas literarias para los niños: breve reseña histórica de nuestra literatura y colección de biografías de notables escritores españoles, antiguos y modernos, seguidas de artículos, poesías o trozos literarios de los mismos. Perlado, Madrid.
- MORENO ESPINOSA, Alfonso (1926): Compendio de historia de España: distribuido en lecciones y adaptado a la índole y extensión de esta asignatura en la segunda enseñanza. Edit. Atlante, Barcelona.
- OLBÉS Y ZULOAGA, Luis (1926): Lecciones elementales de física. A. Concha, Guadalajara.
- OTTO, Emil (1926): Gramática sucinta de la lengua alemana. Valparaíso, Heidelberg.

- PÉREZ MARTÍNEZ, Isidro (1926): Ortografía práctica de la lengua castellana, de acuerdo con los principios de la Real Academia Española. „La moderna poesía”, Havanna.
- PORCEL Y RIERA, M. (1926): Grado elemental. Libro del alumno. K.n., Palma de Mallorca.
- PORCEL, Fernando (1926): Atlas escolar con texto de geografía. Grado elemental: con numerosos grabados, ejercicios, y lecturas. Tipografía Porcel, Palma de Mallorca.
- Real Academia Española (1926): Prontuario de ortografía de la lengua española: en preguntas y respuestas. Edit. Hernando, Madrid.
- REYES, Rafael (1926): Gramática sucinta de lengua francesa. (Primer curso práctico). Est. Huelves y Compañía, Madrid.
- RIESCO LORENZO, Cristóbal (1926): Gramática elemental de la lengua latina. Imp. Silvestre Ferreira, Salamanca.
- RUIZ ROMERO, Juan (1926): Mentor: segundo grado de lectura manuscrita. Sucesores de Juan Bastinos, Barcelona.
- RUIZ ROMERO, Juan (1926): La raza: lecturas literarias y geográficas sobre España y América. Librero Editor, Barcelona.
- SALAZAR Y CHAPELA, José (1926): Apuntes de historia moderna universal y de España. K.n., Tarragona.
- SANTACRUZ, Pascual (1926): España sobre todo: páginas patrióticas para la infancia. Imp. Jaime Ratés, Madrid.
- SANTALÓ Y POLVORELL, Silvestre (1926): Historia sagrada con problemas de ética. Grado elemental. Libro del alumno. PLA., S.A., Gerona.
- SANTALÓ Y POLVORELL, Silvestre (1926): Historia sagrada: Grado medio. PLA., S.A., Gerona.
- SOLANA, Ezequiel (1926): Nociones de geografía. El Magisterio Español, Madrid.
- SOLANA, Ezequiel (1926): Cervantes, educador: colección de trozos de obras cervantinas, dispuestos para ser leídos en las escuelas. Edit. Magisterio Español, Madrid.
- SOLER Y AULET, Carlos (1926): Ejercicios de traducción gramatical directa e inversa del idioma francés. Edit. Hernando, Madrid.
- SUÁREZ SOMONTE, Ignacio (1926): Álgebra. Imp. Jaime Ratés, Madrid.
- SUÁREZ SOMONTE, Ignacio (1926): Nociones de trigonometría. Imp. Jaime Ratés, Madrid. Imp. Jaime Ratés, Madrid.
- Sz. n. (1926): Anthologie du chant scolaire et post-scolaire. Chansons populaires des provinces de France. Heugel, Párizs.
- Sz. n. (1926): Introducción a la química. Seix & Barral Herms, Barcelona.
- Sz. n. (1926) Lecturas graduadas: libro primero. F.T.D., Barcelona.
- Sz.n. (1926): Nociones de geografía de América. Rabassa, Reus.
- Sz. n. (1926): Gramática española: segundo grado: libro del maestro: obra conforme a la Real Academia Española y aprobada por R.O. para servir de texto. Edit. F.T.D., Barcelona.
- Sz. n. (1926): Primer libro de textura. Seix & Barral Herms, Barcelona.
- TERRADILLOS, Ángel María (1926): El Evangelio para los niños. Sucesores de Hernando, Madrid.

JEGYZETEK

- 1 SOLSONA: id. m.; HUESO, Virgilio (1923): Nociones de Historia de España: segundo grado. Editorial „Saturnino Calleja”, Madrid; BELTRÁN PAREJO-BRAVO, Vicente (1923): Resumen interrogado de geografía de España. Imp. La Región, Madrid; MORENO ESPINOSA, Alfonso (1923): Compendio de geografía especial de España. Editorial Atlante, Barcelona; MORENO LÓPEZ, Eduardo (1923): Fundamentos de la geografía: ensayo de un compendio científico de geografía general para uso de los centros de enseñanza. Editorial Atlante, Barcelona; GÓMEZ S. TUTOR, 1923: id. m.; Sz. n. (1923): Geografía – atlas. 3er. Grado. F.T.D., Barcelona; VARGA Y ESTEBAN, Valentín de la (1923): Curso de geografía general. Imprenta y Librería de J. Romero, Cádiz; VERGARA Y MARTÍN, Gabriel María (1923): Atlas y cuadros cronológico-sincrónicos para facilitar el estudio de la historia universal. Sucesores de Hernando, Madrid.
- 2 Virgilio: id. m.
- 3 „Es un hecho innegable, que la Historia de España desconocida, aún en forma rudimentaria, por la mayoría de españoles. En la primera enseñanza, en el Instituto y en la Universidad, no se aprende historia, por la confusión y excesiva extensión de las obras de texto y por falta de vocación al estudio” - Solsona: id. m. 5. o.

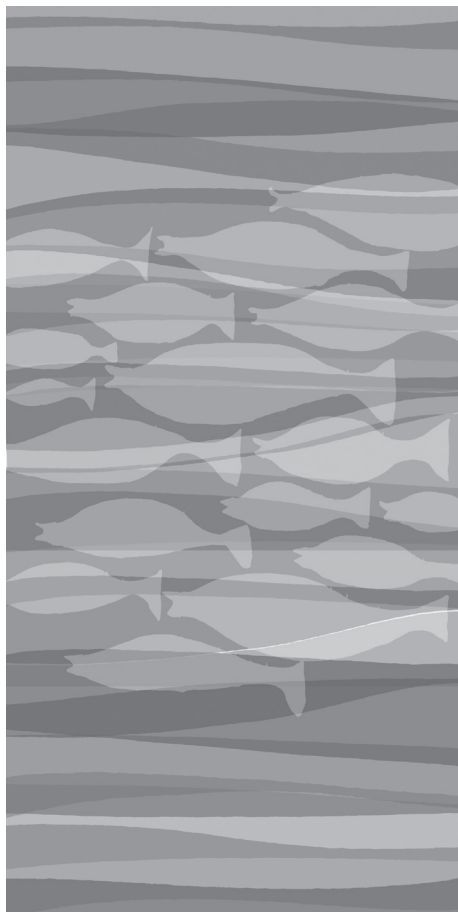

- 4 „Por espíritu patriótico se ha aumentado la parte referente a América, orientado las reformas introducidas en esta sección en el sentido de las relaciones comerciales y de raza, que tienden a unir cada vez más las Repúblicas Hispano americanas con la Madre Patria.” – Sz. n.: Geografía – atlas, 1923. id. m. 2. o.
- 5 „Tú, Señor, en el principio fundaste la Tierra; y obras de tus manos son los cielos.” – Uo. 2. o.
- 6 BALLESTER Y CASTELL, 1924: id. m.; Sz. n. (1924): Conversaciones familiares sobre geología. Luis Gili Editor, Barcelona; Sz. n. (1924): Historia: [España y Universal]: grado superior. Saturnino Calleja, Madrid; FERNÁNDEZ ASCARZA, Victoriano (1924): Nociones de Geografía. El Magisterio Español, Madrid; FERNÁNDEZ ASCARZA, Victoriano (1924): Geografía. K.n., Madrid.
- 7 „La escasez de buenos manuales de *Historia de España* para la enseñanza secundaria me indujo, en 1917, a escribir el presente libro, que, acogido benévolamente por mis compañeros de profesión, ha tenido más éxito del que yo podía esperar. Para corresponder a sus personales atenciones y con ánimo de ser útil a la juventud que desea iniciarse en el árido y complicado estudio de la historia nacional, poniendo a su alcance un instrumento de trabajo, sintético, claro y cómodo, no he querido limitarme con esta segunda edición a presentar simplemente una reimpresión de la primera, sino que en ella he introducido algunas reformas que no dudo han de aprovechar – así los espero – a los principiantes.” – Ballester y Castell: id. m. 7. o.
- 8 Ascarza, 1924: id. m.
- 9 MARTÍ ALPERA, Félix (1925): Historia. Revista de pedagogía, Madrid; SELAS, F. de (1925): Nociones de historia de España. Segundo grado. Ed. de María Auxiliadora, Sevilla; Sz.n. (1925): Escudo imperial. Casa Edit., Burgos; ARÉVALO Y CARRETERO, Celso (1925): Geología. Con nociones de cristalografía. Antonio Marzo, Madrid; FERNÁNDEZ ASCARZA, Victoriano (1925): El cielo: nociones de astronomía popular dispuestas para lectura en las escuelas. Ed. Magisterio Español, Madrid; LLACH CARRERAS, Juan (1925): A través de España. Dalmáu Carles, Pla, S.A., Gerona; OSÉS LARUMBE, José (1925): Geografía para niños. Segundo grado: ilustrada con 7 mapas en colores y 70 fotografías y dibujos. Casa Edit. Burgos; PALUZÍE Y CANTALOEZELLA, Esteban (1925): Geografía para niños: (2o grado): demostrada y adornada con mapas y viñetas. Casa Editorial, Barcelona; SOTOS DE LA LASTRA, Alberto (1925): Geografía especial de España. Editorial Reus, S.A., Madrid.
- 10 „Nadie ignora la fruición con que leéis las historietas; de ahí que os ofrezca ésta. Sus protagonistas son niños como vosotros. ¡Ojalá sepáis imitarlos en el intenso amor que profesan al trabajo, y, sobre todo, a la Patria español, que es la vuestra!” – LLACH CARRERAS, id. m. 5. o.
- 11 Juan Llach Carreras: A través de España. Dalmáu Carles, Pla, S.A., Gerona, 1925, 5. o.
- 12 OSÉS LARUMBE: id. m. 133. o.
- 13 ARCO, Luis del (1926): Nociones generales de historia de América. Rabassa, Reus; ESPEJO DE HINOJOSA, Ricardo (1926): Elementos de Historia Universal. Imprenta Clarasó, Barcelona; JIMÉNEZ DE BENTROSA, Modesto (1926): Manual de Historia Universal: (Edad Antigua y Media). Librería Maragat, Valencia; LLORCA GARCÍA, Ángel (1926): Historia educativa: primer grado: libro de lectura para niños y niñas. Sucesores de Hernando, Madrid; MORENO ESPINOSA, Alfonso (1926): Compendio de historia de España: distribuido en lecciones y adaptado a la índole y extensión de esta asignatura en la segunda enseñanza. Edit. Atlante, Barcelona; SANTACRUZ, Pascual (1926): España sobre todo: páginas patrióticas para la infancia. Imp. Jaimé Ratés, Madrid; ALVAREZ DE SOTOMAYOR Y ZARAGOZA, José (1926): A través de mi patria: libro e lecturas y temas de enseñanza para la juventud española, en España y en el extranjero: ilustraciones y fotograbados artísticos. Compañía Ibero-Americana de Publicaciones, S.A., Madrid; ARCO, Luis del (1926): Nociones de geografía de América: adaptadas al carácter y extensión de esta asignatura en los institutos nacionales de 2a enseñanza. Rabassa, Reus; BELLVER Y CHECA, Ángel (1926): Lecciones y lecturas de Geografía especial de España. Martín y Mena, San Sebastián; PORCEL, Fernando (1926): Atlas escolar con texto de geografía. Grado elemental: con numerosos grabados, ejercicios, y lecturas. Tipografía Porcel, Palma de Mallorca; SOLANA, Ezequiel (1926): Nociones de geografía. El Magisterio Español, Madrid; RUIZ ROMERO: id. m.; Sz.n. (1926): Nociones de geografía...id. m.
- 14 „Desde hace varios años, las relaciones entre España y América estrechándose, cada vez más, como si entre ella no hubiera existido ese paréntesis de olvido que reconoce por causas las continuadas luchas y hechos políticos que sobre ambos pueblos han pesado. Esta era de cordialidad se manifiesta constantemente en actos públicos, en conferencias, congresos y concursos, y especialmente en la FIESTA DE LA RAZA, creada por nuestro Augusto Monarca Alfonso XIII., para hacer una viva manifestación del sincero cariño que existe entre aquellas naciones y la nuestra.” – RUIZ ROMERO: id. m. 5. o.
- 15 Ezequiel Solana: Nociones de geografía. El Magisterio Español, Madrid, 1926, 5. o.
- 16 „La Patria es algo que se siente mejor que se

- define. En tus sentidos se representa como una asociación de imágenes; la tierra en que naciste, el lugar de tu juegos, la escuela en que te enseñaron a leer, las fiestas y costumbres de tus paisanos...” – Pascual Santacruz: id. m. 9. o.
- 17 ¡La madre Patria! es decir, el padre y la madre unidos, el valor y la caridad, el nido amoroso y el brazo protector, la justicia y la fe, el pasado, cimiento del presente, y éste que es la realidad, dando vida al niño que simboliza el porvenir al encarnar la esperanza.” – Uo. 10. o.
- 18 „Se quiere a la madre cuando es joven, rica y feliz; pero si la madre es anciana, pobre y desgraciada, la amamos con delirio y la estrechamos con efusión contra nuestro pecho. Así se quiere a la Patria.” – Uo. 85. o.
- 19 „Morir por la Patria es vivir para la posteridad.” – Uo. 35. o.
- 20 Uo. 27. o.
- 21 José Dalmáu Carles: El segundo magisterio: método completo de lectura. PLA, S.A., Gerona, 1926.
- 22 M. Porcel y Riera Grado elemental. Libro del alumno. K.n., Palma de Mallorca, 1926.
- 23 Bellver y Checa: 34–35. o.
- 24 ARCO Y MUÑOZ: Historia de la civilización... id. m.; APALATEGUI, Francisco (1927): Gráficos de historia. Razón y Fé, Tolosa; SIUROT, Manuel (1927): La emoción de España: libro de cultura patriótica popular. Talleres Voluntad, Madrid; Sz. n. (1927): Historia de la tierra: resumen de geología y paleontología. Seix & Barral Herms, Barcelona; ZABALA URDANIZ: id. m.; ARCO Y MUÑOZ, Luis del (1927): Nociones generales de geografía de América. Suc. de Torres & Virgili, Tarragona; Sz. n. (1927): Geografía y atlas: segundo grado. Edit. F.T.D., Barcelona; DALMÁU CARLES, José (1927): España, mi patria: método completo de lectura: libro quinto. PIA, S.A. Gerona; HERBERTSON, A.J. (1927): Geografía humana. Seix & Barral Herms, Barcelona; Sz. n. (1927): Geografía de Europa: libro II. Seix & Barral Herms, Barcelona; Sz. n. (1927): Geografía - atlas: tercer grado. id. m.; Sz. n. (1927): Geografía de Europa. Seix & Barral Herms, Barcelona; VIVÉNS SANCHIS, Francisco (1927): Nociones de geografía: al alcance de los alumnos de las escuelas de primera enseñanza. Matias Real, Valencia; GARCÍA Y BARBARIN: id. m.; OPISSO, Alfredo (1927): España y Portugal: su historia, su geografía, su arte y sus costumbres. Imp. Elzeviriana, S.A., Barcelona.
- 25 „Publicistas y personas ilustradas de nuestra país, se lamentan de la ignorancia que, en materia de geografía e historia de América, se encuentra gran parte de nuestra juventud española. Y es tanto más de lamentar, cuanto que a España se debió la conquista y civilización de aquella parte de mundo. Conviene, pues, popularizar este conocimiento, ya que la mayoría de las naciones que la forman hablan nuestra misma lengua y tienen parecidas leyes y costumbres. (...) Los Sres Editores de esta obrita, que con tanto afán trabajan por la cultura popular, opinan que debe hacerse un manualito que responda a llenar este vacío y me han invitado a hacerlo.” - García y Barbarín: id. m. 5. o.
- 26 Zabala Urdaniz: id. m. 188. o., v6.: Arco y Muñoz: Historia de la civilización... 13. o.
- 27 Opiiso: id. m.
- 28 RODRÍGUEZ GARCÍA, Gerardo (1928): Historia de España. Grado elemental. Casa Editorial Hernando, Madrid; SARTHOU, B. (1928): Historia antigua: Oriente, Grecia y Roma. Poble Hermanos y Compañía, Buenos Aires; Sz. n. (1928): El libro de España. Editorial F.T.D., Barcelona; YELA UTRILLA: id. m.; BALLESTER Y CASTELL, Rafael (1928): Geografía política y económica. K.n., Barcelona; BALLESTER Y CASTELL, Rafael (1928): Nociones de geografía universal: adaptadas al cuestionario oficial de esta asignatura para los institutos nacionales de Segunda Enseñanza. K.n., Barcelona; DALMÁU CARLES, José (1928): España, mi patria: método completo de lectura. Libro quinto. PLA, S.A., Gerona; FERNÁNDEZ ASCARZA, Victoriano (1928): Jerusalem, Belén y Jericó. Notas e impresiones breves de un viaje. El Magisterio Español, Madrid; ZARCO: id. m.
- 29 Rodríguez García: id. m.
- 30 „Viriato fue un héroe español, pastor lusitano que, indignado por las crueldades de los romanos reunió gente armada para combatirlos y los venció muchas veces. Los romanos, para deshonrarle, él llamaron capitán de ladrones.” – Rodríguez García: id. m. 8. o.
- 31 UZCÁTEGUI: id. m.; BALLESTER Y CASTELL, RAFAEL (1929): Curso de Historia de España. K.n., Barcelona; BALLESTER Y CASTELL, Rafael (1929): Nociones de historia universal: adaptadas al cuestionario oficial de esta asignatura para los Institutos nacionales de 2 enseñanza. Talleres Gráficos, Barcelona; GARCÍA BARBARIN, Eugenio (1929): La prehistoria: Caldea, Asiria, Egipto, Fenicia, India. Dalmáu Carles, PLA. S.A., Gerona; GARCÍA BARBARIN, Eugenio (1929): Historia general contemporánea. Dalmáu Carles, PLA. S.A., Gerona; GIL MUÑIZ, Alfredo (1929): España histórica y artística: ciudades-museos, monumentos y narraciones heroicas: lecturas escolares escogidas. Hijos de Santiago Rodríguez, Burgos; JAÉN MORENTE: Nociones de historia... id. m.; PELLEGERO SOTERAS: Nociones generales... id. m.; FERNÁNDEZ ASCARZA, Victoriano

- (1929): El cielo: nociones de astronomía popular dispuestos para lectura en las escuelas. El Magisterio Español, Madrid; FERNÁNDEZ ASCARZA, Victoriano (1929): El Continente antártico. El Magisterio Español, Madrid; JAÉN MORENTE: Nociones de geografía... id. m.; RODRÍGUEZ GARCÍA, Gerardo (1929): Geografía. Grado elemental. Edit. Hernando, Madrid; Sz. n. (1929): Geografía de España... id. m.; Sz. n. (1929): Geografía: segundo grado. Edit. F.T.D., Barcelona; SIUROT, Manuel (1929): La emoción de España: libro de cultura patriótica popular. K.n., Madrid.
- 32 „No crea el alumno que con este libro sabe ya bastante de América y de su Geografía; hallará como sustentáculo una ofrenda del autor al espíritu de Hispano-América, y para él, como escolar, sólo una leve, una parca iniciación.” – Jaén Morente: Nociones de geografía... id. m. 5. o.
- 33 „No crea el alumno que con este libro sabe ya bastante de América y de su historia magna; hallará como fundamento una ofrenda explícita y sincera del autor, al exponerla de América, y de España, y para él como escolar, sólo una ténue y muy parca iniciación.” – Jaén Morente: Nociones de historia... id. m. 5. o.
- 34 Siurot: id. m. 73. o.
- 35 García Barbarín: id. m.
- 36 HILLYER, V.M. (1930): Una historia del mundo para los niños. Juan Ortiz, Madrid; RUIZ AMADO, Ramón (1930): Compendio de historia de España. Edit. Librería Religiosa, Barcelona; RUIZ AMADO, Ramón (1930): Compendio de historia universal. Edit. Librería Religiosa, Barcelona; Sz.n. (1930): Historia de España. Comp. General de artes gráficas, Madrid; Sz.n. (1930): Historia de España. K.n., Madrid; DALMÁU CARLES, José (1930): España, mi patria: método completo de lectura. Libro quinto. PLA, S.A., Gerona; GONZÁLEZ, Beltrán R. (1930): Instituciones geográficas. Patronato de huérfanos, Madrid; HILLYER, V.M. (1930): Una geografía del mundo para los niños. Juan Ortiz, Madrid; PALUZIE MIR, Faustino (1930): Atlas. Geográfico escolar. Imp. Elzeviriana y Librería Camí, Barcelona; PALUZIE MIR, Faustino (1930): Geografía general. Imp. Elzeviriana y Librería Camí, Barcelona; PLA CARGOL, Joaquín (1930): La tierra y su historia. PLA, S.A., Gerona; Sz. n. (1930): Historia y geografía hispanoamericana. Edit. Magisterio Español, Madrid; BALLESTER Y CASTELL, Rafael (1930): Nociones de geografía e historia de América: adaptadas al cuestionario oficial de esta asignatura para los Institutos nacionales de 2 enseñanza. Talleres Gráficos, Barcelona; Sz.n. (1930): Historia de España. K.n., Madrid; Sz.n. (1930): España en la mano. Edit. F.T.D., Barcelona.
- 37 Beltrán R. González: Instituciones geográficas. Patronato de huérfanos, Madrid, 1930, 142. o.
- 38 Ruiz Amado: Compendio de historia... id. m.
- 39 „El patriotismo es el amor racional a la patria. Ase entendido, es una virtud, y un deber comprendido en el cuarto precepto del Decálogo.” – Ruiz Amado: Compendio de historia... id. m. 5. o.
- 40 „Para fomentar en nosotros este afecto racional, virtuoso y debido, hacia nuestra patria, hemos de estudiar su Historia.” – Uo. 5. o.
- 41 MONTES, R. (1931): Los estados de Europa y de las demás partes del mundo. K.n., Granada; SOLANA, Ezequiel (1931): Geografía. El Magisterio Español, Madrid; Sz. n. (1931): Geografía física y astronómica. Seix & Barral Herms., S.A., Barcelona; ARTERO, Juan de la G. (1931): Atlas de geografía. Litografía de P. Fábrega; DALMÁU CARLES, José (1931): España, mi patria: método completo de lectura. Libro quinto. PLA, S.A., Gerona; IBÁÑEZ MARTÍN, José (1931): Geografía general y de Europa. Hijos de M. G. Hernandez, Madrid; MARTI ALPERA, Felix (1931): Nueva enciclopedia escolar. Casa Editorial, Burgos.
- 42 Ibáñez Martín: id. m. 302. o.
- 43 Uo. 307. o.
- 44 AGUARDO BLEYE, Pedro (1935): Curso de historia III. Edad moderna. Espasa-Calpe, S.A., Madrid; AGUARDO BLEYE, Pedro (1935): Curso de historia I. Prehistoria, edad antigua. Espasa-Calpe, S.A., Madrid; ASCARZA, Victoriano F. – SOLANA, Ezequiel (1935): Geografía. Editorial Magisterio Español, Madrid; BALLESTER Y CASTELL, Rafael (1935): Geografía – Atlas. Grado superior. PLA., S.A. Edit, Gerona; BALLESTER Y CASTELL, Rafael (1935): Geografía – Atlas. Segundo grado. PLA., S.A. Edit, Gerona; BALLESTER Y CASTELL, Rafael – RUBIO Y MUÑOZ BOCANEGRA, Ángel (1935): Nociones de geografía general. Edit. R. Ballester, Tarragona; DOPORTO MARCHORI, Luis (1935): Geografía de España. K.n., Madrid; IBÁÑEZ MARTÍN, José (1935): Geografía de España. Unión poligráfica, Madrid; IBÁÑEZ MARTÍN, José (1935): Lecturas de historia de España. Unión poligráfica, Madrid; IBÁÑEZ MARTÍN, José - CEMBORAIN CHAVARRIA, Luis (1935): Historia de la edad moderna. Unión poligráfica, Madrid; IBARRA Y RODRÍGUEZ, Eduardo (1935): España bajo los Austrias. Edit. Labor, S.A., Barcelona; IZQUIERDO CROSELLES, Juan y Joaquín (1935): Compendio de historia general. Prehistoria y edad antigua. Imp. Edit. Urania, Granada; IZQUIERDO CROSELLES, Juan y Joaquín (1935): Geografía especial de España y Portugal. Imp. Edit. Urania, Granada; JIMÉNEZ DE BENTROSA, Modesto (1935): Manual de la historia media. Imp. Augustin

- Muñez, Barcelona; LLACH CARRERAS, Juan (1935): A través de España. PLA, S.A., Madrid; LINACERO, Daniel G. (1935): Mi primer libro de historia. El diario palentino, Palencia; REYES, Rafael (1935): Historia Sucinta de la literatura francesa. V. Blaso Ibañez, Madrid; Sz. n. (1935): Geografía de América, Asia, África y Oceanía. K.n., Barcelona; Sz. n. (1935): Atlas universal. Edit. Luis Vives, S.A., Barcelona.
- 45 Linacero: id. m.
- 46 Ibañez Martín: id. m.
- 47 Gerardo Rodríguez García /Szerk./: Derecho. Grado medio y ampliación. PLA, S.A, Gerona, 1927, 11. o.
- 48 Sz. n. (1929): Geografía: segundo grado... id. m. 68. o.
- 49 Félix Martí Alpera: Nueva enciclopedia escolar. Santiago Rodríguez, Burgos, 1935.
- 50 Llach Carreras: id. m.

A Föld állapotáról

Napjainkban nagyon sok a szakember, sőt a jó szakember – hazánkban is –, de nagyon kevesen vannak, akik széles szakterületet át tudnak tekinteni, és így például az emberiség jövőjét érintő átfogó kérdésekkel tudnának hitelt érdemlően foglalkozni. Egy nemrégiben megjelent könyv három szerzőjét ez a sokszor hiányzó széleskörű, elmélyült tudás és gondolkodás vezette azokhoz a Földünket és az emberi társadalmat érintő végkövetkeztetésekhez, amelyet közreadnak.

Ami a végkövetkeztetéseket illeti, azokhoz a könyv hosszas, alapos előkészítés után jut el. Az első fejezetekben (a könyv kb. fele) a társadalomról és az emberről, a tanulásról és a tanításról, boldogságról és boldogtalanságról, vallásról és vallástalanságról, a történelmi tapasztalatokról és általánosságban a gazdasági és társadalmi válságokról van szó (természetesen hol közvetlenebb, hol távolibb célzással a jelenlegi helyzetre).

Ezek után tér rá napjaink két meghatározó válságának, nevezetesen a környezeti és az erőforrás válságának az elemzésére. „...[A] környezeti hatásoknak a fő összetevői a népességi viszonyok, a környezet elszennyeződése, az éghajlat változása és az újabban megjelenő betegségek.” „Másképp olyan gyorsan éljük fel Földünk tartalékait mind erőforrás, mind nyersanyag tekintetében, hogy utódainknak nagyon nehéz dolga lesz, ha hozzánk hasonló módon kívánnak élni, bár az is lehet, hogy az is nehéz lesz, hogy egyáltalán éljenek.”

Külön fejezet szól a megújuló, alternatív energiaforrásokról és korlátaikról, majd egy további fejezet a mezőgazdaság problematikájáról: így a „zöld forradalom” csődjéről és a fenntarthatóság követelményéről.

Az utolsó két fejezet a válság megoldási lehetőségeit keresi. A lényeg: hogy nem sok időnk van. „...[A] természet már nem sokáig tűri a mai módon élő embert. Amellett, hogy a nyersanyagok és az erőforrások végesen fognak, igen súlyos a földön, vizekben, levegőben egyaránt gyűlő szennyezés.” Többféle forgatókönyv lehetséges. Fontos szempont az ún. „anyagtalánítás”. „Az anyagtalánításhoz, amely a felhasznált nyersanyagok mennyiségének nagymértékű csökkenését foglalja magában, viszonylag rövid idő, a 21. század első fele állhat a rendelkezésünkre.” „Tudományos-műszaki kérdés, hogy megoldjuk a naperő minél nagyobb mértékű felhasználását.” Továbbá: „Egy körkörös termelési rendszer, hasonlóan a természethez, nem szemetel.”

Hiába azonban bármilyen technikai vagy gazdasági szerkezeti változás, változtatás, ha szemléletünkön, viszonyunkon az élethez, a világhoz nem tudunk változtatni. „A környezeti és erőforrásválság a felvilágosodás óta uralkodó, rögeszmévé vált haladáshit közvetlen következménye.” A megoldás, ha az emberek: „Rájönnek arra, hogy a gátlástalan fogyasztás, az igazából szükségtelen javak halmozása nemcsak az életterünket tisztító tevékenység, a természetes környezet, így jövőnk elleni véték, hanem az ő életük minőségét is rontja.” Mindenesetre – hangsúlyozzák újra meg újra különböző formában – nem sok időnk van, ez az *utolsó kísérletünk*.

A könyv elolvasása után az emberben tudatossá válik, hogy *nem természetes* az, hogy pl. a csapból folyik a víz, a gázcsapból jön a gáz vagy mindig rendelkezésre áll az áramszolgáltatás. Ennek komoly előfeltételei vannak, és se a társadalom vezetőinek, de az egyes embereknek sem szabad erről megfeledkezni, és mindent meg kell tennünk, hogy a megfelelő takarékos mértékben, s részben az eddigiektől eltérő forrásokból, de energiaforrások rendelkezésre álljanak az emberiség számára.

Érdemes néhány megjegyzést tenni még a könyvvel kapcsolatban. Mindenütt szépítés nélkül szembesít a nem egyszer elkésérítő adatokkal, helyzettel, mégsem esik a világpusztulás drámai képein kéjesen tetszelgők túlzásaiba. Mind a válság exponálásában, mind a megoldás keresésében megmarad a józanság talaján – még akkor is ezt kell megállapítani, ha kisebb-nagyobb részletekben esetleg *vitatkozna az olvasó a szerzőkkel*. Mindenesetre a könyv elkerüli mind a „neo-primitívség”, mind a „zöld szélsőségek” csapdáit. „Világunk válságának kezeléséhez nem tekinthetjük mintaként a természettel és egymással összhangban élő természeti népek életét, azoknak évszázadokon, évezredekken át alig változó életmódját.” „...[A] természettudományok alkalmazásával együtt járó kockázat nem vezethet tudományról és iparról való lemondáshoz.”

Még két megjegyzés befejezésül. Az egyik, hogy a szerzők, ahol csak lehet, kitérnek – vagy legalábbis utalnak – a magyarországi helyzetre, a megoldások lehetőségére a Kárpát-medencében. A másik a könyv végén található nagyszámú színes grafikonra vonatkozik, amely szemléletessé teszi a szövegben szereplő adatokat. Itt talán az különös egy kicsit, hogy egyik ábránál sincs hivatkozás arra, hogy honnan vették azt a szerzők.

(Végh László – Szám Dorottya – Hetesi Zsolt: Utolsó kísérlet – Híradás a Föld állapotáról. Kairosz Kiadó, Budapest, 2008. 224 p.)

Két Erdély-történeti atlasz

Gerhardt Binder és Bereznay András munkája két egymást kiegészítő vállalkozás, az úttörés érdeme pedig Ernst Wagneré, aki demográfiai adatokkal kiegészített helynévtárat tett közzé (*Historisch-statistisches Ortsnamenbuch*. Köln–Wien, 1977. ism.: *Századok*, 1979. 6. 1119–1122. = 13/a. *Acta Historica*, 1980. 3–4. 461–465.), amelynek alapján községhatáros térkép készült, léptéke: 1:500000. Gerhardt Binder, aki 1997-ben Kissinkről jelentette meg helytörténeti monográfiát, mintegy 25 évi munkával 52 (25x30 cm-es) térképlapot állított össze, amelyeket egy kísérőfüzettel tett közzé. Igazi mestermunka, amelynek kartográfiai értékeit igazán kartográfusok tudják felmérni. A történésznek a csodálattal vegyes kritikai zsörtölődés marad. Már a cím is némileg megtévesztő, mert a 18. századból egy térképet sem találunk, az 1733-as évszám annyiban szimbolikus és reális, hogy Károly király a Részek négy törvényhatóságát Erdélyhez kapcsolta, és ezek az 1860-as évek elejéig hozzá is tartoztak. Wagner ezeket sajnos nem vonta be vizsgálódásai körébe. Binder eljárása kétségtelenül történetibb. Gyönyörűek az 1:250 000 léptékű színes topográfiai fizikai térképlapok, amelyek az Österreich-ungarische Spezialkarte (1900–1916) és Österreichische-ungarische Landesaufnahme (1869–1887) alapján készültek az 1910-es évek út- és vasútvonalainak feltüntetésével, de a mai román helységnevek használata némileg megtévesztő, valahol jelezni lehetett volna a mai műnevek helyett a korábban használatosakat. Például Marosvécs ma Brâncovești, hogy valami történeti veretet kapjon, és a várkastélyt netán Brâncoveanu vajdával asszociálják, korábban Ieciu volt. Igaz, maga a szerző is jelzi a maga fenntartásait, de azzal indokolja, hogy így jobban lehet azonosítani az egyes helységeket. Csakhogy nem mindig következetes. A ma használatos Sarmizegetusát nem találjuk, helyette azon a helyen a megnevezés: Várhely és alatta Grădiște, mely utóbbi már kikopott a hivatalos használatból, és hiányzik a német név: Burgort. A helynevek megadásánál Binder gyakorlata a következő: általában a magyar név áll elől, alatta a román, az egykori szász helységek esetében a német név alatt a magyar, majd a román következik. Olykor csak román helynevet ad meg, például a Nagyszeben melletti Săliște-t, márpedig magyarok számára irodalmi emlékhely Mikszáth Kálmán 1901-ben megjelent *Szelistyei asszonyok* című írása miatt. Olykor csak román nevet ad meg Binder. Például a Hunyad megyei Totești esetében, pedig Totesd járási székhely volt. Mindezek persze csak szépség hibák, de ha térképeket nézünk, akkor ezeket keressük. A 15 topográfiai fizikai térképszelvény után 15 községhatáros szelvény következik, amely nemcsak léptékében tér el a Wagner-féle helynévtárra utaló és annak alapján készült egyoldalas térképtől, hanem abban is, hogy az egyes helységeknek a fizikai kiterjedése is éppen úgy látható, mint a topográfiai térképszelvényeken. A helynévalakok megadása a topográfiai szelvényeken teljesebb. Fogaras-vidék esetében a községhatáros szelvényeken kevesebb alkalommal adja meg a magyar alakot. Ugyanakkor, amíg Hunyad megyében ugyancsak tiszta román helységek esetében is az esetek többségében ott áll a magyar helynév, az ugyancsak román Fogarasban már ritkábban, ugyanakkor olyan helységek mint Berivoj vagy Herszény magyar családnevekként is élnek, mint a berivói Boér vagy a Herszényi család esetében, mert a családok ezen ágai elmagyarosodtak. Sajnos némileg megtévesztőek a közigazgatási térképek. Az erdélyi fejedelemség adminisztratív térképén az időhatár 1733–1851, csakhogy közben voltak változások. II. József átszabta a törvényhatóságok határait, aztán

1850-ben már a katonai igazgatás alatt új közigazgatási határokat csináltak, és 1854-ben alakítottak ki racionálisabb határokat, ez a beosztás pedig 1860-ig volt életben. Célszerű lett volna a nagyfejedelemség alatt felállított határőrvidék bejelölése is, a tiszta és a provinciális lakossággal vegyes határőrfalvak jelölésével. Ezen térképek léptéke 1:1000000, akárcsak a történeti hagyományt és az adminisztratív célszerűséget e leginkább szemmel tartó 1876-ban bevezetett megyerendszer térképe. Valamennyi községhatáros. Hasonló léptékű és hasonlóképpen községhatáros az erdélyi népsűrűséget (1850 és 1910), a nemzetiségi (1850) és felekezeti megoszlást jelző térképek (1910) egész sora. A népsűrűséget feltüntető két térképen a vörös foltok térhódítása jól érzékelteti a városodás és az iparosodás dinamikáját. Nemzetiségi türelemre való törekedést célzó bölcsességre vallanak a német, a magyar és a román lakosság %-os arányát feltüntető térképek. Nincs ugyanis valamennyi nemzetiséget egyszerre jelző térkép, amelyen a színek megválasztásával manipulálni lehet a nézőt, hiszen például a piros általában mindent elnyom. Hasonlóan illusztratív éretékűek a felekezetek elhelyezkedését jelző térképek. Időrendi változást csak az izraelita felekezet elhelyezkedését kimutató két térkép (1857 és 1910) érzékeltet. A térképeket kísérő füzetben még találunk grafikus ábrákkal ellátott térképeket, amelyek a téglá- és fa, valamint vályogházak földrajzi elhelyezkedéséről, arról, hogy a házfödél cserepes, zsindeles vagy szalma (1900), végül vázlatot a postaállomásokról (1857). A munka bibliográfiájából sajnos hiányzik Varga E. Árpád ötkötetes (+ névmutató) műve: *Erdély etnikai és felekezeti statisztikája 1850–1992*.

Gerhardt Binder atlasza hiánypótló, a befektetett munka minden tiszteletet megérdemel. Sajnos ezt a tiszteletet nem kapja meg Bereznay Andrástól, aki előszavában „különös”-nek minősíti, és szerinte az egész „igen korlátozott részeredménynek tekinthető”. Többnek, de ez nem von le semmit Bereznay érdemeiből, mert kétségtelen az erdélyi múlt egészét átfogó történeti atlasz neki köszönhető.

Bereznay atlasza mestermű lehetne, szerkezetében tökéletes, ezért zavarók a hibák, már a külső borítón. Ez ugyanis a II. József-féle megyerendszert mutatja be, és a mezőcsáni járáshoz tartozó Torda és környéke egy nagy kérdőjellel van feltüntetve, mert a szerző szerint megoszlik a források véleménye azt illetően, hogy Torda „nemes város” Kolozs megyéhez tartozott-e vagy pedig Torda megyéhez. Valóban a megyerendszer tervezetése közepette voltak ilyen és olyan tervek, de a döntés egyértelmű volt, Torda városa Kolozs megye része lett. (Meg lehetett volna nézni a józsefi népszámlálás 1960-as kiadását.) Egyébként a „Hegy és vízrajz, tájak” című térkép helyett célszerűbb lett volna egy a Binder-féle dombornyomású térképhez hasonló bevenni ahelyett, amelyik az *Erdély rövid története* belső borítóján elhelyezett térképére emlékeztet, amelyen közjogi megnevezések keverednek a tájiakkal. Királyföld például változtatja értelmét, mert nemcsak Nagyszében környékére vonatkozik, annak szabad szász falvaira és mezővárosaira, hanem a szabad királyi városokra is, mint Kolozsvár vagy a maroszséki Marosvásárhely. Egyébként nekem az a térkép tetszene, amelyen a román tájak románul, a magyarok magyarul és a szászoké németül jelenik meg. De erre még várhatunk... (Sajnos Bereznay térképeim még a román nevek is – megmagyarázhatatlan – nyomdatechnikai okokból magyar vagy átmagyarított ortográfiával – fantáziánévvel – jelennek meg.)

Sipos Gábor rövidre fogott előszavában bölcsen megjósolja az atlasz körüli vitákat, viszont tényként állítja be, hogy a szerző „a leginkább valószínűsíthető eredményeket vagy feltevéseket vitte térképre, és ahol ezt indokoltnak látta, ügyelt a feltételes módban való fogalmazásra”. Sajnos egyfajta szükszavúságra is. Mert az ősidők ismertetése lehetett volna bővebb. Például lehetett volna idézni azt, amit Hérodotosz a dákokról írt, hiszen

több korai forrás nincs, ugyanakkor a Dácia Burebista idejében térkép megtevesztő, mert a dákokat fővárosuk körzetében lokalizálja, míg aztán nem derül ki, hogy a következő térképen honnan van az a sok szabad dák, és a dákok, valamint a géták közötti azonosságot vagy különbséget sem magyarázza, úgy szerepelnek mint külön nép, holott lehet, hogy egyazon etnikum két elnevezéséről van szó. Meg kellett volna magyarázni a dák és a római Sarmisegethusa közötti különbséget, mert a térképeken azért látszik, hogy máshol fekszenek. A drobetai Duna-hidat megemlíti, de azt nem, hogy még Dacia Traiana kiürítése előtt lerombolták, nehogy Róma ellen is használják. A szerző többet hangsúlyozza a dák-római folytonosság tanának cáfolatát, és kevesebbet az ellene felhozható érveket. Érdemes lett volna térképre vinni a románok honfoglalását vagy megtelepedését valló nézeteket George Murnutól egészen Kurt Horedtig. (Murnu azt vallotta, hogy a románok nagy tömegei 1241 után jöttek be az ígért földjére, miután a Latin császárság elzárta őket a Földközi-tenger felé lejtő legelőktől. Horedt miután elfelejtette korábbi nézeteit, a székelyeket hozta be elsőként Erdélybe, mint bolgár törzset, aztán a románokat, végül a magyarokat.) Emellett térképre lehetett volna vinni azt, ahogy A. I. Philippide rekonstruálta a románok vándorlását. Igaz, ez némileg ellentmondott volna annak a térképre vitt felfogásnak, amely szerint a románok tömegesen a 14. században vándoroltak be. A románokra való koncentráció árnyékoldala az, hogy a térképen sok a román falu, de a magyar falvak hálózatáról semmit nem tudunk meg. A „Középkori művelődés” térképéhez fűzött magyarázatból kimaradt annak jelzése, hogy az egyébként a térképen szereplő máramarosi körtvélyesi kolostor sztavropígia volt, közvetlenül Konstantinápolytól függött, és a kolostor igumenje nevezte ki a Belső-Solnok megyei görögkeleti papokat. Ugyanakkor a térképek lényegre törően jelenítik meg az erdélyi múlt lényeges mozzanatait, a kísérő szövegek is általában világosak és pontosak, és általában jól adják vissza azt, ami az *Erdély rövid történetében* is olvasható. Tanácsos a két munkát párhuzamosan olvasni, és az atlasznak akár az is lehetne a címe, hogy Erdély története térképeken elbeszélve – sajnos szelektív magyar szemmel. A protestantizmus elterjedését szépen szemléltető térképről lemaradtak a románok, márpedig a reformáció őket is megérintette, és így a szerző a reformációt lebecsülő – nem vallási értelemben – ortodox román álláspontot képviseli. (A magyar, német és román nyomdatermek statisztikájával pedig jó érzékeltethette volna a változások dinamikáját. Például azt is, hogy Coresi protestáns kiadványok mellett görögkeletiekkel is üzletelt.) Olykor az események kavargása konfúz módon jelenik meg, és nem látjuk a lényegét. 1595-ben nem Mihály vajda fogadta el Báthori Zsigmond főhatalmát, mint Bereznay állítja, hanem miközben a vajda a törökkel harcolt, bojárjai kötöttek olyan szerződést az erdélyi fejedelemmel, amelynek egyes kitételeivel a rendi alkotmányosságot próbálták bevezetni saját országukban a fejedelmi önkény ellenében, és egyben az erdélyi görögkeletiekre kiterjesztették a havaselvi egyházfő főhatóságát, vajdájukat alárendelték az erdélyi fejedelemnek, és kezeit megkötötték. Az sem derül ki világosan, hogy Mihály nem egyszerűen a lengyel befolyástól tartott, hanem folytatni akarta a török elleni harcot, és a Habsburg király helytartójaként lépett fel Erdélyben, miközben havaselvi hatalmi technikákat is alkalmazott. A „Népmozgások a 17–18. században” című térképen alaposan dolgozott a fantázia. Nem igaz, hogy Erdélyben a 18. század végére alakult ki a román többség, már a század derekán kimutatható. Ami előtte történt ebben a vonatkozásban, az egyelőre feltételes módban tehető. Hamis(kás) a „18. századi gazdaság” térképe. Teljességgel hiányzik a transzhumáló legeltetés, márpedig Erdély gyapjúiparát ez látta el gyapjúval. Nem tünteti fel a keleti gyapotbehozatalt sem a térkép, márpedig enélkül nem lett volna pamutipar, miközben volt. Torzképet ad a kereskedelmi forgalom szerkezetéről, amikor csupán a kecske és a posztó

jelenik meg kiviteli termékként. Szó sincs arról, hogy a debreceni cifraszűr nagydisznódi posztóból készült (még hozzá évente több tízezres mennyiségben). Magyarázat nélkül érthetetlen, mit jelent olyasmi, hogy „Hídvég” alatta pamut. Ebben a Felső-Fehér megyei helységben ugyanis pamutot festettek, a vörös festék titkát Dsauli lopta be a Török birodalomból, és itt festetett, mert ide nem ért el a brassói céh keze, a fonalat pedig a brassói pamuttakács céhnek adta el. Pontatlan a határőrvidéki falvakat megjelenítő térkép, mert a naszói határőrezred homogén területet alkotott, míg a többi már többnyire vegyesen lakott, bár voltak tiszta határőrfalvak, és ezeket fel lehetett volna tüntetni. A „Reformkor, nemzeti törekvések” az *Erdély története* elolvasása nélkül az egyszerű nézőnek kínaiul van. Törheti a fejét, hogy mit jelentenek a Bukarestből induló nyilacsák a következő felirattal: Baric, 1836. Nyilván George Bariț bukaresti kirándulásáról van szó. De ilyen: Baric, nem volt, ha a kérdéses férfiú magyarul írt, akkor Bariczként írta alá, ha németül, akkor Baritz, ha latin betűs román ortográfiával, akkor Baritiu. Egyébként Nagyszebenben is adtak ki német lapokat, Balázsfalván román, Kolozsvárt pedig többet, mint a térképen látjuk. „A forradalmi Magyarországon” elmosódik a székely és román történelem, a balázsfalvi és az agyagfalvi népgyűléseket célszerű lett volna feltüntetni. Agyagfalva csatahelyként jelenik meg az „1848–49” című térképen. Zalatnán nem volt tömegmészárlás, hanem Preszákán mészárolták le a zalatnaiakat. A „Változó környezet, 1806–78” főbaja az, hogy nem derül ki, az 1828-as drinápolyi békével megnyitják a dunai kikötőket a nyugati hajók előtt, és ezzel a dunai román fejedelemségek immár még inkább bekapcsolódnak a nyugati centrumú világgazdaságba, és felgyorsul európaisodásuk folyamata. Sajnos a miénk mintha lassulna. A térképekből is kiderül, hogy Erdélyt belenyomták a balkáni nacionálkommunista terrorba, és csak lassú a kilábalás. Nagy hagyományainktól is mintha elszakadnánk, pontosabban kezd elharapózni egyfajta fantáziálás és olyan múltfeledtető furmányos helyezkedés. Bereznyai műve pedig van olyan jó és annyira professzionális, hogy nyugodtan elmondható, lehetne jobb is, akkor nagyobb szolgálatot tenne az ügynek, amelyet szolgálni akar. Viszont jobb nem lesz, és nem is igazán lehet, mert időigényes munka. Egyébként érdekes, hogy az időigényes munkákat „partizánok” végzik – intézetek helyett. És valószínű, jobb ez így, jobban érvényesülhet az egyéni kezdeményezés, míg a kollektív kényszer csak újratermeli feudo-kom(m)un(al)ista torzulásainkat...

(Gerhardt Binder: *Historisch-Geographischer Atlas von Siebenbürgen 1733-1918*. Heidelberg, 2006. *Arbeitskreis für Siebenbürgische Landeskunde* 63 l. 52 térkép)

(Bereznyai András: *Erdély történetének atlasza*. Somorja, 2011. *Méry Ratio*, 220 p.)

Eszmék és arcok a 18. századi Magyarországról

Bár sokan, és a legkülönbözőbb szempontok figyelembe vételével folytattak kutatásokat, jelentettek meg tanulmányokat, monográfiákat, a felvilágosodás magyarországi írott forrásainak nagy része még mindig tartogat feltáratlan tudománytörténeti értékeket. A könyvtárak, levéltárak és kéziratárak dokumentumai nem csupán a 18. századi tudós világ gondolkodóinak, a tudományszervezés kapcsolatrendszerének megismeréséhez, de a mindennapi események „közjót” alakító törekvéseinek megértéséhez is értékes adalékokat szolgáltatnak.

Az ismertetésre kerülő kötet szerzője több évtizede kutatja, értelmezi és foglalja rendszerbe a leghitelesebb források – korabeli írásművek, kéziratok, levelezések – alapján feltáruló 18. századi hazai tudományosság eszméit, művelődési irányzatait, az alakulást segítő és hátráltató tényezőket. Szelestei N. László tanulmánykötetének előszavában összegzi kutatói munkássága célját és módszereit, alapvető szempontként az eredeti források tanulmányozásának fontosságát emeli ki, amelynek során nem csupán más szerzők megállapításainak és következtetéseinek, de nem ritkán saját korábbi nézeteinek korrigálására is bizonyítékokat talál. A kötetben közreadott írásokat két nagy tematikai egységbe sorolja: 1. – az 1770-es éveket megelőző időszak magyarországi vallási mozgalmainak hatása a művelődésre, irodalomra és a nemzeti nyelvre; 2. – törekvések és irányzatok a múlt irodalmi emlékeinek számbavételére a 18. századi Magyarországon.

Az első rész tanulmányai a pietizmus magyarországi jelenlétével, legfontosabb követőivel, a vallási irányzat anyanyelvi kultúrát alakító szerepével ismert meg. Kitér a pietizmus szellemiségéből fakadó azon törekvésekre is, amelyek a lakosság minden életterületének megjobbítására irányultak: a nevelésre, felvilágosításra, orvoslásra. Az írások Bél Mátyás és köre, Sartoris János, a református hitében szinte fanatikusan megingathatatlan Kalmár György, és a jezsuita szerzetes Faludi Ferenc irodalmi, nyelvészeti munkáit elemzik, továbbá igen értékes adalékokkal szolgál a szerző az elsődlegesen orvosi tevékenységeről ismert Perliczi János Dániel kéziratosa hagyatéka feldolgozásának eredményeképpen. A szakirodalomban gyakorta a katolikus felvilágosodás képviselőjeként említett Ludovico Antonio Muratori magyarországi irodalomra gyakorolt hatását a korábbi feldolgozások nem kellő hangsúllyal értékelték, annak ellenére, hogy a kortárs magyar egyházatyák többsége egyetértett reform elképzeléseivel. A szerző érdemesnek tartja további kutatások folytatását – Muratori munkássága kapcsán – a pietizmus és a reformkatolicizmus bécsi és pozsonyi jelenlétére és összefonódására vonatkozóan.

A múlt számbavétele összefoglaló címet viselő második tematikai egység bevezető tanulmánya alapvető történetírói fogalmakat kíván tisztázni, a *historia litteraria* és az irodalomtörténet-írás fogalmát és kialakulásának időbeli sorrendjét, a humanizmus idejére visszavezethető *respublica litteraria* lényegét, szerepét a tudományok művelésében, a hazai tudományszervezésben. Szelestei László egyik legfontosabb kérdése, hogy milyen megfontolás alapján kerültek be a szerzők pl. Bél Mátyás, Czwittinger Dávid, Bod Péter, Katona István, Horányi Elek, vagy akár Weszprémi István biobibliográfiai összeállításába. A válasz keresése során vizsgálat tárgyává teszi a felekezeti, etnikai, anyanyelvi szempontok esetleges befolyását. A hazai *historia litteraria* művelői mindenképp a külföldnek kívánták bizonyítani a magyar műveltség, tudomány színvonalát, ezért a magyar művelő-

dés múltját és emlékeit a lehető legteljesebben igyekeztek bemutatni. A gyűjtőmunkában együtt dolgoztak, egymást segítve, az országban élő különböző nemzetiségűek, a század közepétől a különféle vallási felekezethez tartozók is, sőt nem elhanyagolható az információ és adatszerzés vonatkozásában a peregrinusok szerepe sem. A szerző bemutatja azt a számtalan következménnyel járó változást, amikor oly mértékben helyezték előtérbe a magyar nyelvet, a magyar nyelven írott műveket, amelynek eredményeképp gyakran a magyar nyelvűség volt az elsődleges, és nem az írásmű tartalma, színvonala. Ekkor vált szét a korábban egységes *Hungarus* értelmiség, amely kifejezés ekkortól a szent korona valamennyi népét jelentette, a *Hungaricus* pedig a magyar származásra utalt. A magyarországi *historia litterariaból* magyar *historia litteraria* lett, a korabeli tudósok többsége nem érzekelte, nem akarta tudomásul venni többé a magyar (*Hungaricus*) és a magyarországi (*Hungarus*) szükségszerű – és korábban természetesnek vett – egységét, az összeállítások mellőzték nem csupán a nemzetiségek nyelvén írott, de a latin műveket is. A szemléletből eredően, az irodalom-, és művelődéstörténeti kutatások szempontjait tévesen befolyásoló irányzatok terjedtek el, hatásuk hosszú ideig érezhető volt a szakirodalomban.

A Janus Pannonius munkásságának 18. századi feldolgozásairól, Koller József és Weszprémi István műveinek taglalásáról készült tanulmányok gerincét, a következtetések hitelességét a korabeli tudós-levelezések elemzése szolgáltatta.

A kötetben közreadott tanulmányok korábban már folyóiratokban, gyűjteményes kötetekben megjelentek ugyan, a tematikai egységekbe csoportosított írások újraolvasása mégis az újdonság élményével gazdagítja az olvasót. Segítséget nyújt ehhez a szerző előszava, különösen azért, mert véleménye, következtetései gyakran eltérnek az irodalomtörténet-írás eddigi értékeléseitől, az általában elfogadottaktól.

A kötet tanulmányait formailag, valamint a közölt jegyzetapparátus vonatkozásában is egységesítve adja közre a szerző. A kötet kiegészítései a rövidítésjegyzék, valamint a személy és helynévmutató.

(Szelestei N. László: Eszmék és arcok a 18. századi Magyarországról. /Historia Litteraria 26./ Budapest, Universitas Könyvkiadó, 2010, 233 p.)

Vitában jogunk alapjairól és céljairól

Jogászi szemmel az elmúlt húsz esztendő történéseiről

A rendszerváltás folyamata nem a szabadon választott első demokratikus kormány hivatalba lépésével kezdődött, hanem jóval előbb, valamikor a hetvenes-nyolcvanas évek fordulóján, amikor a szocialista gazdasági és társadalmi rendszer megroppant, és gyors ütemben rohant a vesztébe. A pénzügyi válság, a hitelek csapdájában vergődő gazdaság lehetetlenné tett egy gazdasági rendszert, megsegítésére senki nem sietett. Legfőképpen az nem, aki ideológiai és gazdasági keretet adott egy szövetségi rendszernek, bár ennek „kovásza” a megszálló hadsereg lett. Úgy tűnt, hogy a szövetségi rendszer agóniája elhúzódik, a szövetségi tagállamokban állomásozó idegen katonai erőknek a pusztá jelenléte nem engedi meg a rendszer összeomlását. Volt már ilyen helyzet, a Szovjetunió valamilyen formában mindig „kimászott” a bajból. Az 1980-as években éppen a legnagyobb válság a szövetségi rendszer centrumában, a Szovjetunióban körvonalazódott, ami gyorsította a felbomlás folyamatát. A változás, a rendszerváltozás nagy lehetősége így ebből a nézetből lett váratlan 1989-ben.

A változás politikai és gazdasági lehetőséget is jelentett, hihetetlen gyorsasággal söpört végig az egész szocialista táboron, darabokra szabdalta a Szovjetuniót, felszakított sérelmeket, amit csak fokozott egy gazdasági rendszer összeomlása. Az újrakezdés rögzös útján nemcsak az erőszaktól, az önkényes igazságszolgáltatástól kellett megmenteni az országot, de jogilag kellett rendezni az új állam tevékenységét, belső viszonyait, tulajdoni viszonyait és a piacgazdaság jogi környezetét. A parlament és a kormány hihetetlen ütemű jogalkotási munkába kezdett, ami napjainkban is tart. A „kerekasztal”-megállapodás még nem jelentette az „új világ” kezdetét, egy hosszú és gyötrelmes folyamat kezdetét is hozta. A rendszerváltó pártok egységében mély repedések keletkeztek, a hirtelen szerveződött kis pártokkal együtt a rendszerváltó nagy pártok is törpültek, végül szétmorzsolódtak, hasonlóan más volt szocialista országok pártviszonyainak átformálódásához. Sem nálunk, sem máshol a rendszerváltás folyamata nem volt töretlen, parlamenti ciklusonként eltérő szemléletű és gazdasági felfogást követő kormányok váltogatták egymást. Ez a tény szaggatótá tette a jogalkotás folyamatát, alapvető törvények szenvedtek halasztást, a gazdaság fejlődése megtorpant, stagnálás után válságba került.

Nagyobb baj volt a fejekben: a marxizmus ideológiáján nevelkedett ifjú és középkorú lakosság többsége nem értette a történéseket, kísértett az 56-os megtorlás emléke, ami sokakat óvatossá, másokat elszánttá tett. Az igazsághoz tartozott, hogy 1990-ig csak bizonyos kiváltságos réteg lehetősége volt a politika, másoké nem, így ez a kettős helyzet bizonytalanságot és nagyfokú óvatosságot okozott. A választó tömegek gyakran nem voltak tisztában a történésekkel, a nagyobb „ígéreteket” követve hol ide, hol oda szavazott. (Legjobb esetben nem ment el szavazni, amivel pártpolitikai számolgotások tényezőjévé vált.)

A rendszerváltás húsz eltelt évét vizsgálva sok „elvarratlan” üggyel számolhatunk: bár nagy gazdasági szerkezeti változások történtek, gazdaságunk – ipari és mezőgazdasági vonatkozásokban – beszűkült, jelentős a munkanélküliség, illetve az állam által eltartottak száma. Valóban, az értelmiségen kívül ritka az a hétköznapi ember, aki a globalizmus lényegét érti, legfeljebb azt tapasztalja, hogy kevés a magyar termék. Az elmúlt hónapokban az új alkotmány szükségessége vagy ellenzése volt az érdeklődés középpontjában.

Formailag valóban nincs kifogás a régi alkotmánnyal szemben, de a megváltozott időknek megfelelően kell mindennapunk fogalmait újból áttekinteni, ennek mezsgyéjén kell nemzeti alaptörvényünket megfogalmazni. Ez nem indulati tényező, hanem szükséges folyamat. 1990-től mindegyik országgyűlés erre törekedett, ám különböző okokból nem jutott túl a „bizottsági szinten”. Mindent lehet halogatni, de a nagy gazdasági válság után valóban más világ formálódik ki, átalakul Európa és más kontinensek politikai és gazdasági közösségeinek, valamint az egyes országok gazdasági felfogása, lehetősége és a társadalomhoz való viszonya. Ezt követi a jog és a jogalkotás, jogbiztonság.

A könyv szerzője, Varga Csaba jogtudós, így a jog oldaláról közelíti meg az elmúlt húsz esztendő alapkérdéseit, eredményeit és lemaradásait, a jövő kiszámítható fejleményeit. E kérdéskör véleményezését maga a szerző adja meg bevezetőjében: „A magyar jogrend megújulásában az egyik legneuralgikusabb kérdés eddigi féllábas fejlődésünk. A magyar magánjogi hagyomány ti. képes volt bűvópatakszerűen elmúlt időinken keresztül is mai jogunkba szervesülni, ezzel szemben ezredéves sikeres azonosságunkat biztosító, újításával régi korokban is úttörő közjogi hagyományunk utód és folytatás nélkül az enyészetre bízott. Márpedig ha holnap meghozandó alaptörvényünk is történeti alkotmányunknak a része, aminek közmeggyőződés szerinti megalapozásában felsejlik a Szent Korona-tan, úgy adódhatnak talán új premisszák országunk földjének és vagyonának megóvásához is. Mint elmúlt ezredévek jogászai bölcsessége kiegyensúlyozott és kiegyensúlyozó életszerűségének az örökösei, elutasíthatjuk egykori rossz megfogalmazások rendíthetetlen uralmának formalizmusát, vallva, hogy merő jogászokodás nem teheti egy nemzet kifosztását véglegessé, bűnök büntetlenségét jogmegvalósulássá.”

(Varga Csaba: Válaszúton – húsz év múltán. Vitában jogunk alapjairól és céljairól. /A Polisz sorozat kötetei./ Pomáz, Kráter Kiadó, 2011, 256 p.)

KÜLFÖLDI FOLYÓIRATOKBÓL

**Economist Magazin – Vitarovat:
Veszélyezteteti-e az európai társadal-
mat a bevándorlás?**

AZ OXFORDI VITAMÓDSZER

Az Economist magazin az oxfordi vitamódszer alkalmazásával vizsgálja meg vitarovatában a brit társadalmat foglalkoztató aktuális kérdéseket. A vitamódszert a 186 éve működő Oxfordi Egyesület dolgozta ki, és előszeretettel alkalmazzák politikusok, neves értelmiségek vagy a kulturális élet vezető egyéniségei. A vita középpontjában egy állítás szerepel, amelyet egy moderátor által vezetett párbeszéd keretében az állítás támogatója érvekkel támaszt alá, az ellenzője pedig vitat. Mindkét oldalnak három lehetősége van meggyőzni a hallgatóságot: nyitóbeszéd, válasz, majd a záró megjegyzések.

Az Economist magazin vitájában mind az állítás támogatója, mind az ellenzője a témában jártas szakértők közül kerül ki. A vita során meghívott felszólalók is szót kapnak, akik vitán kívüli szereplőként, pártatlanul, objektív szempontok alapján véleményezik a témákat.

Az oxfordi stílusú vitába a vitát figyelemmel kísérő közönség is beavatkozhat: az online fórumon szavazhat a vita résztvevőjére, de megfogalmazhatja a véleményét a moderátornak küldendő hozzászólás formájában is.

Az online felületen leadott szavazatát mindenki bármikor szabadon megváltoztathatja, a moderátornak címzett hozzászólásban pedig részletesen is kifejtheti véleményét. Ezek a hozzászólások a vita alakulása szempontjából is jelentőséggel bírhatnak. A véleményeket a hozzászólók közvetlenül a moderátornak küldik el, aki kiválasztja azok közül a vita szempontjából leglényegesebb érveket, és továbbítja a két oldal képviselői felé.

Az állítás tehát: a bevándorlás veszélyezteteti az európai társadalmat.

Nyitóbeszéd

Az állítás támogatója

David Goodhart

(A Prospect magazin alapító-főszerkesztője)

A bevándorlás önmagában nem veszélyezteteti Európát, kivéve, ha a folyamat nagyon gyors és nagy méretekben történik, illetve problémát okozhat az, ha a bevándorlók a környezetüktől kulturálisan elszigetelődnek.

Az állítás ellenzője

Philippe Legrain

(író, hírmagyarázó)

Ha az európai társadalmak már eléggé plurálisak ahhoz, hogy megférjenek benne apácák és transzszexuálisok, marxisták és libertariánusok, radikális környezetvédők és milliárdos bankárok – bizonyosan be tudja fogadni a bevándorlókat is.

A moderátor nyitó megjegyzései

Andrew Miller

(Az Economist magazin szerkesztője)

Különleges élmény olvasni a sajtó és a politikusok részéről a korábbi bevándorlási hullámokkal kapcsolatban tett kijelentéseket. Ezek ugyanis mind retorikájukban, mind érvelésük logikájában megdöbbentő hasonlóságot mutatnak a manapság elhangzó megnyilvánulásokkal. Például azt, hogy a bevándorlók terhet jelentenek az államnak, elveszik a helyiektől a munkát és az életteret, vagy, hogy bomlasztják a szociális összetartozás érzését. Ilyen, és ehhez hasonló kijelentések már a huszadik század elején, a második világháború utáni időszakban, és az elmúlt két évtized bevándorlási hullámai során is elhangzottak.

Ez persze nem jelenti egyből azt, hogy ezek az aggodalmak teljesen alaptalanok. Európába a legutóbbi időkben érkező bevándorlók mind létszámukban, mind a migráció módjában jelentős eltérést mutatnak az elődeikhez képest – állítják a kontinens jövőéért aggódók. Napjainkban a bevándorlók jobban kötődnek anyaországukhoz, kevésbé olvadnak be a többségi társadalomba, ráadásul a modern jóléti államok alapvetően egyfajta kockázat- és gondoskodási közösség elvén nyugszanak, amelyet – a szkeptikusok szerint – alááshat a tömeges bevándorlás.

Az Economist vitarovat témája a bevándorlás. A vita résztvevői David Goodhart, a brit Prospect magazin alapítója és szerkesztője, valamint Philippe Legrain, akit az Európai Bizottság elnöke, José Manuel Barroso az Európai Szakpolitikai Tanácsadó Elnökség vezető tanácsadójának, és a témával foglalkozó elemző csapat vezetőjének nevezett ki. Goodhart írásaiban sűrűn kritizálja a nagymértékű bevándorlást, nem úgy, mint Legrain, aki nemrégiben megjelent könyvében a bevándorlás előnyeire hívja fel a figyelmet.

A vitának a szabályok szerint különböző szempontok és tengelyek mentén kell zajlania. Először a gazdasági vonatkozásokat tekintjük át. Majdnem mindenki egyetért azzal az állítással, hogy a bevándorlásnak vannak előnyös oldalai, de vajon mindez olyan egyenetlenül oszlik el a befogadó országban, hogy összességében inkább előnytelennek tekinthető? Vajon a bevándorlók miatt a munkaerőpiac alsó szintjén alacsonyok maradnak a bérek, vagy éppen ellenkezőleg, a bevándorlók végzik el azokat a népszerűtlen, de mégis szükséges munkákat, amelyeket a helyiek már nem hajlandók elvállalni? Vajon a bevándorlók terhet jelentenek az államnak, például az egészségügyi rendszer használatáért, vagy inkább biztosítják a szükséges munkaerőt és szakértelmet a szolgáltatások működtetéséhez? Vajon veszélyeztetik Európa demográfiai egyensúlyát, vagy inkább elősegítik öregedő kontinensünk megfiatalítását? Ennek a vitának vannak még további politikai, társadalmi és biztonsági dimenziói is.

A vita későbbi szakaszában ezek is bizonyosan helyet kapnak majd.

Fontos megjegyezni, hogy az Európában bevándorló háttérrel élő emberek nagy része az Európai Unión belülről érkezett. Emiatt rendkívül nehéz lenne az EU jogrendje alapján korlátozni az ilyen jellegű beáramlást, még akkor is, ha a politikusok éppenséggel így döntenének. Végül vegyünk figyelembe egy még átfogóbb szempontot. A vita résztvevői elgondolkodhatnak azon, hogy vajon a bevándorlás valóban ennyire fontos tényező-e a jelenlegi Európának és a kontinens jövőjének? Hiszen az vitathatatlan, hogy voltak a háború utáni európai történelemben már más jellegű változások is – megemlíthető például a posztindusztriális társadalomba való átalakulás folyamata vagy a család intézményének a meggyengülése – amelyek, akár előnyösen, akár hátrányosan, de még nagyobb mértékben átformálták a kontinens társadalmi és gazdasági életét.

Az állítás támogatójának nyitóbeszéde

David Goodhart

A modern Európa nyitott társadalmi berendezkedéshez azzal kerültek a lehető legközelebb, hogy ötvözték a személyes szabadságjogokat, a szociális piacgazdaság rendszerét és a jóléti állam vívmányait. Ezekben a társadalmakban az újonnan érkezők megfelelő beilleszkedése nélküli tömeges bevándorlás veszélyeztetheti a személyi szabadságon és társadalmi szolidaritáson alapuló kényes egyensúlyt.

Az effajta bevándorlás túl gyorsan változtatja meg a települések arculatát, aláásva azt az elvet, hogy az adott államban a jelenleg állampolgársággal rendelkezők elsőbbséget élveznek az újonnan érkezettekkel szemben, és egyúttal gyengíti az adók és a járulékok rendszerén nyugvó közteherviselési rendszer elfogadottságát is.

A nemzetállam működési elve nem túlságosan bonyolult. Bárki részese lehet, ha megtanulja az ország hivatalos nyelvét és tiszteletben tartja szokásait. A nemzetállam eszménye ös-

szegegyeztethető a nemzetköziséggel, és olyan szervezetekben való tagsággal is, mint a NATO vagy az EU, amelyekre az országok átruházzák a szuverenitásuk egy részét.

Ezzel szemben, a gyakran hosszú és véres történelmi előzmények után kialakuló modern nemzetállam az egyetlen olyan szerveződés, amely felöleli mindazt, amiért napjaink demokráciái pártállástól függetlenül küzdenek: a hatalom legitimálását, a társadalmi osztályokon és generációkon átívelő szolidaritást, illetve a szekularizáció óta a kollektív önazonosság olyan érzését is, amely tágabb, mint a családi vagy a területi alapú közösség, de kézzelfoghatóbb, mint egy globális azonosság tudat. Lehetséges, hogy a jövőben egyre több globális intézmény is képes lesz a demokrácia és a jólét biztosítására, de erre egyelőre még kevés jel mutat.

Annak érdekében viszont, hogy a nemzetállam működőképes legyen, létezniük kell olyan határoknak és korlátoknak, amelyek a jelenlegi állampolgárokat védik – és amelyek bizonyos fontos kérdésekben az állampolgársággal nem rendelkezőkkel szemben alkalmazhatóak. Ebből logikusan következik, hogy a bevándorlás szabályozása a jelenlegi állampolgárok érdekeinek figyelembevételével kell hogy történjen. A kérdés tehát az, hogy mik is pontosan ezek az érdekek?

A bevándorlás önmagában nem veszélyezteti Európát, kivéve, ha a folyamat nagyon gyors és nagy méretekben történik, illetve, ha a bevándorlók kulturálisan elszigetelődnek a környezettől, az problémákat okozhat.

Sajnos pontosan ez az, ami Európában történik. A liberális bevándorlási politika nem kívánt következményei és a multikulturális szemlélet – amely azt hirdeti, hogy a bevándorlónak joga van a saját kultúrájához – azt eredményezte, hogy a választók az egész kontinensen elfordultak a bevándorlást támogató irányzatoktól, és ez a populista pártok felemelkedéséhez vezethetett, még olyan országokban is, mint Hollandia, amely korábban híres volt a toleráns politikájáról.

Néhány európai országban a bevándorlók és az etnikai kisebbségi lakosság arányszáma 15-20%-ra nőtt (egy vezető brit demográfus kije-

lentette, hogy a jelenleg zajló folyamatok alapján Nagy-Britannia 2066-ra egy „kisebbségi többségű” állam lesz). Sok nagyvárosban már ma is közel 40%-ban más országokból származó lakosság él: ilyenek például Birmingham, Malmö vagy Marseilles. Ez a gyors és váratlan demográfiai változás aláásta az állampolgári szolidaritást és létrehozott egyfajta faji elkülönülést, félelemérzetet, néhány országban pedig kifejezetten szélsőséges megnyilvánulásokat.

Az 1970-es évek óta tartó „egyenjogúsítás”, amelynek eredeti célja az volt, hogy ellensúlyozza a bevándorlás első időszakára jellemző rasszizmust, leginkább csak arra volt jó, hogy tovább növelje a „párhuzamos közösségek” problémáját. Ehhez persze más összetevők is hozzájárultak: néhány kisebbségi csoport mérete önmagában is lehetővé tette, hogy tagjai elkülönülve éljenek egy „kis Pakisztánban” (de említhetnénk itt más etnikai közösségeket is); de meg kell említeni az iszlám vallás konzervatív irányzatainak növekvő befolyását, vagy az államok között „ingázó” személyek növekvő számát, akik az adott európai országra csak, mint átmeneti tartózkodási helyükre tekintenek. Míg Amerikában a kemény munka alapján történik az integráció, Európában a nagyvonalú jóléti államok túl sok bevándorlót tartanak el (különösen Hollandiában, Svédországban és Németországban), ami az adófizetők nagy többségében ellenérzést vált ki.

Természetesen, létezik olyan bevándorlás is, amelynek nyilvánvaló előnyei vannak. Ezek közé tartoznak a sok fiatal bevándorló kreativitása és dinamizmusa, hajlandóságuk a népszerűtlen vagy alulfizetett munkák ellátására (mint pl. betegápolás), amelyeket csak kevés helyi állampolgár vállalna el, valamint, hogy jelenlétük lassítja az európai népesség öregedését. Ezeknek az előnyöknek viszont nyilvánvalóknak és jelentőseknek kellene lenniük ahhoz, hogy ellensúlyozzák a túl gyors bevándorlás okozta kulturális és szociális sokkhatást.

Ezt viszont nem érik el. Az elmúlt években a tömeges bevándorlással kapcsolatos gazdasági tanulmányok szinte mindegyike azt állapította meg, hogy a migráció miatt kialakuló nagyobb

munkaerő-kínálat hatása a foglalkoztatásra és a munkabérekre elhanyagolható. Hasonlóan jelentéktelen az állami költségvetés bevételi vagy kiadási oldalán megjelenő tétel is, mivel a termékeken bevándorlók, mint pl. a lengyelek általában többet fizetnek be az államkasszába, mint amennyit juttatások formájában kivesznek abból, míg a kevésbé termékekeny, mint pl. a szómáliaiak esetében ez éppen fordítva van (Nagy-Britanniában a szómáliaiaknak mindössze 25%-a dolgozik).

Továbbá, a költségek és a juttatások eloszlása is egyenlőtlen: a munkaadók és a jobb anyagi körülmények között élők inkább részesülnek belőlük, csakúgy, mint a fogyasztók és természetesen maguk a bevándorlók. Viszont az alacsony képzettségű munkások (gyakran friss bevándorlók) alacsonyabb fizetéseket kapnak, és bár a bevándorlók nem csak elfoglalják a munkahelyeket, hanem teremtik is azokat, ez utóbbi hosszabb időt igényel, mint a munkahelyek betöltése. Mivel ezek a tendenciák leginkább az adott társadalmi csoport legtetűjén és legáltalán jelennek meg, elmondható, hogy a tömeges bevándorlás felerősíti az egyenlőtlenségeket és csökkenti a társadalmi mobilitást (Londonban a szakmunkák egyharmadát külföldi születésű emberek végzik). Mindez hozzájárul a városok túlnépesedéséhez, növeli a nyomást az állami elosztó rendszeren, nehezíti a lakáshoz jutást és visszatartja a munkáltatókat a szakképzések támogatásától, különösen a munkára nehezen fogható fiatalok esetében, például azoknál, akik az elmúlt hónapokban London utcáin gárázdálkodtak.

Értelmes ember nem követeli a bevándorlás teljes leállítását, de Európának a folyamat lassulására van szüksége ahhoz, hogy magába tudja olvasztani az elmúlt évtizedek hatalmas mértékű beáramlásait (úgy, ahogyan azt Amerika tette 1920 és 1965 között), és Dánia tapasztalata azt mutatja, hogy ez lehetséges is. A folyamat lassításának lesz némi hátrányos gazdasági következménye, de ha a demokratikus intézmények révén nem sikerül ezzel az életbevágó kérdéssel foglalkozni, amelyre ráadásul komoly társadalmi igény is van, akkor

ennek következményei akár az elmúlt harminc év vívmányait is veszélybe sodorhatják.

Ilyen vívmány például, Nagy-Britanniában legalábbis, a nyílt rasszizmus visszaszorulása. A mai fiatalok a faji és a nemek közötti különbségek tekintetében nagyon toleráns nézeteket vallanak, de kevésbé nagyvonalúak a jóléti, a szegénységi és az állami juttatások vonatkozásában. Ez nem csak annak tudható be, hogy a tömeges bevándorlást az állam nem kezeli megfelelően – ebben a fogyasztói társadalomból eredő árúboség és az individualizmus terjedése is szerepet játszik. De mindez még sürgetőbbé teszi a tömeges bevándorlás megfékezésének szükségességét, mielőtt még az európai társadalmak elveszítik az egyéni szabadsági jogokon és az ezekhez kapcsolódó kötelezettségek sajátos rendszerén nyugvó egyensúlyukat, és egyre inkább elkezdnek az Egyesült Államokban tapasztalhatókhöz hasonlítani.

Az állítás ellenzőjének nyitóbeszéde

Philippe Legrain

„A bevándorlás veszélyezteti az európai társadalmat”, véli egy hangos kisebbség, amely, miközben erőszakellenesnek vallja magát, uszító kijelentésekkel szítja a bevándorlás-ellenes érzelmeket. Sajnos, néhány ismert politikus is felhasznál egy-két ilyen kijelentést: a bevándorlók elfoglalják a „mi” munkahelyeinket, élösködnek az államon, fenyegetik a „mi életformánkat”, sőt, a személyes biztonságunkat is. De azok az európaiak, akik a bevándorlást fenyegetésnek érzik, azok az alapvetéseket illetően tévednek. A bevándorlás egyáltalán nem veszélyezteti az európai társadalmat, sőt, képes újjáéleszteni azt.

Ha elfogadjuk a demográfiai előrejelzéseket, akkor egyértelműen megállapíthatjuk, hogy Európa hanyatlik. Ha nem lenne bevándorlás, akkor az európai népesség csökkenne – s az elkövetkező évtizedekben a munkaképes lakosság számának további fogyása várható. Kiegyenlítő intézkedések nélkül egy elöregedő népesség és a munkaképes lakosság csökkenő

létszáma egy folyamatosan lassuló gazdasági növekedéshez és az életszínvonal romlásához vezet, megnehezíti a növekvő számú idős ember nyugdíjának kifizetését, egészségügyi és szociális ellátását, a jóléti állam fenntartását és az egyre növekvő államadósság visszafizetését. Ha engedjük, hogy több ember állhasson munkába, és arra ösztönözzük őket, hogy később menjenek nyugdíjba, támogatjuk a beruházások fellendítését, a termelékenység növelését, akkor elfogadjuk azt is, hogy a bevándorlás is része ennek a megújulásnak. Enélkül Európában is minden kétséget kizáróan japán stílusú stagnálás következne be.

A bevándorlók gazdagítják az európai társadalmat, mert új jellemzőket visznek az Európában született népesség soraiba. Elvállalják azokat a munkákat, amelyekre az európai fiatalok már nemigen hajlandóak, mint például a gyümölcszedést, irodakarítást, vagy az időskorúak ápolását, ezáltal feltöltik többek között az egészségügyi rendszerben mutatkozó munkaerőhiányt is. Ha a körülmények megváltoznak, hajlandóbbak az új munkahelyek után költözni, rugalmasabbá téve ezzel a gazdaságot, ami ezáltal nagyobb növekedésre képes, anélkül, hogy közben túlságosan nőne az infláció – ez különösen a merev munkaerőpiaccal rendelkező országok számára előny –, és egyben egy biztonsági szelep is az euróövezet országai számára. Ezen túlmenően, a bevándorlók által jól ismert külföldi piacok új lehetőségeket teremthetnek a kereskedelem és a beruházások számára. Az egyre erősödő globális gazdasági versenyben az európai vállalkozások lemaradásra – vagy máshová költözésre – vannak ítélve, ha nem képesek a megfelelően képzett munkaerőt, a megfelelő időben, a megfelelő helyen foglalkoztatni.

Az az állítás, amely szerint a bevándorlók elveszik a helybeliek elől a munkahelyeket, gazdasági szempontból értelmezhetetlen. Csakúgy, mint ahogy a dolgozó nők sem fosztják meg a férfiakat a munkáktól, a lengyel építőipari munkások pedig éppenséggel új munkahelyek létrehozását segítik elő azáltal, hogy munkát biztosítanak a helybelieknek – akár a bevásár-

lóközpontokban, akár az építőipari szaküzletekben, akár a tervezőirodáknak. Az elvégzett tanulmányok nem találtak összefüggést a munkanélküliség aránya és az európai országokba történő bevándorlás mértéke között. Ezenkívül arra sincs bizonyíték, hogy a bevándorlók általánosságban alacsony mértékűre szorítanak le a béreket.

Európa jövőbeni fejlődése azon múlik, hogy születnek-e új ötletek és új vállalkozások, amelyek növelik majd a termelékenységet – a bevándorlókra jellemző dinamizmus és sokszínűség ennek kulcsfontosságú része. A migránsok általában fiatalabbak, céltudatosabbak és vállalkozó szelleműbbek, mint a helybeliek: Nagy-Britanniában kétszeres a valószínűsége annak, hogy egy újonnan érkezett kezd vállalkozásba, mint egy helyi lakos. Azok a kimagasló tehetségek, akik korszakalkotó ötletekkel állnak elő, gyakran bevándorlók: az elmúlt év három Egyesült Királyság-beli Nobel-díjasa mind az ország területén kívül született. A bevándorlók gyakran eltérnek a bevett szokásoktól és hajlamosak a dolgokat más nézőpontból látni, és nagyobb bennük a bizonyítási vágy is.

Az újonnan érkezettek és az itt született európaiak közötti együttműködés pedig különösen gyümölcsöző lehet. Ha tíz ember ugyanúgy gondolkodik, akkor az a tíz szürkeállomány nem jobb, mint bármelyiküké külön-külön, de ha mind különbözőképpen gondolkodnak, az ötletek egymásnak való felvetésével a problémák megoldásait gyorsabban és hatékonyabban találják meg, ahogyan ezt egyre több felmérés is igazolja. Ez pedig hatalmas előnyt biztosíthat egyes vállalkozásoknak vagy szervezeteknek, ezt mutatja London vagy a Szilícium-völgy példája is. Ahhoz, hogy valóban hasznosítani tudjuk a sokszínű társadalomban rejlő előnyöket, biztosítanunk kell, hogy a társadalomnak mindenki teljes értékű tagja lehessen.

De nem éppen ez a sokszínűség veszélyezteti az európai társadalmat? Aligha. Bár néhányan sóvárogva tekintenek vissza az eszményített múltba, az nemigen vitatható, hogy az emberek, a 1960-as években elindult új irányzatok hatására, manapság bátrabban vállalják külön-

bözöségeiket – és a Londonhoz vagy Berlinhez hasonló nyílt, kozmopolita városok egyáltalán nem élhetetlen helyek.

Az együttélést megtanulni nyilván nem egyszerű. Az európai társadalmak a történelem során mindig azért küzdöttek, hogy a különböző társadalmi csoportok szabadon, békességben fejlődve élhessenek egymás mellett. Az eddigi legjobb megoldásnak a modern, liberális demokrácia bizonyult, amelyben – bár tökéletlenül – de a törvény adta keretek között elismerik a különbözőségeket, és a demokrácia intézményein keresztül politikai alkuk során igyekeznek feloldani a társadalmi ellentéteket. Ha az európai társadalmak már eléggé plurálisak ahhoz, hogy megférjenek benne apácák és transzszexuálisok, marxisták és libertariánusok, radikális környezetvédők és milliárdos bankárok – bizonyosan be tudja fogadni a bevándorlókat is.

Az erőszakos cselekmények nem gyakoriak – és a tavalyi norvég tragédia azt mutatja, hogy a terrort nem kizárólag iszlamista szélsőségesek alkalmazzák. Ellenkezőleg, az EU terrorizmusra vonatkozó 2010-es jelentése arról tanúskodik, hogy az Európában 2009-ben megkísérelt, illetve sikeresen végrehajtott 294 támadásért mindössze egy esetben voltak felelősök a dzsihad követői. Az egy is sok, de aligha utal arra, hogy a nem-muzulmán bevándorlók nál kisebb számú muzulmán bevándorlók milliói jelentenek a legfőbb veszélyt az európai társadalomra.

Válaszok

Az állítás támogatója

David Goodhart

(A Prospect magazin alapító-főszerkesztője)

„Nem pusztán a gazdaságról van itt szó. Az ország fenntartható egységéről, liberalizmusáról és jóléti rendszeréről, valamint a népakarat érvényesüléséről.”

Az állítás ellenzője

Philippe Legrain

(író és hírmagyarázó)

„Ha a nyílt társadalom valóban jó dolog,

ahogy azt David Goodhart helyesen állítja, furcsa módja lenne a védelmezésének, ha ezt az elzárkózás révén tennénk meg.”

A moderátor megjegyzései a válaszokkal kapcsolatban

Andrew Miller

Mára már egyértelmű, hogy a brit városokban nemrégiben történt utcai zavargások okai vitathatóak: néhány politikus számára az okok fel-tárására tett bármilyen kísérlet csak ködösítés. A bevándorlás is gyakran hasonlóan érzékeny témává válik, ahogy ezt a vitára adott néhány hozzászólás is alátámasztja. David Goodhart, merészen, kapcsolatot vél felfedezni a két jelenség között, azt állítva, hogy a zavargások egyik kiváltó oka az, hogy a brit fiatalok nem jutnak az alacsony képesítést igénylő munkahelyekhez – és ezért, véleménye szerint, részben a bevándorlás okolható.

A vitánk felénél egyértelművé vált, hogy a témát két nagyon különböző nézőpontból lehet megközelíteni. Az egyik alapvetően közgazdasági jellegű. Növelik vagy csökkentik-e a bevándorlók a munkahelyek számát? A munkaerőpiac alsó rétegeiben lenyomják a béreket vagy sem? Növeli-e általánosságban a bevándorlás az ország GDP-jét, az egy főre jutó GDP értéken túl, vagy esetleg mindkettőt előnyösen befolyásolja? Ez a fajta megközelítés tényekkel, számokkal és felmérésekkel érvel, amelyek ugyan néha ellentmondanak egymásnak.

A témáról való gondolkodás másik módja kevésbé megfogható aggályoknak ad hangot, amely például a társadalmak pezsgésére vagy frissességére vonatkoznak. (Rousseau-t idézte az egyik hozzászóló, aki ezzel azt vetette fel, hogy a népességnövekedés az egészséges társadalom mutatója.) Különböző érvek szólnak arról, hogy vajon szükséges-e, vagy jó dolog-e a sokszínűség, vagy éppen ellenkezőleg, a bevándorlók bezárkózása növeli a problémák számát. Befolyásolja-e a bevándorlás a nemzet tudatot, és ha igen, érdemes-e vele foglalkozni? Philippe Legrain érdekes módon vitába

száll Goodhart azon aggályával, miszerint a nagymérvű bevándorlás miatt veszélybe kerül a társadalmi szolidaritás; rámutat arra, hogy Európa befogadó jóléti államai eddig nem tapasztaltak még gyökeres változásokat.

Végül, ott az erkölcsi dimenzió. Néhány elemző úgy véli, a bevándorlás a szabad kereskedelem természetes és szükséges folyamánya. Sokan pedig úgy gondolják, hogy a gyarmatosítás miatt érzik úgy a korábbi nagyhatalmak, hogy a bevándorlók befogadása morális kötelességük.

A hozzászólók közül néhányan utaltak arra is, hogy az állítás önmagában sértő volt; itt jegyeznék meg, hogy az állítást vitaindítónak szántuk, az nem az Economist folyóirat álláspontját hivatott tükrözni. Mások megkérdőjelezték a tétel alapfogalmainak helyes használatát: a „bevándorlásét” és „Európáét”. Néhányan rámutatnak, hogy sokféle bevándorló van, és úgy gondolják, együttes kezelésüknek nincs sok értelme. Véleményem szerint ebben az esetben az egyik fő kérdés az, hogy vajon a jogalkotó előzetesen különbséget tud-e tenni a kívánatos és nemkívánatos bevándorlók között. Egy másik hozzászóló azt a problémát vetette fel, hogy vajon valóban van sajátos „európai” kultúra, és lehet-e ez alapján általánosítani. Érdekes lenne ennek kapcsán megismerni a hozzászóló véleményét az Európán belüli vándorlással kapcsolatban is.

Az egyik alapvető kérdés az, hogy vajon a bevándorlás mennyisége vagy annak minősége-e a vita igazi tárgya. Mindketten elismerik, hogy valamilyen szintű bevándorlás elfogadható; ezért szeretnénk azt is megtudni, hogy milyen módszerrel számolnák ki az adott országba történő bevándorlás optimális mértékét. Most pedig következzenek az érvek.

Az állítás támogatójának válasza

David Goodhart

Amikor a korábban sohasem tapasztalt mértékű bevándorlás kerül szóba, Philippe Legrain lényegében közgazdasági érveket hoz fel. Ahogyan azt már a nyitó gondolatokban is

megfogalmaztam, a bevándorlás egyértelmű gazdasági előnyökkel jár, de ha ezeket az előnyöket összességükben vizsgáljuk, azok mégis jelentéktelenek, és gyakran hátrányosan éreztik a befogadó társadalmak szegényebb rétegeit. Sőt, mi több, nem pusztán a gazdaságról van szó, hanem az ország hosszabb távú egységéről, liberalizmusáról és jóléti rendszeréről, valamint a népakarat érvényesüléséről.

De engedjek meg, hogy közelebbről megvizsgáljam Legrain három gazdasági érvét: hogy a bevándorlók kedvezően befolyásolják a társadalmak előrecedési folyamatait; hogy kiegészítik a hazai lakosságot azzal, hogy gazdasági előnyöket hoznak magukkal, és nem veszik el tőlük a munkahelyeket; és végül, hogy jelenlétük növekvő dinamizmust és innovációt eredményez.

Az előrecedéssel kapcsolatos első érv a tömeges bevándorlás mellett szóló régi közhely, és mára minden valamirevaló demográfus megcáfolta azt. Ésszerűnek tűnik a megoldás: a társadalmunk öregszik, ezért hívjunk be fiatalokat, ösztönözzük őket a családalapításra, és abrakadabra – ismét megfiatalodtunk! De az igazság az, hogy a bevándorlók is megöregszenek egyszer, és általában elég hamar az ország termékenységi rátájának megfelelő számú gyerekvállalásra állnak át, így ahhoz, hogy ez a módszer működjön, tömeges és folyamatos bevándorlásra lenne szükség.

Nagy-Britannia jelenlegi életkor-szerkezete az elmúlt 100 évben végbement gyors népességnövekedés eredménye, amikor is 30 millióról 60 millióra nőtt a lakosság. Hogy ez a jelenlegi korstruktúra megmaradjon, újabb népességnövekedési hullámra lenne szükség. De az ezt szorgalmazó politika, különösen a környezettudatos gondolkodás terjedése, illetve a Föld túlnépesedése miatti problémák egyre komolyabbá válása időszakában, nem kap elegendő társadalmi támogatottságot, így méltósággal kell beletörődnünk abba, hogy öregsziünk.

A merkantilista, majd hogyanem bismarcki gondolat, miszerint a népességnövekedés önmagában véve jó, nem érvényesül egy olyan korban,

ahol a hatalom nem a hadsereg méretén múlik. Ahogy például a GDP növekedés sem kívánatos dolog, hiszen a GDP egy főre jutó értéke a mérvadó. Számos más mód van a termelékenység növelésére és a gazdasági növekedés fenntartására, amelyek segítségével meg tudjuk tartani a nyugdíjak értékét a társadalom elöregedése esetén is. Ezek, többek között, a gépesítés terjedése, a nők munkavállalásának szélesebb körben való lehetővé tétele, a nyugdíjkorhatár kitolása; vagy éppenséggel a mérsékelt bevándorlás.

És mi a helyzet a bevándorlók „gazdasági hiánypótló szerepével”? Valóban, néha segítenek a szakképzettségi hiány kiküszöbölésében, és elvállalják az olyan népszerűtlen munkákat, amelyekre a helyiek nem szívesen vállalkoznak. De talán nem „gazdasági analfabetizmus” azt feltételezni, hogy a bevándorlók elvállalják a helyiek munkáját – köztudomású tény az, hogy az utóbbi években nettó mértékben teremtett munkahelyek több mint felét bevándorlók foglalják el. Igen, nincs „pangás” a munkaerőpiacon, sőt, a bevándorlás extra keresletet támaszt új munkahelyek létrehozására, de az új munkahelyek gyakran csak a szükségesnél jóval később jönnek létre, és nem is mindig ugyanott, ahol a munkavállalók szempontjából az a legmegfelelőbb lenne.

A jóléti államok munkavállalói általában erős öntudattal bírnak arra nézve, hogy mennyit is érnek – hát nem üdvözölendő terméke ez az európai szociális demokráciának? – és emiatt nem vállalnak el bizonyos munkákat egy adott bérszínvonal alatt. A szegényebb helyekről származó bevándorlók azonban igen.

Így jó esély van arra, hogy több millió sértődött helybéli otthon üljön segélyeken tengődve (és még Nagy-Britannia virágzó éveiben sem esett a munkanélküli segélyt igénybevevők száma 5 millió alá), amíg a szegény, ám annál lelkesebb külföldiek elvállalják helyettük a munkát. Nincs vajon ez összefüggésben a közelmúltban a létminimum alatt élők egy csoportja által kezdeményezett zavargásokkal? És míg a fizetések „összességében” nem csökkennek lényegesen a bevándorlás következtében, nyilvánvaló, hogy az alsóbb osztálybeli munkavállalók rosszul járnak.

És mi a helyzet a szakképzett bevándorlókkal? Kis számban gyakran hasznosnak bizonyulnak, viszont kedvét szegheti az oktatásba és képzésbe történő beruházóknak. Klasszikus példa erre a brit egészségügy, amely évekig aránytalan mértékben függött harmadik világbeli orvosok átcsábításától, csak azért, mert odahaza nem volt elegendő orvos- és ápolóképzés.

Még így, gazdasági nézőpontból is igen zavaros a kép. De mi a helyzet Legrain sokszínűségére és dinamizmusra vonatkozó felfe-tésével? Nos, igaza van, de Nagy-Britannia ugyanilyen sokszínű és dinamikus tudna ma-radni a mostani évi 200 000 helyett évi 50 000 bevándorlóval is. Finnországban, Európa egyik legvirágzóbb és legdinamikusabb országában tulajdonképpen nincs bevándorlás. (És az el-gondolás miszerint az európai bevándorlói cso-portok fellendítik a kereskedelmet a származá-si országukkal sajnos általában csak ábránd. Az indiai származású britek a legjelentősebb ki-sebbségi közösség az országban, és az Indiával folytatott kereskedelem mértéke ehhez képest aránytalanul kicsi.)

Továbbá nem minden bevándorlás dinamikus és nem minden sokszínűség előnyös. Mikor jár-tak utójára Bradford-ban vagy Tower Hamlets-ben? A pakisztáni és bangladesi származású britek itt folyamatosan újratermelik a gazdasá-gilag életképtelen, elszigetelt közösségeiket.

Európa egyre nyugtalanabb és széttagoltabb. Egy olyan időszakra van szükségünk, mikor alacsony értéken marad a bevándorlás, hogy beolvasszuk és integráljuk azokat, akik az el-múlt két évtizedben érkeztek. A figyelmünket az elidegenedett városi fiatalok képzésére és foglalkoztatására kell összpontosítanunk, ezt pedig sokkal nehezebb megvalósítani, ha sza-bad utat adunk a bevándorlásnak.

Az állítás ellenzőjének válasza

Philippe Legrain

Ha a nyílt társadalom valóban jó dolog, ahogy azt David Goodhart helyesen állítja, furcsa módja lenne a védelmezésének, ha ezt az elzárkózás révén tennénk meg.

Goodhart félelme az, hogy a bevándorlás „gyors” és „nagy méretekben” történő folyamat, és hogy sok bevándorló „kulturális elszigetelődésben” él. Azonban eddig csak néhány európai ország, köztük elsősorban Spanyolország szembesült az elmúlt években gyorsan növekedő bevándorlással, és a spanyol társadalom mégsem omlott össze – nem is szólva arról, hogy, még kimondani is szörnyű, amerikaiabbá vált.

A legtöbb európai országban az utóbbi időkben jelentősen csökkent a bevándorlás. Az OECD szerint az Egyesült Királyságban 2005 és 2009 között 10 000 lakosra vetítve évente átlagosan 42 újonnan érkezővel lehetett számolni, ez 0,42%-ot jelent. Franciaországban ez az arány 0,21%, Németországban pedig 0,07% volt. Ezek nyilvánvalóan akkora értékek, hogy feltétlenül meg kell kongatni a vészharangot.

Nagy-Britanniában és Franciaországban kilenc emberből egy érkezett külföldről, Németországban nyolcból egy, Spanyolországban és Svédországban pedig hétből egy. Ez tényleg „nagyértékű” bevándorlásnak minősül? Goodhart valamivel nagyobb számokat említ, mivel együtt kezeli a bevándorlókat és az etnikai kisebbséghez tartozókat. De miért sorolnánk ugyanabba a kategóriába a bevándorlókat és a letelepedett kisebbségeket? A Munkáspárt elnöke, Ed Miliband, akinek szülei lengyel zsidók, nem tekinthető valódi britnek? Vagy mi a helyzet a királynővel, akinek német felmenői vannak? A török származású németeket örökké külön kategóriába sorolják majd? Az a vitatható feltételezés, miszerint Nagy-Britannia 2066-ra „kisebbségi többségű” ország lesz – a fajelméleteket gyártó, bevándorlás-ellenes David Coleman szerint – azt veszi alapul, hogy a fekete vagy az ázsiai származású britek valószínűleg sohasem válnak igazi britekké. De miért nem? Ha elég mélyre ásunk, akkor valójában mindenki valahonnan máshonnan származik.

Goodhart lesújtóan nyilatkozik a (főleg muszlim) bevándorlók „kulturális elszigetelődéséről” és „párhuzamos közösségeiről”, visszhangozva az egy évszázaddal ezelőtti alaptalan rögötásokat a Nagy-Britanniába érkező zsi-

dókról és az Amerikába települő katolikusokról. Azonkívül az újonnan érkezettek részéről természetes viselkedésforma, hogy összetartanak. Az emberek, ha meggazdagszanak, inkább hajlamosak elszigetelődni. Ha néhányan mégis úgy döntenek, hogy mégsem asszimilálódnak, az valóban olyan szörnyű? Elítélendő, hogy jómódú fehér franciák összetartó közössége él Neuilly-ben?

Ha az emberek gettóban élnek és onnan nem tudnak kitörni, az komoly probléma. Érdekes viszont megfigyelni, hogy ha emberek bizonyos régiókban szociális juttatásokból tengődnek, akkor, ha fehérek az illetők, társadalmi-gazdasági problémáról beszélünk, ha más népcsoportról, akkor kulturális problémáról. Így ahelyett, hogy azokat hibáztatnánk, akik kiszorultak a munkaerőpiacról, ahol a már bent lévők gyarapodnak a kívül rekedtek kárára, inkább javítanunk kellene az esélyegyenlőséget az oktatás és munka terén, olyan adórendszert és jóléti intézményeket kellene biztosítanunk, amelyek munkára ösztönöznek és csökkentik a vállalkozások terheit. Más szóval, biztosítanunk kell, hogy mindenki teljes joggal vehessen részt a társadalomban!

Ha nő a bevándorlás mértéke, az európai társadalmak csakugyan sokszínűvé válnak. Ez remek. Mi a baj azzal, ha Nagy-Britannia elkezd Londonra hasonlítani, vagy ha Hollandia olyanná válik, mint Amszterdam? Ahogy a történelem során is megfigyelhető, a külső behatások kiszélesítik látókörünket, gazdagítják kultúránkat, és társadalmunkat dinamikusabbá teszik.

Hol a bizonyíték arra, hogy Európában „a személyi szabadságon és társadalmi szolidaritáson alapuló kényes egyensúly” veszélyben van? A társadalom sokkal szabadabb, mint valaha. Goodhart a társadalmi szolidaritás mértékét vette alapul, nevezetesen az adókat és a juttatásokat: csökkennek az adók? Csökkennek a jóléti juttatások? Azok a pártok, amelyek adócsökkentést és olcsóbb államot szeretnének, ezen terveik megvalósítását a bevándorlásra alapozzák? Nem, nem és nem. A bevándorlók nagyobb hányadát teszik ki Svédország né-

pességének, mint Amerikáét, de a svéd jóléti rendszer nem alakult át amerikai típusúvá. Ha szükséges, a jóléti juttatások feltételeit szigorúbban kell venni és néhányat a hozzájárulások mértékének függvényévé lehet tenni.

Goodhart megkérdőjelezi a bevándorlás gazdasági előnyeit is. Azonban a statikus adatokon nyugvó megfigyelések nem veszik figyelembe azokat a dinamikus előnyöket, amelyek egy bizonyos idő után jelennek csak meg: a termelékenység egy éven belül 2%-ról 2,5%-ra való növekedése az életszínvonalat 20 év után 10%-kal, 50 év után pedig több mint 25%-kal növeli majd. A leegyszerűsített gazdasági modellek azt feltételezik, hogy a termelékenység növekedése vagy véletlen egybeesések következménye, vagy mechanikusan követi az oktatásba és a kutatás-fejlesztésbe történő befektetést. Ezt azonban a valóságban kutatócsoportok és vállalkozások váltják ki, amelyeket a verseny ösztönöz és a gyorsan reagáló piac igazol – elsősorban olyan nagyvárosokban, ahol a különböző kulturális hátterű emberek pozitívan befolyásolják egymást. A Google, a Yahoo, az Intel, a PayPal, az eBay, a Tesco, a Marks&Spencer, az EasyJet és még sok más sikeres vállalat bevándorlók és bevándorló leszármazottak nevéhez kötődik. Ahogy az Economist egyik korábbi száma kifejti: „sok brit-alapítású vállalkozás származik külföldről... London kulturálisan legalább annyira vonzó, mint gazdaságilag. »A vállalkozások szeretik a dinamizmust, és szeretnek annak szerves részeivé válni.«” Gondolják, hogy London ugyanilyen virágzó és dinamikus lenne a világ különböző pontjairól érkező emberek folyamatos áradata nélkül?

Goodhart állítja, hogy a bevándorlás le nyomja az alacsony szakképesítésűek fizetéseit, azonban számtalan tanulmány ellentmond ennek. Aggódva jegyzi meg, hogy Londonban a szakmunkák egyharmadát külföldön született személyek látják el. Valójában e tevékenységek közül sok nem is létezne máskülönben, illetve a bevándorlók másoknak is munkát adnak. Továbbá, amennyiben nem állnak le a beruházások, a bevándorlók nem növelik a város zsúfoltságát és nem rontják a lakáshelyzetet.

Goodhart óva int attól, hogy „ha a demokratikus intézmények révén nem sikerül ezzel az életbevágó kérdéssel foglalkozni, amelyre ráadásul komoly társadalmi igény is van, akkor ennek következményei akár az elmúlt harminc év vívmányait is veszélybe sodorhatják”. Ez értelmetlenség. A populistá szélsőségesek a politikai paletta szélén vannak, és nem azzal fogjuk visszaszorítani az általuk hangoztatott nézeteiket, hogy táptalajt adunk hozzá – legyen az akár a bevándorlással, a szabad kereskedelemmel vagy az emberi jogokkal kapcsolatos –, hanem úgy, hogy figyelembe vesszük a sérelmeiket, és rámutatunk megoldási javaslataik hibáira.

Nehéz összegezgetni Goodhart megállapítását, miszerint a fiatalok a származási kérdéseket manapság már liberálisan kezelik, azzal, hogy a bevándorlás veszélyezteti az európai társadalmat. Ha a társadalom már nem aggódik a vegyes összetétel miatt, ő miért aggódik? Az életkora miatt? Ne tegye: a bevándorlók, akiktől annyira tart, el fogják tartani nyugdíjas korában.

Kiemelt vendégünk:

Robert Guest

Ugyan nem értek egyet a vitaindító állítással, David Goodhart egy gondolatával azonban mégis. Azt mondja: „Míg Amerikában a kemény munka alapján történik az integráció, Európában a nagyvonalú jóléti államok túl sok bevándorlót tartanak el (különösen Hollandiában, Svédországban és Németországban), ami az adófizetők nagy többségében ellenérzést vált ki.” Ez teljes mértékben igaz. De a végkövetkeztetése – hogy kevesebb bevándorlót kellene befogadnunk – nem helyes.

Goodhart megfejtette, hogy miért is működik olyan jól az amerikai bevándorlási rendszer. A munkaképes bevándorlók nem élhetnek szociális juttatásokon, így inkább munkát vállalnak. És azoknak, aki közösen dolgoznak, meg is kell férniük egymással, ezért jól meg is férnek. A munka világában nem az számít, hogy honnan jön valaki, milyen vallású, hanem hogy teljesíti-e az elvárt szintet.

Az európai bevándorlási politikával nem az a baj, hogy túl sok külföldit enged be, hanem, hogy megengedi nekik, hogy az adófizetők pénzéből éljenek. Ez nem jó dolog – a függőség megfosztja a bevándorlókat az önbecsülésüktől. És nem is bölcs dolog – azok a bevándorlók, akik nem dolgoznak, nem érdekeltek abban, hogy megtanulják a nyelvet, hogy kapcsolatokat építsenek a helyiekkel. Ha meg szeretnék érteni, hogyan segítik elő a Hollandiába bevándorló muszlimok szegregációját és társadalommal való szembefordulását a szociális juttatások, olvassák el Ayaan Hirsi Ali könyvét, az „Infidel”-t [Hitetlen].

Néhány bevándorlónak az elinduláshoz természetesen segítségre van szüksége. Ilyenek például a háborús övezetből érkező menekültek. De alapszabályként azt mondhatjuk, hogy ahhoz, hogy Európában működjön a bevándorlás, ragaszkodnunk kell a bevándorlók munkavállalásához.

Philippe Legrain-re bízom, hogy felvonulassa a bevándorlás mellett szóló érveket: hogy fiatal, életerős munkavállalók érkeznek egy előregező társadalomba, hogy új ötleteket és lendületet hoznak, és, hogy a beilleszkedésük elősegítésére fordított összegekről szóló hírek túlzóak. Ezeket az érveket ugyanolyan sokatmondó módon fel tudja sorolni, mint bárki más.

Én azonban a bevándorlás egy olyan előnyére szeretnék rámutatni, amely kevésbé közismert: ez pedig a hálózati hatás.

Ez természetesen némi magyarázatra szorul. A korábbi bevándorló generációk gyakran veszítették el a kapcsolatot a maguk mögött hagyott országokkal. Ma, a diszkont repülőjegyeknek, az olcsó telefonhívásoknak és az elektronikai kommunikációs cikkek garmadájának köszönhetően, kapcsolatban tudnak maradni szülőföldjükkel. Egy pakisztáni származású brit például mindennap hazatelefonálhat, laptopján urdu szappanoperákat nézhet, beruházhat unokatestvére karacsi vállalkozásába és tiltakozhat az édesanyja iszlamabadi háza melletti útépítés ellen – mindezt anélkül, hogy Londont elhagyná.

Néhányan úgy gondolják, ez problémát jelenthet, hiszen azok a bevándorlók, akik az anyaországukkal kapcsolatban maradnak, sohasem fognak asszimilálódni. Ez valóban megtörténhet. De a határokon átvélő gondolkodásmód előnye meghaladja annak hátrányait.

Azáltal, hogy a bevándorlók tarják a kapcsolatot az anyaországukkal, globális hálózatokat hoznak létre. Vegyünk egy egyszerű példát: egy Nagy-Britanniában élő kínai bevándorló kiszemel egy brit terméket, amiről tudja, hogy honfitársai szeretni fogják. Szól a rokonának, akinek történetesen egy kereskedelmi cége van. A rokon hisz neki, és így egy szempillantás alatt a brit terméket forgalmazni kezdik Kínában. Kapcsolatok nélkül az ügylet nem jöhetett volna létre. A diaszpóra által működtetett kereskedelmi hálózatok évszázadok óta léteznek. Például libanoni és indiai bevándorlók régóta kereskedtek Afrika egyes részein, vagy a kivándorló kínaiak Délkelet-Ázsiában. Ami újdonság, hogy a diaszpórák manapság sokkal nagyobbak, mint korábban – több mint 200 millió ember él szülőhazáján kívül – és sokkal szorosabban kapcsolódnak a származási országukhoz.

A diaszpóra hálózatok kulcsfontosságúak a fejlődő világgal folytatott kereskedésben – hiszen a gazdasági növekedés legnagyobb része ezekben az országokban zajlik. Mivel Amerika bevándorló-nemzet, ha egy amerikai cég Kínával szeretne üzletelni, könnyedén vesz fel kínai amerikaiakat, akik otthonosan mozognak mindkét kultúrában. Hogyha nemrég vándoroltak el, otthon is szívesen látják még őket. Ez az amerikai cégeknek óriási előny. Kínában a külföldi közvetlen befektetések majdnem 70%-a a tág értelemben vett kínai diaszpórán keresztül bonyolódik le. Azok az országok, amelyek nem támogatják a kínai bevándorlást, nem csapóhatják meg ezt a hasznot hajtó rendszert.

Mivel a bevándorlók talpraesett emberek, globális hálózataikban csak úgy hemzsegnek az ötletek. Például a legjobb indiai tudósok nagyrészt külföldön tanultak. Néhányan Nagy-Britanniában vagy Amerikában maradnak, néhányan pedig hazamennek. Azonban szinte

mindenki fenntartja a kapcsolatot iskolatársai-val keleten is és nyugaton is.

A modern tudomány közös ügy: az ötletek folyamatosan áramlanak a kutatók között, és ahogy keringenek, úgy alakulnak és finomodnak. Azok a nemzetek, amelyek befogadják a jó képességű bevándorlókat, nemcsak tudásukból profitálnak, hanem a világ többi részéről származó jó képességű emberrel ápolts kapcsolataikból is. Amerika a világ tudományos központja, nem utolsó sorban a fejlődő ázsiai országok tudományos életével való kapcsolata miatt. Hogyha azt hisszük, hogy ez az érv eltörpül a többi mellett, nézzünk néhány megdöbbentően „szerény” indiai és kínai fejlesztést: 70 dolláros hűtőszekrények, hihetetlenül olcsó szivműtétek, előre legyártott házak, amelyek nagyságrendekkel olcsóbbak, mint korábban. És ez még csak a kezdet.

„Az emberi lény sikere alapvető, de ingatag módon számoktól és kapcsolatoktól függ”, írja Matt Ridley polihistor. A tömeges bevándorlás tömeges kapcsolatokat teremt. Ezért kellene Európának támogatnia azt.

Kiemelt vendégünk:

Sir Andrew Green

Megragadom az alkalmat, és hozzászólók a vitához – bevallom, nem utolsósorban azért teszem ezt, mert a *The Economist* olyan meggyőződéssel áll a bevándorlás mellett.

Ha egyes olvasók úgy vélik, hogy a Migration Watch (a Nagy-Britanniába irányuló bevándorlást figyelő független szervezet) is ugyanennyire szilárdan ellenzi azt, tévednek. Teljes mellszélességgel támogatjuk a bevándorlást, mert a szabad kereskedelem természetes velejárójaként tekintünk rá, de természetesen csak addig, amíg ésszerű mértékeken belül marad.

Valóban, a mérték az, ami a bevándorlásról szóló viták középpontjában áll, de gyakran pont erről nem esik elég szó.

Azok, akik megbotránkozva idézik az utóbbi időben a bevándorlással kapcsolatos nyilatkozatainkat, valószínűleg egyszerűen csak nem érzékelik a jelenleg zajló folyamatok nagy-

ságrendjét. Csak egy példa: Nagy-Britannia az 1970-es évek közepén két év alatt mintegy 27 000 kelet-afrikai és ázsiai bevándorlót fogadott be. Ezt egy különösen sikeres integráció követte. Azonban a kormányzat jelenleg havonta enged be majdnem ugyanennyi bevándorlót az országba.

Hiányolom a vita kiindulási alapját képező állításból a mérték fogalmát – bár nyilvánvaló, hogy azért maradt ki belőle, hogy megvitatásra alkalmas legyen. Talán a társadalom széles rétegeinek aggodalmát jelzi, hogy az állítás még ilyen formában is komoly támogatást kaphatott.

Ha szó szerint vesszük az állítás szövegét, talán egy kicsit túl sarkos a fogalmazás, de ennek ellenére én azokkal tartok, akik úgy vélik, a nagymérvű európai bevándorlás hosszabb távú következményeit kevesen becsülik meg helyesen, különösen, ami Nagy-Britanniát illeti. Én tehát a vitaindító állítás mellett teszem le a voksomat.

Még egy lényeges szempontot hiányolok a vitából, ez pedig a bevándorlás következtében a népesség összetételében bekövetkező komoly változás, figyelembe véve, hogy ugyanolyan behatás különböző országokban különböző módon jelenik meg. Például, ha nem lenne bevándorlás, akkor Nagy-Britannia népességszáma nagyjából a jelenlegi szinten stabilizálódna. Az alacsony születési rátával rendelkező országokban, mint például Németországban, Olaszországban és Spanyolországban a folyamatos bevándorlás hiánya jelentős népességcsökkenéssel járna, vagy épphogy fennmaradna a jelenlegi lakosságszám. Ebből ismét az derül ki, hogy nem húzható fel minden egy kaptafára.

A bevándorlás a népesség életkorstruktúráját is megváltoztatja, de a társadalom elöregedésére nem ez a megoldás. Ez csak elodázza a probléma kezelését, hiszen nyilván a bevándorlók is öregsznek.

Senki sem kérdőjelezi meg azokat a bevándorlásból származó előnyöket, amelyeket Philippe Legrain leír. Azonban jelenleg minden bizonyíték azt támasztja alá, hogy az egy főre jutó GDP-hez a bevándorlók összességében csekély mértékben járulnak hozzá. Nagy-

Britanniában az egyetlen átfogó ilyen tárgyú vizsgálatot a Lordok Háza különbizottsága készítette, a 2007–2008-as gazdasági év vonatkozásában. A bizottság meglepetten tapasztalta, hogy a bevándorlás mellett szóló érvek alapjául szolgáló bizonyítékok súlya milyen csekély. Következtéseiket akként fogalmazták meg, hogy „a kormány, a vállalkozások és sokan mások által hangoztatott állítást, miszerint a bevándorlás jelentős gazdasági előnyökkel jár az Egyesült Királyság lakossága számára, nem támasztják alá megfelelő bizonyítékok”.

Pedig a bizottság nem akárkiből állt. A tanulmány két korábbi pénzügyminiszter, az Angol Nemzeti Bank korábbi elnöke, egy munkaerőpiac-kutató neves közgazdász, továbbá egy elismert történész munkája volt. Amerikában, Kanadában, Ausztráliában és Hollandiában készült hasonló felmérések is nagyon hasonló eredményre jutottak.

A társadalom tagjai emiatt jogosan kezdenek aggódni az állami ellátásokhoz és támogatásokhoz való hozzáférés miatt, különösen a lakhatás tekintetében, hiszen a tervezett lakásépítési beruházások 36%-a összefüggésbe hozható a bevándorlással. És aggódni kezdenek a munkahelyek miatt is: az elmúlt évtizedben Nagy-Britanniában a külföldön született munkavállalók száma 1,7 millióval emelkedett, míg az itt született munkavállalók száma csaknem 250 000-rel csökkent.

A gazdasági szempontokon túl, a társadalmi kohézió is veszélyben van, ahogyan arra David Goodhart helyesen mutat rá, és a felmérések tanúsága szerint, ez Európa többi országában sincs másként.

A vita moderátora felvetette azt is, hogy a társadalmunkat érintő többi hatással összevetve vajon valóban ennyire fontos kérdés-e a bevándorlás. Természetesen a bevándorlás is csak egy a többi, társadalmat erő hatás közül, de lényeges kiemelni, hogy méretében és összetételében nagyon komoly változásokat hozhat létre. Ez is olyan szempont, amelyet a kormány elvileg szabályozni tudna.

És ez a lényeg. A társadalom szabályozott bevándorlást követel. A baloldal elveszítette a vitát,

ahogyan sokan közülük ezt mára már be is ismerik. Nagy-Britanniában a népesség 76%-a azt szeretné, hogy csökkentsék a bevándorlást, és ebből 53% a jelentős visszafogás mellett van. Ezzel szemben mindössze 5% támogatja a további növekedést. És meg kell említeni azt is, hogy a téma folyamatosan a brit közéletet foglalkoztató legfontosabb három vagy négy téma között szerepel.

A közvélekedés egyértelműen az, hogy a jelenlegi bevándorlás mértéke árt a brit társadalom békés fejlődésének. Egy demokráciában semmilyen kormány nem engedheti meg magának, hogy szembemenjen a nyilvánvaló társadalmi akarattal, bármennyire is ellenzi azt a gazdasági elit néhány tagja.

Záró gondolatok

Az állítás támogatója

David Goodhart

(A Prospect magazin alapító-főszerkesztője)

„A bevándorlás nem véletlenül vált komoly európai problémává: mértéke és üteme ijesztő; társadalmi vitákra alig került sor, az újonnan érkezők pedig mindenféle előzetes válogatás nélkül zúdulnak az országokra, a beöltözőket pedig nem tudjuk eléggé integrálni.”

Az állítás ellenzője

Philippe Legrain

(író, hírmagyarázó)

„Azok, akik azt szeretnék, hogy a Föld ne mozogjon, keveset értenek a történelmi vagy közgazdasági törvényszerűségekhez – és a világ rendkívül gyors változását itt nem is említjük. A mobilitás elengedhetetlen a gazdasági növekedéshez. Általában nem a munka jön értünk, hanem nekünk kell utánamennünk.”

A moderátor záró megjegyzései

Andrew Miller

Mi is tulajdonképpen Európa? Mi a közös az európaiakban és mivel tartoznak egymás iránt? Ezek a kérdések egyértelműen megfo-

galmazódtak az európai pénzügyi válság alatt az adósságok és segélyek kapcsán. Ezek részét képzik a bevándorlásról szóló vitáknak is. Felvetésemre reagálva, hogy az Európán kívülről érkező bevándorlóktól elkülönítve is vizsgáljuk az Európán belüli migrációban érintetteket, Philippe Legrain úgy érvel, hogy a bevándorlás ahelyett, hogy veszélyeztetné az európai társadalmakat, inkább elősegíti egy újfajta közösség létrehozását azzal, hogy vegyes összetételűvé és sokszínűvé teszi a kontinentet.

Úgy vélem, új ellentábor alakult ki a vita második részére – bevezetve az „állam” és „nemzet” fogalmát. Előre is elnézést kérek a vitában résztvevőktől, hogy leegyszerűsíttem az elhangzottakat: az egyik tábor a nemzetet alapvetően egy jogi és szervezeti egységnek tekinti, amely hasznos, de szervezeti keretei nem alapvető fontosságúak, és ami a legfontosabb, nincsenek köbe vésvé. A másik oldal ezzel szemben úgy véli, hogy a nemzetnek sajátos karaktere van, amely védendő: David Goodhart érvelésében használja a „közteherviselés” és a „lélemben élő állampolgárság” kifejezéseket. Érdekes és megfontolásra érdemes nézetet szolgáltatott a témáról egy hozzászólónk, aki a következőket írja: „Bár egyetérték azzal, hogy a társadalmak célja, hogy meghatározott értékeket elfogadjanak, másokat pedig elutasítsanak, és hogy vannak jó és rossz társadalmi berendezkedések, mégis abszurdnak tartom, hogy a jó társadalmakat faji vagy nemzetiségi alapú korlátozásokkal alakítsák.”

Több hozzászóló osztja ezt a nézetet. Néhányan, nagyon helyesen kiemelték, hogy Európának (és benne Nagy-Britanniának) számos társadalmi együttélésből adódó problémával kell megküzdenie, amely konfliktusoknak a bevándorlók inkább kárvallottjai, mint előidézői.

Egy másik visszatérő elem a hozzászólásokban, amelyet érdemes kiemelni, párhuzamba állítja az európai tapasztalatokat az észak-amerikaiakkal. Sok kanadai hozzászóló méltatta országáa bevándorlási és integrációs modelljét. Az Egyesült Államok megítélése viszont már

nem ilyen egyértelmű – hagyományosan olyan olvasztótégelyként emlegetik, ahol a társadalom támogatja és értékeli a kemény munkát, de nemegyszer szóba kerül az is, hogy gyenge lábakon áll a társadalmi konszenzus és egyre szembeötlőbb egyenlőtlenségek vannak.

Meg szeretném köszönni a vendégeinknek a találó észrevételeket. Azt, hogy Sir Andrew Green megkísérelte visszatéríteni a vitát a kérdések mezejére. Továbbá azt, hogy Robert Guest figyelemre méltóan mutatta be a bevándorlás által előidézett kereskedelmi vagy tudományos kapcsolatok előnyeit – figyelemre méltóan, mert elemzése ellentmond annak az elméletnek, hogy a bevándorlók kötődése az anyaországukhoz a 21. században inkább problémát jelent, mint előnyt.

Az eredmény egyelőre egy megdöbbentően fej-fej mellett haladó szavazati arány, ahol a voksok szinte teljesen egyenlően oszlanak meg. És most, utoljára, a szó az Önöké.

Az állítás támogatójának záró megjegyzései *David Goodhart*

Nem vagyok a „merjünk kicsik lenni” elv híve. És nem szeretném, ha lezárnánk a határainkat a bevándorlók előtt. De szeretném, ha a jelenlegi példátlan szintről egy olyan szintre csökkenne, amely révén még megmaradna annak a lehetősége, hogy Nagy-Britannia egy nyitott és élhető társadalom legyen.

A társadalom nem csak egyének halmaza, amelyhez tetszőlegesen adható hozzá több millió új egyén. A bevándorlás nem véletlenül vált komoly európai problémává: mértéke és üteme ijesztő; társadalmi vitákra alig került sor, az újonnan érkezők pedig mindenféle előzetes válogatás nélkül zúdulnak az országokra, a béköltözőket pedig nem tudjuk eléggé integrálni. Egy hatalmas társadalmi kísérlet alanyai vagyunk, és ahhoz, hogy jól jöhessünk ki belőle, ügyelnünk kell a társadalom irányából érkező vészjelzésekre.

Bevándorlás nélkül Nagy-Britannia ma valóban szürkébb és unalmasabb lenne. De abszurdum azt állítani, hogy a bevándorlás 50 000-rel

való éves csökkentése miatt hirtelen válna unalmassá és gazdaságilag gyengévé. Óriási mértékű az a sokszínűség, amit mindeddig, az elmúlt 50 év bevándorlásának köszönhetően felhalmozottunk. Csak időre van szükségünk, hogy a lehető legtöbbet kihozzuk belőle.

Philippe Legrain felhívja a figyelmet arra, hogy a számok milyen kicsik. És a vitánk során először, úgy éreztem, igaza van. Miért is aggódjunk az ennyire jelentéktelen növekedési arányokon? Ha éves szinten nézzük a számokat, valóban kicsinek tűnnek – igazából azonban a halmozott hatást kell figyelembe venni.

Ha Nagy-Britannia egészét nézzük, a Nemzeti Statisztikai Hivatal (Office for National Statistics – ONS) által közzétett 2008-as bevándorlási ráta nagyon hasonló mértéket mutat a Legrain által felvázoltakhoz (valójában kissé alacsonyabb annál). A kimutatás szerint a brit népességszám a 2008-as 61,4 millióról 2058-ig 83,2 millióra emelkedik – a különbség 21,8 millió fő. A hivatal kimutatta, hogy bevándorlás hiányában a népességszám 2058-ra csak 62,3 millióra emelkedne. Mindez pedig egy radikális demográfiai és társadalmi változást vetít előre.

1997 és 2009 között a Nagy-Britanniába beözönlő külföldi születésű lakosság létszáma 3,3 millió fő volt. Ahogy a nyitóbeszédemben is megfogalmaztam, számos nagy európai város 40-50%-os bevándorló/etnikai háttérű kisebbséggel bír, és számos európai országnak mára 15-20%-os bevándorló/kisebbségi háttérű népessége van, és ezek a számok csak emelkednek. Legrain elutasítja, hogy a bevándorlókat a kisebbségekkel egy kalap alá vegyük, de a számos nyilvánvaló (és szeparatista multikulturalizmussal súlyosbított) beilleszkedési kudarc alapján megállapítható, hogy Ed Miliband, a Munkáspárt elnöke sajnos, nem egy tipikus második generációs bevándorló.

Számos bevándorló, mint például a hinduk vagy a kínaiak, erős kulturális kötődésekkel rendelkeznek, és gyakran valóban nem vegyülnek a társadalommal, de lojális állampolgárok és a munkamoráljuk is figyelemreméltó. A legtöbb józanul gondolkodó brit támogatná az ilyen típusú bevándorlást.

De ha Legrain úr egyszer London és Brüsszel központjától kicsit távolabb eső területeket is megvizsgálna, láthatná, hogy valójában milyen körülmények között is élnek a bevándorlók Európában. Nemrég Bradfordban, Oldhamban és Burnley-ben jártam. A helyiek azt mondják, hogy a szegregáció csak romlott a tíz évvel ezelőtti állapot óta, gazdasági dinamizmusnak nyoma sincs. A jelenlegi bevándorlásoknál pedig ugyanazokat a hibákat követjük el, amelyeket a korábbi hullámoknál is – a szomáliai népesség aránya például drámaian nőtt az elmúlt években, de közülük csak kevesen dolgoznak, és közösségük számos problémával terhelt.

Ezek a kudarcok csak súlyosbodhatnak, hogyha hagyjuk, hogy a bevándorlás a jelenlegi szintjén folytatódjon. Mindenki, a többség és kisebbség is bezárkózik, kevésbé lesz befogadó és nagylelkű, ha látja, hogy esnek szét a lakóközösségeik. Már Bradford és Birmingham egyes részein is érezheti magát úgy az ember, hogy veszélyes környezetbe érkezett.

Az emberek az egymásraulatlanság és a viszonyosság érzése nélkül, egyre kevésbé lesznek hajlandók részt vállalni a köztelherviselésből. És ez hamarosan be fog következni. Erre utal az is, hogy a drasztikus lakástámogatás-elvonások ellen nagyon kevesen emelik fel hangjukat (ezeknek a juttatásoknak elsődleges haszonélvezői a bevándorlók). És azt is előrevetítem, hogy az elkövetkezendő évtizedekben eltérést tapasztalhatunk majd a magasabb bevándorlást, szélesebb multikulturalizmust lehetővé tevő svéd és az alacsonyabb bevándorlást engedélyező dán jóléti állam között is.

Ha a helyzetet a többi ország szemszögéből nézzük, elfogadhatónak tűnik, hogy továbbra is többé-kevésbé szabadon áramolhassanak munkavállalók a szegényebb országokból a gazdagabbakba (bár árnyalja egy kicsit a kérdést, ha arra gondolunk milyen hatása van a származási országra annak, ha nagy tömegben áramolnak ki belőle a vállalkozó szellemű lakosok).

Azonban a bevándorlást főleg a befogadó országok állampolgárainak szemszögéből kell megítélni. És ebből a szemszögéből a helyzet egyértelmű. A gazdaság szempontjából a

bevándorlás nagyjából semleges, bár a társadalmak alsó rétegeit valamennyivel hátrányosabban érinti (ez a számadatokkal igazolható a munkabérek vonatkozásában), míg a társadalom és a kultúra szempontjából kimondottan rossz lesz az eredmény. Ez nem kizárólag a sokszínűségből ered (Legrain úr ettől még nyugodtan lehet egyszerre bevándorlás-ellenes és színvak), hanem a változás pusztá mértékéből, a nagyvárosainkban rendelkezésre álló erőforrásokra gyakorolt nyomásból, és a kulturális különbözőségekből, amelyek mind gyengítik a társadalmunkat. Itt az ideje tehát lassítani.

Az állítás ellenzőjének záró megjegyzései *Philippe Legrain*

„Veszélyezteteti-e a bevándorlás az európai társadalmakat?” Hogy veszélyezteteti-e?! Tényleg ilyen szörnyen ijesztőek azok az emberek, akik az ország határain kívül születtek, és gyakran valamivel nehezebb helyzetben vannak, mint mi? Akiket rokonszenvesnek találhatunk, és akikkel jó kapcsolatban lehetünk, és akiknek az átköltözéssel az volt a céljuk, hogy jobbá tegyék saját maguk vagy gyermekeik életét?

A történelem során az emberek mindig vándoroltak. Ez teljesen érthető. tekintsünk csak a saját családfánkra: nagyon sokan találunk olyat a felmenőink között, akik egy másik országból indultak el. Rossz emberek voltak emiatt? Az elmúlt egy-két évszázadban a legtöbb európai országban a nagyvárosok felé irányult a migráció. Talán mi is így költöztünk a munkánk vagy a tanulmányaink helyszínére. Ez tényleg annyiban különbözne egy olyan költözéstől, amely történetesen országhatárokat szel át?

Az Európába bevándorlók gyakran Európából érkeznek. Nagy-Britannia legnagyobb bevándorló közössége a lengyel; Londoné talán a francia. Spanyolországban a románok vannak a legtöbben, de a negyedik helyen a britek állnak. Németországban csak a törökök előzik meg az olaszokat. Svédországban a finnek állnak első helyen; Svájcban az olaszok. A bevándorlás távolról sem veszélyezteteti az európai társadalmat, sőt, inkább segíti annak működőképességét.

Természetesen az átrendeződés feszültségeket okozhat. A jobb körülmények között élő lakosság bizonyára eleinte idegenkedik az új szomszédoktól. És esetleg kételkednek abban, hogy vajon sikerül-e beilleszkedniük. De egy idő után minden ember alkalmazkodik az új helyzethez – mivel ez egy kétoldalú kapcsolat – a gyermekeik pedig még inkább. Kialakul a közösségek belső felépítése és új társadalmi berendezkedés jön létre. Ami valaha idegen és félelmetes volt, megszokottá és természetessé válik. Ezért még ha jelenleg a legrosszabbtól tartunk is, a történelem és az emberi természet ismerői arra tanítanak, hogy a dolgok végül sokkal jobb irányba fejlődnek. A véres folyamatra, amelyet Enoch Powell brit parlamenti képviselő 1968-ban tartott beszédében vizionált a bevándorlással kapcsolatban, még semmi híre.

Azok, akik azt szeretnék, hogy a Föld ne mozogjon, keveset értenek a történelmi vagy közgazdasági törvényszerűségekhöz – és a világ rendkívül gyors változását itt nem is említjük. A mobilitás elengedhetetlen a gazdasági növekedéshez. Általában nem a munka jön értünk, hanem nekünk kell utánamennünk. Az emberek azért érkeznek a forgalmas nagyvárosokba, hogy árukat, szolgáltatásokat, ötleteket cseréljenek egymással és hogy újakat hozzanak létre. Manapság a gazdaság folyamatos globalizálódásával természetessé – és szükségszerűvé is – válik, hogy az emberek maguk is így tegyenek: nem csak a magas beosztású vállalatvezetők, hanem az átlagemberek is, mint például a lengyel vízvezeték-szerelők vagy a kínai szakácsok – vagy éppen mi magunk. Ahogy Kína, India, Brazília és a többi, gyorsan növekvő gazdaság felzárkózik, Európának is mindinkább lépést kell tartania velük, hogy továbbra is vonzza és megtartsa a tehetséges munkaerőt és egyetemi, főiskolai hallgatókat. Ha a jelenleg fogyatkozó munkaerőnek kell eltartania majd a saját családjaik mellett a nyugdíjasokat is, nagy az esély arra, hogy olyaná válik az országunk, mint a jelenleg stagnáló japán társadalom.

Senki sem állítja, hogy a bevándorlás megakadályozná a társadalom előregedését. Viszont segíthet annak kezelésében. Különösen segíthet

a háború után született, népes generáció nyugdíjba vonulásával keletkező adósságok, nyugdíjterhek és egészségügyi kiadások viselésében soron következő, jóval kisebb létszámú nemzedéknek. Az ENSZ szerint Európában a 60 év fölöttiek aránya a 2006-os 3,8%-ról 2050-re 34%-ra fog emelkedni, míg a 80 év fölöttiek aránya – akikről elsősorban gondoskodni kell – 3,6%-ról 9,5%-ra nő majd. Az elmúlt évtizedben Európában a munkaerő-kereslet leginkább az idősgondozás területén ugrott meg. Hogyha ragaszkodunk ahhoz, hogy csak helyiek láthassák el ezeket a feladatokat, az megengedhetetlenül drágává tenné azt, és elvonná a dolgozókat a jövedelmezőbb munkalehetőségektől.

Még David Goodhart is elfogadni látszik, hogy a bevándorlók sokfélesége és lendületesége hasznos lehet a társadalom számára. De Tower Hamlets városrészt emeli ki, azt a környéket, ahol „a brit pakisztániak és bangladesiek újratermelik a gazdaságilag életképtelen, elszigetelt közösségeiket”. Tower Hamlets, Kelet-London szegénynegyede, amely évszázadok óta a Nagy-Britanniába érkező bevándorlók első állomása, valóban sok problémával küszködik. De járt már Önök közül valaki Brick Lane-ben? A kulturális élet pezsgése mind a londoniakat, mind a turistákat odavonzza, virágzó vállalkozásokat működtetve ezáltal.

Természetesen Európa jobban is kihasználhatná sokszínű társadalmából származó előnyeit – és erre szükség is lenne. A különböző háttérrel rendelkező emberek társadalomban való részvételének biztosítása részben gazdasági kérdés, ahogyan ezt válaszomban is kifejtettem. (A képzések hiánya, amely az 1980-as éveket, Nagy-Britannia kivándorlási periódusát jellemezte, szintén megemlíthető itt.) Ez magában foglalja az újonnan érkezettek nyelvi felzárkóztatását, az állampolgári ismeretek oktatását és a területi integrálódás elősegítését. És biztosítanunk kell azt, hogy azok, akik betartják a játékszabályokat, továbbra is különbözőek maradhassanak, de ennek ellenére mégis tolerálják őket. Hiszen hogyan érezze magát a társadalom részének az, aki nem tapasztalja meg, hogy befogadják.

Sajnos a válság ezeket a problémákat csak tovább súlyosbította, és az új helyzet kárvalottjainak bűnbakokra van szükségük. Ha a bevándorlók dolgoznak, azt mondják rájuk, hogy elveszik más elől a munkát; ha nincs munkájuk, akkor azt, hogy az államon élőkön ködnek. Hogyha szegények, akkor rontják a mutatóinkat; ha gazdagok, akkor felfnyomják az árakat. A bevándorlás ellenzői méltatlankodnak, ha a bevándorlók összetartanak, és méltatlankodnak, ha vegyülnek. A bevándorlók nem nyerhetnek: bármit tesznek, hibásak lesznek valamiért. Az igazi probléma talán az ellenzők gondolkodásmódjában van.

Kérem, szavazzanak nemmel. Köszönöm.

A vita győztese

Itt az idő, hogy mi is hangot adjunk a meggyőződésünknek: az Economist magazin mindig is a bevándorlás és a határok megnyitása mellett állt, így az állítással nem értünk egyet. Mindazonáltal felismerjük azt, hogy a bevándorlás súlyos és megkerülhetetlen probléma – ahogy arra a vitában felszólaló résztvevők is rámutattak.

Megállapítható, hogy a vita magas színvonalú, heves, de kulturált. A színvonal és a hevesség okául úgy gondolom az szolgálta, hogy sokan a hozzászólók közül maguk is bevándorlók leszármazottai. A következő hozzászóló sorai jó példa erre: „Németországban élő 30 éves albán férfi vagyok. Bár közgazdász M.A diplomával rendelkezem, 3 éve szakképzetlen munkásként kellett elhelyezkednem egy cégnél. Ma már ugyan más beosztásban, de még mindig ott dolgozom: szolgáltatások értékesítésével és külkapcsolatokkal foglalkozom. Négy nyelven beszélek, és két gyermekem van, akik németül is és albánul is tudnak. Adót fizetek, de sajnos szavazati jogom nincsen!”

A vita hevességének másik oka az volt, hogy a főleg gazdasági témájú eszmecsereből egy alapvetően erkölcsi jellegű vita kerekedett – azt illetően, hogy milyen mértékben felelnek az európai állampolgárok és államaik másokért.

A hozzászólók újra és újra előhozták Európa gyarmati múltját és annak kihatását a jelenleg zajló bevándorlási problémára. Ez egy olyan szempont, amelyet az európai emberek gyakran figyelmen kívül hagynak.

A részvételi arány nagyon magas és a szavazás eredménye nagyon szoros volt – ez egyben David Goodhart retorikai képességeit is dicséri, mivel az Economist olvasói alapvetően kozmo-

politák. Szeretném még egyszer megköszönni neki és Philippe Legrain-nek a tartalmas és gondolatébresztő érveket. De a vitában győztest is kell hirdetnünk, és a győztes ezúttal, az olvasói szavazatok alapján, nagyon kevés különbséggel: Philippe Legrain. A ház – ez alapján – nem véli úgy, hogy a bevándorlás alapvetően veszélyeztetné az európai civilizációt.

(The Economist)

E számunk szerzői

Berényi Dénes akadémikus, Debrecen

Deák Dániel egyetemi hallgató, Budapest

Dragon Zoltán művészettörténész, Budapest

Erős Vilmos történész, egy. docens, Debrecen

Jordán Gyula ny. egyetemi docens, Budapest

Kapronczay Károly történész, Budapest

Kapronczay Katalin főkönyvtáros, Budapest

Lakatos Gyula közgazdász-szociológus, Budapest

Miskolcgy Ambrus történész, Budapest

Szigetvári Krisztián építészmérnök, történész,

Pécs

Ujvári Hedvig irodalomtörténész, Pilisvörösvár

TARTALOMJEGYZÉK

<i>Lakatos Gyula: Antiszociális-e az árutermelő piacgazdaság és tudomány-e a modern közgazdaságtan?</i>	1
---	---

MŰHELY

<i>Erős Vilmos: A magyar történetírás a dualizmus korában.</i>	22
<i>Deák Dániel: Bibó István és Daniel Cohn-Bendit társadalomképének összehasonlítása.</i>	41
<i>Jordán Gyula: A kínai föderalizmus kérdéséhez</i>	60
<i>Dragon Zoltán: A sárkány elveszejtése</i>	70

SZÁZADOK

<i>Ujvári Hedvig: Jókai és a pesti német nyelvű sajtó kapcsolata a kiegyezést követő évtizedben</i>	74
<i>Szigetvári Krisztián: A Primo de Rivera-diktatúra (1923–1930) ideológiájának tükröződése a korszak tankönyveiben (2. rész)</i>	83

NAPLÓ ÉS KRITIKA

<i>Berényi Dénes: A Föld állapotáról</i>	101
<i>Miskolczi Ambrus: Két Erdély-történeti atlasz</i>	103
<i>Kapronczay Katalin: Esmék és arcok a 18. századi Magyarországról</i>	107
<i>Kapronczay Károly: Vitában jogunk alapjairól és céljairól. Jogászi szemmel az elmúlt húsz esztendő történéseiről.</i>	109

KÜLFÖLDI FOLYÓIRATOKBÓL

<i>Economist Magazin – Vitarovat: Veszélyezteteti-e az európai társadalmat a bevándorlás? (111)</i>	
---	--

KÉPEK

Szabó Eszter grafikái	
-----------------------	--

Tisztelt Előfizetőink!

A Tudományos Ismeretterjesztő Társulat 1841-ben jött létre a tudományos ismeretek népszerűsítésére, a magyar társadalom tudásszintjének emelésére. Ennek szolgálatában indította el a Társulat sok évtizede ismeretterjesztő folyóiratait, melyek nélkülözhetlenné váltak az utóbbi fél évszázad iskolai oktatásában, a tudományos igényű, korszerű ismeretközlésben. A természettudományi és társadalomtudományi tudás terjesztése céljából, mindent megtevéstünk annak érdekében, hogy lapjaink minél szélesebb közönséghez és minél kedvezőbb áron jussanak el. Ezt szolgálja 2012-ik évi akciónk, melynek keretén belül a Tudományos Ismeretterjesztő Társulat által kiadott lapok – az Élet és Tudomány, a Természet Világa és a Valóság – együtt kedvezményesen fizethetők elő. Célunk, hogy Előfizetőink minél kisebb ráfordítással jussanak hozzá a tudomány legújabb eredményeihez, több lap együttes előfizetése csökkenti az Önök eddigi költségeit.

A következő előfizetői csomagokat ajánljuk:

Élet és Tudomány, Természet Világa és Valóság együttes előfizetés:

Egy évre: 25440 Ft helyett 18000 Ft

Fél évre: 12720 Ft helyett 9000 Ft

Élet és Tudomány és Természet Világa együttes előfizetés:

Egy évre: 18480 Ft helyett 14000 Ft

Fél évre: 9240 Ft helyett 7000 Ft

Élet és Tudomány és Valóság együttes előfizetés:

Egy évre: 18960 Ft helyett 14000 Ft

Fél évre: 9480 Ft helyett 7000 Ft

Természet Világa és Valóság együttes előfizetés:

Egy évre: 13440 Ft helyett 9000 Ft

Fél évre: 6720 Ft helyett 4500 Ft

Akciónk a 2012-ik évre szóló, egyéves és féléves előfizetésekre érvényes!

A TIT-lapok előfizethetők a Magyar Posta Zrt.-nél:

- személyesen a postahelyeken és a kézbesítőnél
  - zöldszámon: 06-80-444-444
- e-mailen: hirlapelofizetes@posta.hu
  - faxon: 06-1-303-3440
- levélben: MP Zrt. Hírlap Üzletág, Budapest 1008.

